

Переклад Євгена Поповича

1

Цього ранку Фемель уперше розмовляв із нею неввічливо, майже брутально. Він зателефонував до неї десь о пів на дванадцяту, і вже самий голос його не віщував нічого доброго. Вона не звикла до таких інтонацій, і саме тому, що слова його були чемні, як завжди, її злякав тон: уся ввічливість у тому голосі звелася до голої формули, наче Фемель пропонував їй замість води H₂O.

— Будь ласка, дістаньте зі свого письмового столу червону картку, яку я дав вам чотири роки тому,— сказав він.

Вона висунула правою рукою шухляду, відгорнула вбік плитку шоколаду й вовняну ганчірку, переставила пляшечку з рідиною для чищення міді й узяла червону картку.

— Будь ласка, прочитайте мені, що написано на картці.
Вона прочитала тремтячим голосом:

— "Я завжди радий бачити матір, батька, дочку, сина й пана Шреллу, а більше нікого".

— Будь ласка, прочитайте ще раз останні слова. Вона прочитала:

— "Л більше нікого".

— До речі, звідки ви дізналися, що номер телефону, який я вам дав,— це номер готелю "Принц Генріх"?

Вона промовчала.

— Я хотів би нагадати вам, що ви повинні виконувати всі мої вказівки, навіть коли їх дано чотири роки тому... будь ласка.

Вона знов промовчала. — Казна-що...

Невже він цього разу забув сказати "будь ласка"? Вона почула якесь мурмотіння, потім чийсь голос крикнув: "Таксі! Таксі!",— і нарешті залунали гудки. Вона повісила трубку, відсунула картку на середину столу й відчула майже полегшення: ця брутальність, перша за чотири роки, здалася їй мало не ніжністю.

Коли вона була чимось збентежена або їй набридала розрахована до найменших подробиць робота, вона виходила надвір і починала чистити мідяну табличку: "Доктор Роберт Фемель. Контора статичних розрахунків. Після обіду зачинена". Паровозний дим, автомобільний чад, дорожня курява щодня давали їй привід витягати з шухляди вовняну ганчірку й рідину для чищення міді. Вона любила розтягати це чищення хвилин на п'ятнадцять або й на півгодини. Навпроти, в будинку номер 8, важко гупали друкарські машини, невтомно друкуючи на білому папері щось повчальне. Вона бачила їх крізь заповилені вікна й навіть через вулицю відчувала їхнє двигтіння, наче відчалювала чи вже пливла на якомусь кораблі. Вантажні машини, ремісничі учні, черниці, вуличне життя, ящики перед крамницею городника: помаранчі, помідори, капуста. А біля сусіднього будинку, перед крамницею різника Греца, два його помічники саме вивішували забитого дикого кабана, і темна кров капала на асфальт. Вона любила вуличний гамір і бруд. У ній ворухнулося почуття протесту, і вона подумала, чи не піти їй із цієї роботи й не найнятися в якусь задрипану крамничку на задвірку, де продають електрокабель, присмаки або цибулю, де господаря в засмальцьованих штанах з обвислими

шлейками, заклопотаного несплаченими векселями, тягне на інтимність, від якої принаймні можна відкараскатися, де годину, яку треба згаяти в приймальні зубного лікаря, доводиться виборювати, де на заручини товаришки по роботі збирають гроші, щоб купити їй настінний килимок із повчальним написом або книжку про любов, у крамничку, де масні жарти товаришок нагадують тобі, що сама ти лишилася чистою. То було б життя. Не цей бездоганний лад, не цей шеф, бездоганно вбраний і бездоганно ввічливий,— вона боялася його, відчувала зневагу за тією ввічливістю, яку він виявляв до всіх, з ким мав справу. А втім, з ким він іще мав справу, крім неї? Скільки вона пам'ятала його, він не розмовляв ні з ким — тільки зі своїм батьком, з сином і дочкою. Вона ніколи не бачила його матері, яка жиладесь у санаторії для психічнохворих, а той пан Шрелла, що теж був записаний на черво ній картці, ніколи ще не приходив до нього. Приймальних годин у Фемеля не було, і коли клієнти телефонували, їй доводилось просити їх, щоб вони зверталися до шефа листовно.

Коли він ловив її на якійсь помилці, то тільки зверхньо махав рукою і казав:

— Ну, нічого, переробить це ще раз, будь ласка.

Таке траплялося рідко, вона сама знаходила ті помилки які вряди-годи робила. В кожному разі, "будь ласка" він ніколи не забував сказати. Коли вона кудись відпрошувалася, він відпускав її на кілька годин або й на кілька днів, а як померла її мати, сказав:

— Ну, то зачинимо контору на чотири дні... чи, може хочете на тиждень?

Але їй не треба було тижня, навіть чотирьох днів, тільки три, та й ті здалися їй у спорожнілому помешканні надто довгими. На панахиду й на похорон він, звичайно, з'явився у всьому чорному. Прийшли його батько, син і дочка, всі з величезними вінками, які вони власноручно поклали на могилу. Вони прослухали відправу, і старий батько, якого вона любила, пошепки сказав їй:

— До нас, Фемелів, смерть навідувалась часто, ми з нею близькі знайомі, люба моя.

Він у всьому потурав їй, беззастережно виконував усі її бажаніш, тож їй з кожним роком ставало все важче щось просити в нього. Її робочий день дедалі скорочувався, коли спочатку вона ще працювала з восьмої до четвертої, то ось уже два роки як він так упорядкував її роботу, що вона легко могла її виконати з восьмої до першої, та ще й мала час понудьгувати й загаятись на цілих півгодини довше біля мідяної таблички. Тепер на ній ніхто б не знайшов жодної плямки! Вона зітхнула, закрутила пляшечку з рідиною і склала вчетверо ганчірку. Друкарські машини й далі гупали, друкуючи на білому папері щось невблаганно повчальне, з кабана й далі капала кров. Ремісничі учні, підводи, черниці: вуличне життя.

Червона картка на столі, його бездоганне архітекторське письмо: "...а більше нікого". Телефонний номер. Вона з такими труднощами, соромлячись своєї цікавості, знайшла на дозвіллі, чий то був номер: готелю "Принц Генріх". Ця назва дала нову поживу для її цікавості: що він робить уранці від пів на десяту до одинадцятої в готелі "Принц Генріх"? Крижаний голос по телефону: "Казна-що". Невже він справді не сказав "будь ласка"? Це порушення стилю додавало їй надії, мирило з роботою, яку міг би виконувати й автомат.

Два взірці листів у копіях, що залишилися ще від її попередниці й за ці чотири роки не змінилися. Один лист клієнтам, що присилали їм замовлення: "...дякуємо Вам за довір'я, сподіваємося виправдати його швидким і сумлінним виконанням Вашого замовлення. З глибокою повагою"; другого листа писали, коли відсилали клієнтам статичні розрахунки: "До цього додаємо замовлені Вами розрахунки для будівельного проекту такого-то. Гонорар у розмірі такому-то просимо надіслати на наш банківський рахунок. З глибокою повагою". Щоправда, для неї лишилися деякі варіації — замість "такого-то" вона мала написати: "будинку для видавця на узліссі", "будинку для вчителя на березі річки", "шляхопроводу на Гольєбенштрассе". А замість "такому-то" — суму гонорару, яку вона сама мала вирахувати за простою схемою.

Крім того, до її обов'язків належало листування з трьома співробітниками Фемеля: Кандерсом, Шрітом і Гохбретом. Вона мала розподіляти між ними замовлення за тією чергою, що вони надходили, "щоб справедливість здійснювалась автоматично,— казав Фемель,— і нікому не було кривди". Коли готові розрахунки надходили до контори, вона повинна була ті, що робив Кандерс, посилати на перевірку Шрітові, ті, що робив Гохбрет,— Кандерсові, а ті, що робив Шріт,— Гохбретові. А ще їй треба було провадити картотеку, записувати додаткові видатки, робити о^ютокопії креслень і виготовляти для особистого архіву Фемеля по одній фотокопії кожного проекту, такі завбільшки, як дві поштові листівки,— але найбільше часу забирало в неї наліплювання поштових марок: вона знов і знов прикладала зворотним боком до мокрої губки зеленого, червоного або синього Гойса 1 і старанно наліплювала марку у верхньому правому куточку жовтого конверта; коли ж випадала нагода наліпити брунатного, бузкового або жовтого Гойса, вона вже сприймала це як урізноманітнення своєї роботи.

Фемель узяв собі за правило сидіти в конторі не більше як годину в день: ставив свій підпис після слів "З глибокою повагою" і на чеках з гонорарами. Коли замовлень надходило стільки, що їх не можна було оформити за годину, він їх не приймав. На такі випадки існував бланк, надрукований на гектографі: "Для нас велика честь отримати від Вас замовлення, але через перевантаження не можемо виконати його. Підпис: Ф".

Сидячи вранці навпроти нього з пів на дев'яту до пів на десяту, вона жодного разу не бачила, щоб він задовольняв якісь природні людські потреби: їв або пив, ніколи не помічала в нього нежиті; червоніючи, вона думала й про ще інтимні-ші речі. Те, що він курих, не заповнювало прогалини: надто бездоганна була його біла, як сніг, сигарета. Втішали її тільки попіл і недокурки у попільничці: це принаймні доводило, що він таки щось споживає. Вона працювала вже і в могутніших шефів, у людей, чиї письмові столи скидалися на капітанські містки й чиї фізіономії навіювали страх, але навіть ті всевладні випивали коли-не-коли чашку чаю або кави, зїдали бутерброд, а вона завжди хвилювалася, коли бачила, як володарі їдять і п'ють: тоді з хліба, бувало, падала якась крихта, на тарілці лишалися шкiрки з ковбаси і обрізане сало з країв шинки, володарям доводилося мити руки, діставати з кишені хусточку. Тоді гранітні чола полководців ставали не такими грізними, люди, зображення яких колись віділлють у бронзі й висадять на постаменти, щоб провістити їхню велич наступним поколінням, витирали рота. Дивлячись на Фемеля, коли він о пів на дев'яту виходив із житлової частини дому, ніхто б не сказав, що він снідав. Він був, як і личить шефові, ані знервований, ані надміру зосереджений, його підпис, навіть якщо йому доводилося сорок разів додавати своє прізвище до слів "З глибокою повагою", був чіткий і гарний; він курих, підписував папери, часом кидав погляд на якесь креслення, а рівно о пів на десяту брав плаща й капелюха, казав: "Ну, до завтра" і зникав. Від пів на десяту до

одинадцятої його можна було знайти в готелі "Принц Генріх", від одинадцятої до дванадцятої — в кав'ярні "Цонз": можна було знайти тільки "його матері, батькові, дочці, синові й панові Шреллі", від дванадцятої він гуляв, а

О першій зустрічався з дочкою і йшов із нею обідати в ресторан "До лева". Вона не знала, що він робив після обіду

І ввечері, знала тільки, що вранці, о сьомій, ходив на службу божу, о пів на восьму сідав снідати з дочкою, а коли вона о восьмій ішла до школи, докінчував до пів на дев'яту сніданок сам. І щоразу її вражало, що він так радів, коли мав приїхати син: він тоді раз по раз відчиняв вікно, виглядав на вулицю аж ген до Модестської брами, в дім наносили квіток, на той час, поки там гостюватиме син, наймали ключницю, невеликий шрам на перенісці у Фемеля червонів від хвилювання, у похмурій житловій частині дому з'являлися прибиральниці і спорожняли її від пляшок з-під вина; ті пляшки виносили в коридор, звідки їх мав забрати торгівець старими речами. Пляшок набиралося дедалі більше, їх виставляли спершу в п'ять рядів, а потім у десять, бо коридор для них виявлявся закороткий — темно-зелений частокіл, цілий ліс шийок. Червоніючи, вона рахувала їх, хоч і розуміла, що негарно цікавитись такими речами: двісті десять пляшок, випитих від початку травня до початку вересня, більше ніж пляшка в день.

Від Фемеля ніколи не тхнуло алкоголем, і руки в нього не тремтіли. Темно-зелений застиглий ліс утрачав свою реальність. Чи вона справді бачила його, чи він існував тільки в її уяві? Ні Шріт, ні Гохбрет, ні Кандерс ніколи не з'являлися в конторі, вони жили далеко один від одного у своїй глушині. Лише двічі один знайшов помилку в другого. Вперше це сталося, коли Шріт неправильно розрахував фундамент міського басейну і Гохбрет виявив його помилку. Вона була дуже схвильована, але Фемель лише попросив її, щоб вона показала, котрі позначки

червоним олівцем на берегах креслення зробив Шріт, а котрі Гохбрет, і вона тоді вперше пересвідчилася, що Фемель, видно, також фахівець: він півгодини просидів за письмовим столом з лічильною лінійкою, таблицями й гостро заструганими олівцями, а тоді сказав:

— Гохбрет має рацію, басейн щонайпізніше через три місяці розвалився б.

Ні слова докору Шрітові, ні слова похвали Гохбретові, і коли він, цього разу власноручно, підписав висновок, то засміявся; його сміх здався їй таким самим моторошним, як і його ввічливість.

Другої помилки допустився Гохбрет, коли готував статичні дані для будівництва залізничного шляхопроводу у Вільгельмскуле, а виявив її цього разу Кандерс, і вона знову — вдруге за чотири роки — побачила Фемеля заглибленим у розрахунки за письмовим столом. І знов їй довелося показувати йому, котрі позначки червоним олівцем зробив Гохбрет, а котрі Кандерс. Цей випадок навів його на думку запропонувати своїм співробітникам, щоб вони користувалися олівцями різного кольору: Кандерс червоним, Гохбрет зеленим, а Шріт жовтим.

Поки вона повільно написала: "Дачний будинок для кіноактриси", в роті в неї розтанув шматочок шоколаду, а поки

написала: "Прибудова до фірми "Найнеобхідніші побутові послуги", розтанув іще один шматочок. Добре, що хоч замовники мали різні імена й адреси, і коли вона дивилася на креслення, в неї з'являлося почуття причетності до чогось реального. Камінь, пластмасові плитки, сталеві бруси, скляні блоки, мішки цементу — все це можна було собі уявити, а Шріта, Кандерса й Гохбрета вона не уявляла, хоч і щодня

писала на конвертах їхні адреси. Вони ніколи не приходили до контори, ніколи не телефонували, ніколи не писали. Свої розрахунки й документацію вони присилали без будь-яких коментарів.

— Навіщо нам їхні листи? — казав Фемель.— Ми ж не збираємося колекціонувати чужі сповіді, правда?

Часом вона брала з полиці довідник і знаходила в ньому назви населених пунктів, які щодня писала на конверті: "Шільгенауель, 87 мешканців, із них 83 римокатолики, славетна церква XII ст. з Шільгенауельським віттарем". Там жив Кандерс, анкетні дані якого були зазначені в страховій картці: тридцять сім років, неодружений, римокатолик... Шріт жив далеко на північ, у Глюдумі: "1988 мешканців, із них 1812 євангелістів, 176 римокатоликів. Консервна промисловість. Місіонерська школа". Шрітові було сорок вісім років. Одружений, євангеліст, двоє дітей, із них одній дитині понад вісімнадцять років. Місце проживання Гохбрета їй не треба було шукати в довіднику, він мешкав у передмісті, в Блесенс}ельді, всього за тридцять п'ять хвилин їзди автобусом від контори, і часто в неї з'являлося безглузде бажання знайти його й упевнитися, що він справді існує, почути його голос, побачити його, відчувати потиск його руки, але від такої фамільярності її утримувало те, що він був молодий — мав ще тільки тридцять два роки — й неодружений. І хоч місця проживання Кандерса й Шріта були описані в довіднику так докладно, як прикмети людини в паспорті, а Блесенфельд вона знала, та однаково не могла собі уявити жодного з них, хоч щомісяця переказувала для них страхові внески, заповнювала на них поштові перекази, розсилала їм журнали й таблиці; вони були для неї такі самі нереальні, як той Шрелла, прізвище якого стояло на червоній картці, який мав право будь-коли зайти до Фемеля і який за чотири роки жодного разу не скористався цим правом.

Вона лишила на столі червону картку, через яку він уперше розмовляв із нею брутально. Як було прізвище того Добродія, що близько десятої з'явився до контори й заявив, Що йому треба, конче треба, просто необхідно поговорити з Фемелем? Високий, сивий, червонуватий на виду, він пахнув вишуканими ресторанными наїдками і був одягнений у костюм, що просто різав очі своєю добротною, поєднання владності, гідності й великопанського лоску надавало йому чару, перед яким неможливо було встояти, у його титулі, який він, усміхаючись, промурмотів їй, майнуло слово "міністр" — чи то помічник міністра, чи секретар, чи заступник, а коли вона сказала, що не знає, де тепер Фемель, він поклав їй руку на плече і швидко мовив:

— Ну, то хоч скажіть мені, кралечко, де він міг би бути в цей час?

І вона зрадила йому таємницю, сама не знаючи, як це сталося, таємницю, яку так довго розгадувала й так пильно оберігала:

— У готелі "Принц Генріх".

Тоді він знову щось промурмотів — шкільний товариш, нагальна, невідкладна справа, армія, озброєння,— а коли пішов, у конторі ще довго стояв запах сигари, навіть через годину батько Фемеля ще вчув його і почав схвильовано принохуватися.

— Боже мій, боже, оце то тютюнець! Ну й тютюнець! — Старий, принохуючись, пройшовся вздовж стін, провів носом над самим письмовим столом, надяг капелюха, вийшов і через кілька хвилин повернувся з завідувачем крамниці, де він уже п'ятдесят років купував сигари. Хвилину вони, принохуючись,

постояли в дверях, а тоді забігали по кабінеті, наче собаки, що шукають слід. Завідувач навіть заліз під стіл, де, мабуть, залишилася ще ціла хмарка диму. Тоді підвівся, обтрусив руки, переможно всміхнувся і сказав:

— Так, пане таємний раднику, це була "Партагас емі-
нентес".

— І ви можете дістати мені таку сигару?

— Звичайно, вони є в моїх запасах.

— Але начувайтесь, коли запах буде не такий, як тут.
Завідувач ще раз прийняв і сказав:

— "Партагас емінентес >, голову даю на відруб, пане
таємний раднику. Чотири марки за штуку. Скільки вам?

— Одну, любий Кольбе, одну. Чотири марки заробляв за
тиждень мій дід, а я, як ви знаєте, людина сентиментальна й
шаную небіжчиків. Боже мій, цей тютюн забив двадцять тисяч
сигарет, які тут викурив мій син.

Вона сприйняла як велику честь для себе те, що старий
закурив свою сигарету в її присутності. Він сидів, відхилившись
на подушечку, яку воїга підклала йому під спину, у кріслі свого
сина, надто великому для нього, а вона слухала його і робила
далі своє діло, найневинніше з усіх,— наліплювала марки.
Повільно проводила по мокрій губці зворотним боком зеленого,
червоного або синього Гойса і старанно наліплювала його у
верхньому правому кутку конвертів, що мали піти в
Шільгенауель, у Глюдум і Блесенфельд. Пильно наліплювала
марки, поки старий віддавався насолоді, якої, здавалося, марно
шукав цілих п'ятдесят років.

— Боже мій,— сказав він,— нарешті я дізнався, що таке сигара, голубко. Але як довго мені довелося чекати на це, аж до свого вісімдесятиріччя... Ну чого ви так розхвилювалися, чого? Звичайно, мені сьогодні минає вісімдесят... То це не ви з доручення мого сина замовили для мене квітки? Добре, дякую, побалакаємо потім про мій день народження, згодні? Ласкаво прошу вас прийти на моє свято сьогодні ввечері до кав'ярні "Кронер"... Але скажіть мені, люба Леоноро, чому за п'ятдесят років, а точніше за п'ятдесят один рік, відколи я купую в цій крамниці сигари, мені жодного разу не запропонували такої марки? Хіба я скнара? Я ніколи не був скнарою, ви знаєте. Замолоду я курих десяти пфенігові сигари, коли почав заробляти трохи більше — двадцятипфенігові, а потім кілька десятиріч — шістдесятипфенігові. Скажіть мені, голубко, що це за люди, які вештаються по вулиці, заходять до контори, знов виходять, тримаючи в роті таку штукенцію за чотири марки, наче то якась нікчемна цигарка за десять пфенігів? Що це за люди, які між сніданком і обідом прокурюють утрічі більше, ніж мій дід заробляв за тиждень, і залишають після себе такий запах, що в мене, старого, очі лізуть на лоба і я, мов пес, обнюхую в синовому кабінеті всі стіни? Що? Робертів шкільний товариш? Помічник міністра, чи секретар, чи заступник, чи, може, сам міністр? Я мав би знати його. Армія? Озброєння?

Раптом очі його заблищали, ніби з них спала поволока: старий поринув у спогади про перше, третє або шосте десятиріччя свого життя, ховав когось із своїх дітей. Кого? Йоганну чи Генріха? На чий білу труну він кидав грудки землі и сипав квітки? По кому були ті сльози, що набігли йому на очі: по Йоганні, яку він ховав 1909 року, по Генріхові, біля могили якого він стояв 1917 року, чи по Отто, повідомлення про смерть якого він дістав 1942 року? Чи він плакав біля брами божевільні, за якою зникла його дружина? Сигара танула, обертаючись у легенькі кільця диму, а в очах у старого знов стояли сльози — по сестрі Шарлотті, яку він ховав 1894 року, для якої ошадив

золотий за золотим, щоб підлікувати її; мотузки зашурхотіли, опустилися вниз, і хор школярів заспівав: "Вежі, куди ластівки полетіли?" Тоненькі дитячі голоси забриніли в цій бездоганно обставленій конторі, і старечий голос почав вторувати їм через півсторіччя. Тільки той жовтневий ранок 1894 року був реальністю: імла над Рейном, пасма туману, які, то ледь підіймаючись, то знов опускаючись, стелилися над ланом буряків, на вербах крякали ворони, наче тріскачки на карнавалі, а Леонора й далі проводила червоним Гойсом по мокрій губці. За тридцять років до її народження хор сільських дітей співав: "Вежі, куди ластівки полетіли?" Вона провела по губці зеленим Гойсом. Увага, адже листи до Гохбрета йдуть за місцевим тарифом.

Коли старого опадали спогади, він ставав наче сліпий. Вона залюбки збігала б до квіткової крамниці й купила б йому гарний букет, але боялася лишити його самого. Старий простяг руки, і вона обережно підсунула ближче до нього попільничку. Він узяв сигару, засунув її в рот, глянув на Леонору й тихо сказав:

— Не думайте, голубко, що я божевільний.

Старий подобався їй, він постійно приходив у контору й забирав її до себе, на другий бік вулиці, в "майстерню своєї молодості" над друкарнею, де він мешкав і де вона мала після обіду, коли в неї був вільний час, упорядковувати його недбало ведені канцелярські книги. Там зберігалися папери, які перевіряли податкові інспектори, чиї стандартні могили позаростали травою ще до того, як вона навчилась писати: англійські активи у фунтах, капіталовкладення в доларах, акції плантацій у Сальвадорі. Вона порпалась там у припалених порохом фінансових звітах, вичитувала писані від руки витяги з банківських рахунків, хтозна-коли ліквідованих, читала заповіти, де він відписував майно дітям, яких пережив на сорок років. "І хай право користування моїми хуторами Штелінгєрова

Печера і Герлінгерове Сідло лишиться виключно за моїм сином Генріхом, бо я добачаю в його натурі той спокій і навіть радісний подив у ставленні до всього, що росте, які, на мій погляд, повинні бути властиві рільникові..."

— Тут,— сказав старий, вимахуючи сигарою,— на цьому місці я диктував увечері своєму тестеві заповіт, бо вранці мав іти в армію. Хлопець уже спав нагорі, а вранці він провів мене на вокзал і поцілував у щоку... невинний поцілунок семирічної дитини... Але ніхто, Леоноро, ніхто жодного разу не прийняв мого дарунку, всі вони повернулися до мене: хутори і банкові рахунки, ренти і прибутки від будинків. ДОені не судилося дарувати, тільки моїй дружині судилося, її дарунки приймали... І коли я вночі лежав поряд із нею, то часто чув, як вона мурмотіла: "нащо нащо нащо", довго, цілими годинами, наче десь лагідно жебонів струмок.

Старий знов заплакав. Тепер він був у мундирі капітана саперних військ, таємний радник Генріх Фемель приїхав у позачергову відпустку, щоб поховати свого семирічного сина Генріха. Білу труну поставили в родинний склеп Кіль-бів: темний вологий мур і яскраві, мов сонячні промені, золоті цифри, дата смерті, "1917". Роберт, одягнений у чорний оксамитовий костюмчик, чекав на них у кареті...

Леонора опустила на стіл марку, не зважилась наліпити її на лист до Шріта. Запряжені в карету коні нетерпляче Сюркали біля брами кладовища. Дворічному Робертові Фемелю дозволили потримати віжки — шкіряні, потріскані по краях. А свіжа позолота на цифрі "1917" сяяла яскравіше, ніж сонце.

— Що він робить, Леоноро, що робить мій син, єдиний, який у мене лишився? Що він робить уранці від пів на десяту до одинадцятої в готелі "Принц Генріх"? Тоді, біля брами, він

дивився, як коням чіпляли до морд мішки з вівсом... Що він там робить? Скажіть мені, Леоноро!

Вона нерішуче взяла бузкову марку й тихо мовила:

— Не знаю, що він там робить, справді не знаю. Старий засунув сигару в рот, відхилився на спинку крісла

й усміхнувся, немов нічого не сталося.

— Що ви скажете, коли я по-справжньому візьму вас на роботу на післяобідні години? Я заходитиму по вас. Ми б разом обідали, а з другої до четвертої чи до п'ятої, якщо вас це влаштує, ви б допомагали мені давати лад там, у моїй майстерні. Що ви скажете на це, голубко?

Вона кивнула головою і відповіла:

— Добре.

Вона все ще не зважувалася провести бузковим Гойсом по губці й наліпити його на конверт, заадресований Шрітові: поштар витяг би конверт зі скриньки й машина проштемпелювала б його: "6 вересня 1958, 13 година". Старий, що сидів перед нею, знов повернувся на кінець свого восьмого десятиріччя й на початок дев'ятого.

— Добре,— ще раз сказала вона.

— Отже, можна вважати, що ми домовилися?

— Так.

Вона глянула на його вузьке обличчя, на якому ось уже чотири роки даремно шукала подібності до синового; лише ввічливість, видно, була спільною родинною рисою Фемелів. У старого вона була церемоннішою, кучерявою, ввічливістю давнього взірця, майже величною, не просто формулою ввічливості, як у його сина, що тримався навмисне сухо і тільки з блиску його сірих очей можна було здогадатися, що він здатен на щось більше, ніж ця суха люб'язність. Старий справді користувався хусточкою, жував сигару, інколи хвалив її зачіску й колір обличчя; принаймні було видно, що костюм у нього був не зовсім новий, краватка завжди зав'язана трохи криво, пальці замашені тушшю, до рукавів піджака приліпилися суканці з гумки, з кишені жилета стирчали тверді й м'які олівці, а часом він брав із синового письмового столу аркуш паперу і швидко малював на ньому ангела, ягня бже, дерево, портрет людини, що саме проходила повз вікна. Інколи він давав їй гроші, щоб вона пішла по тістечка, й попросив її тримати в кабінеті ще одну чашку на каву. Вона зраділа, що нарешті ставитиме електричний кавник ще для когось, а не тільки для себе. Це були звичні для неї обов'язки: заварювати каву, купувати тістечка й слухати в їхній природній послідовності розповіді про те, як жили люди в тій частині будинку, що виходила на подвір'я, і як вони помирили. Протягом сторіч Кільби тонули там у пороці й гріхах і прагнули світла й спасіння, ставали міськими скарбниками, нотарями, бургомістрами та каноніками, там у повітрі й досі лишилося щось від суворих молитов майбутніх прелатів, від темних пороків непоодружуваних дівчат із родини Кільбів і від покут побожних юнаків,— там, у похмурих кімнатах житлової частини будинку, де тепер у тихі пообідні години бліда чорнява дівчина готує уроки й чекає на батька. Чи він після обіду сидить удома? Двісті десять пляшок вина, випитих від початку травня до початку вересня. Чи він їх випив сам, чи з дочкою, чи з привидами? Чи з тим Шреллою, що будь-коли може зайти до нього й ніколи не заходить? Усе це було нереальне, ще нереальніше, ніж попелясті коси секретарки, що

п'ятдесят років тому сиділа тут, на її місці, й охороняла таємниці нотаріальних документів.

— Так, вона тут сиділа, люба Леоноро, якраз на тому місці, де тепер сидите ви, і звалася Жозефіною.

Чи він хвалив і її зачіску та колір обличчя?

Старий засміявся й показав їй на вислів, написаний білими літерами на дощечці з червоного дерева, що висів над письмовим столом його сина, єдине, що лишилося тут з давніх часів*

"Повна дарунків їхня правиця". Символ непідкупності Кільбів і Фемелів.

— Обидва брати моєї дружини, останні нащадки чоловічої статі в родині Кільбів, не мали нахилу до юриспруденції, одного тягло в улани, а другого — до гультьяйства, проте обидва, і улан, і гультьяй, загинули того самого дня в тому самому полку, під час тієї самої атаки. Під Ербі-ле-Юетт вони потрапили верхи на конях під кулеметний обстріл, викреслили прізвище Кільб зі списку живих, понесли в могилу, в ніщо, свої пороки, яскраві, як багрець. Під Ербі-ле-Юетт.

Старий радів, коли на штанях з'являлися плями від вапняного розчину і він міг попросити її, щоб вона вибавила їх. Часто він приносив під пахвою скручені у грубу трубку креслення, і вона не знала, чи він узяв їх з архіву, чи справді працює над новими замовленнями.

Він попивав каву, хвалив її, підсовував Леонорі тарілку з тістечками, затягався сигарою. На обличчі в нього знову був задоволений вираз.

— Робертів шкільний товариш? То я мав би знати його. Часом не Шрелла? Ви певні? Ні, ні, той не курив би таких сигар. Що я верзу. І ви його послали в "Принц Генріх"? Ох і перепаде вам, люба Леоноро, будете ви лаяні, та ще й добре лаяні. Мій син Роберт не любить, коли порушують той лад, який він собі завів. Він уже хлопцем був такий: люб'язний, ввічливий, розважний, чемний, але тільки доти, доки не переступали певної межі, тоді він нікому не давав спуску. Навіть пішов би на вбивство. Я завжди трохи побоювався його. І ви також? Дарма, голубко, вам він нічого не зробить. Ну поду майте, чого вам боятися? Ходімо пообідаєм, скромно відсвят куємо початок вашої роботи і мій день народження. Не робіть дурниць. Якщо вже він вилаяв вас по телефону, то на цьому буде край. Шкода, що ви не запам'ятали прізвища. Я навіть не знав, що він підтримує стосунки зі своїми колишніми шкільними товаришами. Ну ходімо. Сьогодні субота, він не матиме нічого проти, як ви закінчите роботу трохи раніше. Я беру відповідальність на себе.

Дзиг'арі на соборі Святого Северина почали бити дванадцятку. Вона швидко перерахувала конверти — їх було двадцять три,— склала до купи й затисла в руці. Невже старий просидів у неї тільки півгодини? Ось відлунав десятий з належних дванадцяти ударів.

— Ні, дякую,— сказала вона,— я не надягатиму плаща, і, будь ласка, тільки не в ресторан "До лева".

Минуло всього півгодини. Друкарські машини перестали гупати, але з кабана й далі капала кров.

Для порт'є це вже стало обрядом, майже таким, як церковна служба, ввійшло йому в плоть і кров: щоранку рівно о пів на десяту здійснювати з дошки ключа й відчувати легенький дотик сухої, плеканої руки, яка брала його. Порт'є кидав погляд на суворе бліде обличчя з червоним шрамом на перенісці, а тоді задумливо, з легенькою усмішкою, яку могла помітити хіба лише його дружина, дивився вслід Фемелеві, що, не звертаючи уваги на ліфтера, який помахом руки запрошував його до ліфта, підіймався сходами до більярдної, ледь постукуючи ключем по мідяних прутах поруччя: п'ять, шість, сім лунких звуків, наче на ксилофоні, який має тільки одну ноту а через півхвилини з'являвся Гуго, старший бой,

питав:

— Як завжди?

Порт'є кивав головою, знаючи, що Гуго піде в ресторан, візьме подвійну порцію коньяку та карафку води й до одинадцятої зникне в більярдній нагорі.

Порт'є відчував якусь біду за цією звичкою грати в більярд від пів на десяту до одинадцятої, завжди в товаристві того самого боя, біду або порок. Від пороку був рятунок — дотримання таємниці, яке мало свою ціну, свій тариф; дотримання таємниці й ціна залежали одне від одного, як абсциса й ордината, той, хто брав тут номер, купував суворе дотримання таємниці: очі, що дивилися, але нічого не бачили, вуха, що слухали, але нічого не чули. А від біди не було рятунок: не міг же він показати на двері кожному потенційному самогубцеві, бо вони всі були потенційні самогубці; самогубця міг з'явитися засмаглий, схожий на кіноактора, взяти, сміючись, ключа від номера в порт'є і, тільки-но склавши валізи й відпустивши боя, витягти з кишені плаща пістолет, заздалегідь знятий із запобіжника, й пустити собі кулю в голову. Або це

могла бути жінка, що ніби вийшла з того світу, золотозуба, золотокоса, в золотих черевичках, з усмішкою, ніби в кістяка. Не люди, а привиди, що гасали по світі в пошуках насолод, вони замовляли сніданок у номер на пів на одинадцятую, вішали на дужку дверей картку "Прошу не турбувати", з а ба рик адову в а ли валізами двері зсередини й ковтали капсулу з отрутою, і задовго до того, як у наполоханих покоївок падали з рук таці зі сніданком, гості в готелі пошепки казали одне одному: "В дванадцятому номері лежить небіжчик", казали ще вночі, коли ті, хто засиджувався в барі, скрадалися до своїх номерів — їх лякала тиша за дверима дванадцятого номера, були такі, що вміли відрізнити тишу сну від тиші смерті. Порт'є відчував біду, коли бачив, як Гуго за двадцять дев'ять хвилин до десятої підіймався в більярдну з подвійним коньяком та з карафкою води.

У цей час йому було важко обходитися без боя, над стойкою перед ним метляло повно рук, які вимагали рахунку, брали проспекти, і він тоді ловив себе на тому, що в ці хвилини, як тільки минало пів на десяту, ставав неввічливий, ось тепер — неввічливий до вчительки, восьмої чи дев'ятої за сьогодні, що питала, як пройти до давньоримських дитячих гробниць. Обличчя в неї обвітрене, видно, що приїхала з села, та й прибутки не такі, щоб зупинятися в готелі "Принц Генріх", знати по рукавичках і плащі, і він питав себе, як вона вплуталася в зграю цих галасливих сорок, з яких жодна не вважала за потрібне поцікавитись, скільки тут коштує номер. Чи, може, ця вчителька, що тепер збентежено мене рукавички, саме і вчинить чудо, за яке Йохен визначив премію в десять марок: "Плачу десять марок тому, хто мені назве німця, який питає на що-небудь ціну"? Ні, на цій учительці він також не заробить премії. Порт'є присилював себе бути ввічливим і люб'язно пояснив їй, як пройти до давньоримських дитячих гробниць.

Більшість вимагало якраз цього боя, що півтори години сидітиме в більярдній, всі хотіли, щоб саме він відніс їхні валізи у вестибюль, до автобуса авіакомпанії, до таксі або на вокзал. Невдоволені всім добродії, які знічев'я тинялися по цілому світі й тепер чекали у вестибюлі на рахунки, розмовляючи про те, коли відлітають і прилітають літаки, хотіли, щоб Гуго подавав їм кригу до віскі й запалював сигарети, що звисали неприкурені в них з губів,— перевіряли, чи він добре вимуштруваний; вони тільки Гуго, а не комусь іншому, хотіли подякувати млявим помахом руки, тільки в присутності Гуго їхні обличчя здригалися від потаємної судоми, на тих обличчях проступало нетерпіння, добродії не могли вже дочекатися, коли зможуть перенести свій поганий настрій в інші, далекі частини світу, вони були готові вирушити в дорогу, Щоб десь в іранському чи у верхньобаварському готелі вивча ти перед дзеркалом, наскільки задубіла їхня шкіра. Жінки верескливими голосами вимагали принести їм забуті речі: "Гуго, принеси перстень", "Гуго, принеси рукавички", "Гуго принеси помаду", і всі чекали, що Гуго кине́ться до ліфта, нечутно підійметься нагору й почне шукати в номері дев'ятнадцятому, у тридцять другому, в сорок шостому перстень, рукавички й губну помаду. Та ще стара Муш з'явилася зі своїм дзявкалом, яке саме нахлебталосся молока, нажерлося меду й знехтувало яешню, і Гуго мав його вивести гуляти, щоб воно десь біля ятки, біля машини на стоянці чи біля трамвая на зупинці задовольнило свою собачу потребу й відсвіжило свій притуплений нюх,— звичайно ж, тільки Гуго міг зрозуміти собачу душу. І стара Блезік, яка щороку приїздила сюди на місяць, щоб побачитися з дітьми та з дедалі більшою громадою онуків, тільки-но зайшовши до готелю, відразу спитала про Гуго:

— Він і досі працює у вас, той хлопчик, схожий на церковного служку, такий худенький і блідий, рудуватий, з такими завжди поважними очима?

Гуго повинен був під час сніданку, поки стара їла мед, пила молоко й не нехтувала яєшню, читати їй місцеву газету. Вона щоразу зводила догори очі, коли чула знайомі їй з дитинства назви вулиць: "Нещасний випадок на Ерен4)ельд-гюртелі", "Грабунок на Фрізенштрассе".

— Коли я каталася там на роликах, у мене були отакі завдовжки коси, аж доти, синку.

Стара була тендітна, але витривала — чи не задля Гуго вона перелетіла через величезний океан?

— Що? — спитала вона розчаровано, — Гуго звільниться аж об одинадцятій?

Водій автобуса стояв біля входу в готель і махав рукою, підганяючи тих, кого мав везти в аеропорт, а в касі ще тільки підраховували вартість непростих сніданків; у вестибюлі сидів чоловік, що замовляв яєшню з половини яйця і тепер обурено повертав рахунок, де йому порахували ціле яйце, ще дужче обурила його пропозиція адміністратора зовсім викреслити з рахунку яєшню, він вимагає новий рахунок, де була б записана яєшпя з половини яйця.

— Я наполягаю на цьому.

Мабуть, він їздив по світі тільки для того, щоб потім можна було показувати рахунки, в які була б записана яєшня з половини яйця.

— Так, — сказав порт'є, — перша вулиця ліворуч, друга праворуч, тоді знов третя ліворуч, а там ви вже побачите, шановна пані, табличку з написом: "До давньоримських дитячих гробниць".

Нарешті водієві автобуса пощастило зібрати своїх пасажирів, нарешті всім учителькам показано дорогу до давньоримських дитячих гробниць і всіх ситих дзявкал виведено для задоволення їхніх собачих потреб. Але добродій в одинадцятому номері й досі ще спав, спав уже шістнадцять годин, вивісивши на дверях картку: "Прошу не турбувати". Біда, що могла статися в одинадцятому номері або в більярдній, звичний обряд, що відбувався якраз під час ідіотського гармидеру, пов'язаного з від'їздом гостей: знімаєш з дошки ключа, відчуваєш дотик сухої руки, кидаєш погляд на бліде обличчя, на червоний шрам на переніссі, чуєш запитання Гуго: "Як завжди?", киваєш головою — більярд від пів на десяту до одинадцятої. Але поки що внутрішня служба інформації готелю не змогла виявити нічого тривожного чи аморального: Фемель справді від пів на десяту до одинадцятої грав у більярд, грав сам, пригублюючи свій коньяк і запиваючи його водою, кутив, слухав розповідь Гуго про його дитинство, сам розповідав Гуго про своє дитинство, навіть не обурювався, коли якась покоївка, ідучи до вантажного ліфта, зупинялась біля відчинених дверей і дивилася на нього, тільки всміхався, не припиняючи гри. Ні, ні, він цілком безпечний.

Йохен, накульгуючи, вийшов з ліфта. Він тримав перед собою листа й похитував головою. Йохен жив на піддашші, під самим голубником, біля своїх крилатих друзів, що приносили йому звістки з Парижа й Рима, Варшави й Копенгагена. Ліврея в Йохена була незвичайна — щось середнє між мунди. ром кронпринца й унтер-офіцера. Важко було визначити, яке становище він посідав у готелі: щось від правої руки щось від "сірого кардинала", повірник усіх і кожного, що геть про все знав, не портє й не офіціант, не адміністратор

і не служник, він, проте, вмів геть усе, навіть розумівся на куховарстві, йому належав крилатий вислів, який завжди наводили, коли виникали сумніви щодо морального обличчя

якогось гостя: "Яка б нам була користь із того, що ми вміємо дотримувати таємниці, якби всі були високоморальні? Навіщо нам уміти дотримувати таємниці, коли вже нема чого дотримувати?" А ще Йохен був ніби сповідником, ніби особистим секретарем, а ще ніби звідником; глузливо посміхаючись, він розпечатав покорченими від ревматизму пальця ми листа. '

— Ти міг би заощадити десять марок, я б тобі розповів У тисячу разів більше, ніж цей нікчемний дурисвіт, та ще

її безкоштовно. "Довідкове бюро "Аргус". До цього додаємо замовлену вами довідку про доктора Роберта Фемеля, архітектора, що мешкає на Модестгасе, 8. Доктору Фемелеві сорок два роки, він удівець, має двоє дітей. Син: двадцять два роки, архітектор, живе окремо. Дочка: дев'ятнадцять років, учениця. Доктор Ф. досить заможний. По матері родич Кіль-бів. Нічого поганого про нього не вдалось дізнатися".— Йо-хен захихотів.— "Нічого поганого не вдалось дізнатися"! Наче про молодого Фемеля коли-небудь можна було дізнатися щось погане, наче він узагалі робив щось погане. Це один із небагатьох людей, за яких я будь-коли поклав би руку у вогонь, чуєш, цю стару, продажну, покорчену від ревматизму руку. З ним ти можеш спокійно лишити хлопця самого, він не з тих, а якби навіть був із тих, то чого б йому не дозволити того, що дозволяють збоченим міністрам? Але він не з тих, він уже в двадцять років мав дитину від дочки одного нашого колеги. Може, пам'ятаєш його, він рік працював тут у нас, його прізвище було Шрелла. Не пам'ятаєш? Мабуть, тебе ще тут не було. Скажу тобі тільки одне: хай собі молодий Фемель спокійно грає в більярд. Гарна родина. Справді гарна. Порода. Я знав ще його бабу, діда, матір і дядьків, вони вже п'ятдесят років тому грали тут у більярд. Кільби — ти, мабуть, не знаєш цього — вже триста років живуть на Модестгасе, вірніше, жили. Бо з них нікого не лишилося. Його мати здуріла, в неї загинуло двоє братів і померло троє дітей. Вона цього не змогла витримати.

Гарна була жінка. Є такі тихі, знаєш, ото вона була з них. Не з'їдала ані на крихту більше, ніж розподіляли на картки. Ні зернини, і дітям не давала. Божевільна. Роздавала все, що отримувала додатково, а отримувала вона багато: в них були ще хутори, та й абат монастиря Святого Антонія в долині Кіси посилав їй діжечки масла, глечики меду й хліб, але вона й сама не їла нічого з того і дітям не давала, їм доводилося їсти хліб із тирси, намащений підфарбованим повидлом, бо мати все роздавала, навіть золоті монети, я сам бачив шістнадцятого чи сімнадцятого року, як вона виходила з дому з хлібом і з глечиком меду в руках. Мед тисяча дев'ятсот сімнадцятого року! Ти можеш собі таке уявити? Та де там, ви не пам'ятаєте тих часів, не можете собі уявити, що це означає: мед тисяча дев'ятсот сімнадцятого і взимку сорок першого — сорок другого років. А як вона бігла на товарну станцію й вимагала, щоб її вивезли разом з євреями! Божевільна, її запроторили в лікарню для психічнохворих, але я не вірю, що вона справді божевільна. Таких жінок можна побачити тільки в музеї на старовинних картинах. Задля її сина я дам себе четвертувати, і якщо його не будуть якнайввічливіше обслуговувати, я зчиню в цій халабуді бучу, і хай хоч і ціла сотня старих мавп питає про хлопця, коли він хоче тримати його біля себе, то й триматиме. Довідкове бюро "Аргус"! Платити цим ідіотам десять марок! Ти ще, може, скажеш, що не знаєш його батька, старого Фемеля, га? Вітаю тебе, ти його знаєш, і тобі ніколи й на думку не спадало, що він може бути батьком того чоловіка, що грає нагорі в більярд. Ну, та й не диво, старого Фемеля кожна дитина знає. Він приїхав сюди в перелицьованому костюмі свого дядька з кількома золотими в кишені — і вже тоді грав у більярд тут, у готелі "Принц Генріх", коли ти ще не знав, що таке готель. Які з вас портє! Дай йому спокій. Він не зробить ніякої дурниці, не заподіє шкоди, хіба що тихо збожеволіє. Він був найкращим гравцем у бейсбол і найкращим бігуном на сто метрів за всю історію нашого міста. Вдачу мав уперту й тверду, коли треба було, завжди домагався свого, як щось задумував. І

не міг стерпіти несправедливості, а як хтось не може стерпіти несправедливості, то швидко вплутається в політику. От він і вплутався в неї вже в дев'ятнадцять років. Вони б його вколошкали або посадили на двадцять років до в'язниці, якби він не втік. Так, чого ти вилупив на мене очі, він утік і три або й чотири роки сидів за кордоном,— не знаю добре, що саме там було, так і не довідався, знаю тільки, що до того був причетний старий Шрелла, а також його дочка, з якою він потім мав дитину, а коли він вернувся, його вже не зачепили, він став солдатом саперних військ, як тепер бачу його в мундирі з чорними кантами, він у ньому приїздив у відпустку. Чого ти дивишся на мене так, наче ніколи не бачив? Чи він був комуністом? Не знаю, але якби й був, то що? Кожна порядна людина колись була комуністом. Ну, біжи снідати. З цими старими сороками я сам упораюсь.

Біда чи порок, а щось висіло в повітрі, але Йохен завжди був надто простодушний і ніколи не відчував самогубства й не вірив у нього, навіть як стривожені гості вгадували за замкненими дверима не тишу сну, а тишу смерті. Він удавав із себе продажного й бувалого, а все-таки вірив у людей.

— Ну, як знаєш,— сказав порт'є,— я йду снідати. Тільки нікого не пускай до нього, він надає цьому значення. Ось на.

І він поклав на стойку перед Йохеном червону картку * Турбувати тільки тоді, як я буду потрібен своїй матері, батькові, дочці, синові або панові Шреллі,— більше ні з ким я не розмовлятиму".

"Шреллі? — злякано подумав Йохен.— Хіба він ще живий? Вони ж тоді вбили його... Чи в нього був син?"

Цей запах забив собою всі інші, що їх залишили тут курці за останні два тижні. Його можна було нести перед собою, як прапор: ось іду я, велика цяця, переможець, перед яким ніхто не встоїть, метр вісімдесят дев'ять, сивий, сорок з гаком років, костюм із тканини урядової якості,— комерсанти, промисловці й митці так не одягаються. Йохен нюхом відчував, що це елегантність дуже високого урядовця, це міністр або посол, підпис якого мало не дорівнював законові, він вільно проникав крізь оббиті повстю крицеві й залізні двері приймалень, змів плечима, як снігоочищувачами, всі перепони, випромінюючи ввічливість і люб'язність, яка, проте, зраджувала, що вона завчена. Він пропустив уперед стару, яка щойно забрала з рук Еріха, другого боя, своє гідке дзявкало, допоміг жінці, що наче вийшла з того світу і всміхалася, як кістяк, дійти до сходів і взятися за поруччя.

— Нема за що дякувати, шановна пані. І ось він уже коло стойки.

— Нетлі нгер.

— Прошу, пане докторе, я до ваших послуг.

— Мені треба поговорити з доктором Фемелем. Зараз-та-ки. Негайно. У службовій справі.

Крутячи в руках червону картку, Йохен похитав головою і делікатно відмовив. Мати, батько, син, дочка, Шрелла. Розмовляти з Нетлінгером він не хоче.

— Ллє я знаю, що він тут.

Нетлінгер? Наче я колись чув це ім'я. Його обличчя нагадує мені щось таке, чого я не повинен був забути. Я вже колись чув

це ім'я, багато років тому, і сказав собі тоді: "Запам'ятай його, Йохене, закарбуй собі в пам'яті". Але я вже забув, чого саме хотів його запам'ятати. Так чи так, а будь насторожі. Тобі б занудило, якби ти знав, що він уже досі накоїв, ти б до самого свого скону не переставав блювати, якби побачив той фільм, який йому покажуть у день страшного суду: фільм його життя, він із тих, що наказували виламувати в трупів золоті зуби й відрізати волосся в дітей.

Біда чи порок? Ні, в повітрі висіло вбивство.

І такі люди не знають, коли давати чайові. Вже з самого цього можна визначити, якого лету він птах; цієї хвилини, мабуть, годилося б запропонувати сигару, а не гроші, тим паче не такі великі: він, посміхаючись, підсовує зелену купюру в двадцять марок. Які ці люди дурні. Не знають найпримітивніших законів поведінки з людьми, найпростіших правил поведінки з порт'є, наче в "Принці Генріхові" взагалі продаються таємниці, наче гостя, що платить за номер сорок або шістдесят марок, можна купити за зелений двадцятимаркот вий папірець, за двадцять марок якогось невідомого, чия єдина посвідка — сигара й костюм з добротної тканини. І така людина стає міністром або дипломатом, хоч не знає основ найважчого з усіх мистецтв, мистецтва підкупу. Йохен із жалем похитав головою і не доторкнувся до грошей. "Повна дарунків їхня правиця".

Щось неймовірне: до зеленої купюри додалася синя, перед Йохеном на стойці з'явилося вже тридцять марок, а в блич-чя йому пущено густу хмару диму "Партагас емінентес".

Пахай мені в обличчя димом зі своєї чотири маркової сигари, пахай, додай ще й бузкову купюру до тих, що поклав. Йохена однаково не купиш, навіть за три тисячі марок не купиш, не те, що за тридцять, а ти й поготів не купиш. Я в житті

мало кого любив, але до молодого Фемеля в мене лежить серце. Не пощастило тобі, чоловіче, хоч як ти величаєшся і хоч як багато важить твій підпис, ти на півтори хвилини спізнився. Мав би нюхом учути, що гроші тут зовсім таки недоречні, коли на цьому місці сиджу я. В мене навіть лежить у кишені документ, завірений у нотаря, за яким я маю право довічно жити у своїй комірчині на піддашші й тримати голубів, я можу вибирати на сніданок і на обід, що мені заманеться, і ще й отримую кожного місяця сто п'ятдесят марок чистими, втричі більше, ніж треба на тютюн, у мене є друзі в Копенгагені, в Парижі, у Варшаві і в Римі,— аби ти знав, як підтримують один одного голубівники! Але ти цього не знаєш, тільки думаєш, що за гроші можна домогтися всього,— це та наука, якої ви самі себе вчите. І, звичайно, вчите портьє в готелях, які за гроші зроблять усе, продадуть рідного батька за бузкову п'ятдесятимаркову купюру. Мені тільки одного не дозволено, голубе, коли я сиджу тут замість портьє: я не маю права смалити свою люльку, і сьогодні я вперше шкодую, що воля моя цим обмежена, а то б я бухнув назустріч твоїй "Партагас емінентес" димом зі свого чорного тютюню. Кажучи ясно і недвозначно, ти можеш мене поцілувати в с... Фемеля я тобі не продам. Хай собі спокійно грає від пів на десяту до одинадця-

ті

тої в більярд, хоч я знайшов би для нього крашу роботу а саме: сидіти на твоєму місці в міністерстві. Або робити те, що він робив замолоду: кидати бомби, щоб у такого стерва, як ти, земля горіла під ногами. Але про мене, якщо він хоче від пів на десяту до одинадцятої грати в більярд, то хай собі грає, а я на те сиджу тут, щоб йому ніхто не заважав, я про це маю подбати. А тепер забирай свої гроші і вшивайся звідси, а коли ти покладеш іще один папірець, то я за себе не ручуся. Я тут уже всякого набачився і натерпівся, записував у цю книгу порушників подружньої вірності й гомосексуалістів,

спроваджував звідси знавіснілих жінок і рогоносців, але не думай, що я тільки для цього створений. Я завжди був порядним хлопцем, слугував священикові в церкві, як напевне ж і ти, і співав у хорі пісні про отця Кольпінга та святого Алоїза. На той час я мав двадцять років і шість із них уже прослужив у цій халабуді. І коли я не втратив віри в людей, то тільки тому, що серед них є кілька таких, як молодий Фемель та його мати. Сховай свої гроші, витягни з рота сигару, ввічливо вклонися мені, бо я вже старий і набачився на своєму віку стільки пороків, що тобі й не снилося, а потім хай бой притримає тобі двері, і гайда звідси.

— Я добре почув? Ти хочеш поговорити з директором? Він почервонів, тоді посинів — отуди к бісу, невже я знов

думав уголос і, може, навіть звернувся до тебе вголос на "ти"? Це було б, звичайно, прикро, непростима помилка, бо з такими людьми, як ви, я не буваю на "ти".

Як я смію? Я старий чоловік, мені вже майже сімдесят, і я собі вголос думав, бо маю невеликий склероз і трохи здитинів, тому перебуваю під охороною п'ятдесят першого параграфу й живу тут із ласки.

Армія й озброєння? Цього ще мені бракувало. Будь ласка, до директора ліворуч, а там другі двері праворуч, книга скарг у сап'яновій оправі. А якщо ти колись замовиш тут яєшню і я саме буду в кухні, як туди надійде твоє замовлення, я вважатиму за честь для себе особисто плюнути в сковороду. Ти тоді отримаєш моє освідчення в любові у натуральному вигляді, змішане з розтопленим маслом. Нема за що дякувати, шановний добродію.

— Я вже сказав, пане, ось тут ліворуч, а тоді другі двері праворуч, дирекція. Книга скарг у сап'яновій оправі. Хочете щоб я доповів про вас? Залюбки. Комутатор. Будь ласка, пана директора. Це порт'є. Пане директоре, тут один добродій... як, ви казали, ваше прізвище? Нетлінгер? Перепрошую. Доктор Нетлінгер хотів би негайно поговорити з вами. З якого приводу? Скарга на мене. Так. Дякую. Пан директор чекає на вас. Так, шановна пані. Сьогодні ввечері фейерверк і парад. Перша вулиця ліворуч, тоді друга праворуч, знов третя ліворуч, а там ви вже побачите табличку: "До давньоримських дитячих гробниць". Нема за що дякувати. Велике спасибі.

Не можна нехтувати марку, коли отримуєш її з рук чесної старої вчительки. Так, поглянь лишень, з якою усмішкою я беру дрібні чайові і відмовляюся від великих. Давньоримські дитячі гробниці — чиста справа. Лепту вдовиці тут не нехтують. А чайові — душа нашого фаху.

— Так, за рогом, цілком правильно.

Вони ще не встигли вилізти з таксі, а я вже знаю, чи вони подружжя, чи ні. Я відчуваю таке на відстані, розпізнаю навіть найсміливіших із них, бо є й несміливі, на обличчях у яких усе так виразно написано, що аж кортить сказати їм: не бійтеся, дітки, ви не перші, я п'ятдесят років служу в готелі й від найгіршого вас убережу. П'ятдесят дев'ять марок вісімдесят пфенігів, разом із чайовими, за подвійний номер, за ці гроші ви сміливо можете сподіватися на якусь люб'язність з нашого боку. Та якщо вас надто палить жага, не починайте любощів уже в ліфті. У "Принці Генріхові" кохаються за подвійними дверима... Не будьте такі нерішучі, шановні, не бійтесь: аби ви знали, хто тільки в цих кімнатах, освячених високими цінами, не вдовольняв своїх сексуальних потреб — побожні й нечестиві, лихі й добрі. Подвійний номер з ванною, пляшка шампанського в номер. Сигарети. Сніданок о пів на одинадцятую. Дуже добре.

Прошу, розпишіться тут, пане, ні, тут,— сподіваюся, ти не такий дурний і пишеш не своє справжнє прізвище. Бо ця книга йде в поліцію, на ній ставлять печатку і вона набуває сили документа й доказу. Не довіряй владі, хлопче, вона не дотримує таємниць. Що більше таємниць вона вивідує, то більше їх потребує. А як ти ще, може, був колись комуністом, то остерігайся подвійно. Я був ним колись, і католиком також був. Таке до кінця не вивітрюється. Я ще й досі про деяких людей слова поганого не скажу, і хай-но при мені хтось ляпне якусь дурницю про діву Марію чи вилає отця Кольпінга, буде йому непереливки. Бою, пан і пані взяли номер сорок два. До ліфта сюди, пане.

Саме на цих я й чекав, це нахабні коханці, що нічого не приховують, хочуть показати цілому світові своє нахабство. Але якщо вам нема чого приховувати, то чому ви вдаєте таких нахабних, чому так силкуєтесь переконати всіх, що вам нема чого приховувати? Якщо вам справді нема чого приховувати, то ви й не повинні нічого приховувати. Прошу, розпишіться тут, пане, ні, тут. Ну, з цією дурепою я б не хотів мати нічого такого, що треба було б приховувати. О ні. З любов'ю те саме, що з чайовими. Все залежить тільки від інтуїції. По жінці видно, чи з нею варто мати щось таке, що треба було б приховувати. З цією не варто. Повір мені, хлопче. Шістдесят марок за ночівлю, плюс шампанське в номер, і чайові, і сніданок, та ще й треба щось подарувати,— ні, не варто. Краще вже пішов би до порядної, чесноєї вуличної дівки, що знає своє ремесло, вона принаймні твої гроші відробила б. Бою, пан і пані взяли номер сорок три. Боже, які ці люди дурні.

— Так, пане директоре, зараз прийду, так, пане директоре.

Звичайно, такі люди, як ти, ніби створені бути директорами готелю, вони — мов ті жінки, в яких видалено певні органи, для них уже нема ніяких проблем, але що то за любов без проблем, і якщо хтось захоче, щоб у нього видалили сумління, то він не

стане навіть циніком. Людина, яку ніщо не журить, уже не людина. Я тебе вчив, коли ти був іще боєм, чотири роки тримав у залізному кулаці, а потім ти набачився світу, ходив до якихось шкіл, вивчав мови, спостерігав у офіцерських казіно союзників і несоюзників варварської витівки п'яних переможців і переможених, а після війни зразу ж повернувся сюди і коли з'явився тут, ситий, плеканий, без крихти сумління, то найперше спитав: "Л старий Йохен іще тут?" Так, я ще тут, і досі тут, хлопче.

— Ви образили цього добродія, Кульгаме.

— Не навмисне, пане директоре, і, власне, це була не образа. Я міг би назвати вам сотні людей, що вважали б за честь для себе бути зі мною на "тії".

— Вершина зухвальства. Щось неймовірне.

— У мене це слово просто вихопилося, пане Нетлінгере. Я старий чоловік і до певної міри перебуваю під охороною параграфа п'ятдесят першого.

— Пан Нетлінгер вимагає сатисфакції.

— І нехайної. З вашого дозволу, я не вважаю за честь для себе бути на "ти" з порт'є готелю.

— Попросіть у пана Нетлінгера пробачення.

— Прошу пробачення, пане Нетлінгере.

— Не таким тоном.

— Л який? Прошу пробачення, пане Нетлінгере, прошу пробачення, пане Нетлінгере, прошу пробачення, пане Нетлінгере. Ось вам три тони, на які я здатен, вибирайте, котрий вас влаштовує. Я, коли хочете знати, не боюся приниження. Я можу стати навколішки, тут, на килимі, і бити себе в груди кулаками, але я старий чоловік і також чекаю сатисфакції. Мене пробували підкупити, пане директоре. На карту була поставлена честь нашої фірми з її давньою славою. Продати фахову таємницю за тридцять марок? Я вважаю, що цим зачеплено мою честь і честь фірми, якій я служу ось уже півсторіччя, а докладніше, п'ятдесят шість років.

— Прошу вас припинити цю неприємну, смішну сцену.

— Негайно проведіть цього добродія до більярдної, Кульгаме.

— Ні.

— Ви проведете цього добродія до більярдної.

— Ні.

— Мені буде прикро, Кульгаме, якщо дуже давні службові стосунки, що пов'язують вас із нашим готелем, урвуться через невиконання простого наказу.

— У цьому готелі, пане директоре, ще жодного разу не знехтували бажання гостя не турбувати його, крім тих випадків, звичайно, коли в справу втручалася вища влада. Гестапо. Тоді ми були безсилі.

— Вважайте цей випадок за втручання вищої влади.

— Ви з гестапо?

— На такі запитання я не відповідаю.

— Ви зараз же проведете цього добродія до більярдної, Кульгаме.

— Ви, пане директоре, хочете стати першим, хто переступить засади нашої фірми — не зраджувати таємниць своїх гостей?

— То я сам проведу вас до більярдної, пане докторе.

— Тільки через мій труп, пане директоре.

Треба бути таким продажним, як я, і таким старим, як я, аби знати, що є речі, які не продаються. Порок перестає бути пороком, коли зникає доброчесність, і ти не зрозумієш, що таке доброчесність, коли не знатимеш, що є навіть повії, які відмовляють певним клієнтам. Але я повинен був знати, що ти свиня, я тебе годинами вчив у своїй кімнатці нагорі, як треба непомітно брати чайові, мідяками, монетами по одній марці й папірцями. Треба вміти непомітно брати гроші, бо чайові—душа нашого фаху. Я тебе вчив цього і добре з тобою намордувався, бо ти був нездарний учень, але намагався мене обманути, брехав, що для вправ у нас було тільки три монети по одній марці, хоч їх було чотири, хотів одну в мене видурити. Ти завжди був свинею, ніколи не розумів, що є речі, про які кажуть: "Такого не можна робити", і тепер знов робиш те, чого "не можна робити". За цей час ти навчився брати чайові й напевне береш навіть менше, ніж тридцять срібняків.

— Негайно вертайтеся у вестибюль, Кульгаме, я сам проведу цього добродія. Відступіть убік. Я вас попереджаю.

Тільки через мій труп. А вже й так за десять одинадцята, через десять хвилин він однаково зійде сходами вниз. Якби ви хоч трішки подумали, цієї комедії не сталося б, але хай навіть лишилося всього десять хвилин, однаково тільки через мій труп. Ви ніколи не знали, що таке честь, бо не знали, що таке безчестя. Ось я стою, Йохен, права рука в готелі, продажний старий чоловік, якому відомі всі пороки на світі, але в більярдну ви пройдете тільки через мій труп.

3

Він уже давно не грав за правилами, не докінчував ряду, не рахував очок, штовхав кулю то легенько, то різко, начебто без будь-якого сенсу і без будь-якої мети. Стукаючись об дві інші кулі, вона щоразу вичаровувала для нього з зеленої порожнечі нову геометричну фігуру. То було ніби зоряне небо, по якому рухалося лише кілька цяток, орбіти комет: білі на зеленому полі, червоні на зеленому полі. Сліди комет спалахували і зразу ж згасали, ледь чутний шурхіт позначав ритм утворюваних фігур: п'ять або й шість разів, якщо куля, що її він штовхав, стукалась об борт чи об інші кулі. З того одноманітного шурхоту вирізнялися тільки деякі звуки, глухі або дзвінкі. Ті все наново накреслювані лінії залежали від величини кута, підлягали законам геометрії і фізики, енергія, яку він за допомогою кия передавав кулі, і невелика енергія тертя мали свій вимір, той вимір закарбовувався в його мозку й завдяки ударам кия втілювався в геометричні фігури, що не мали стійких є}юрм, на мить виникали й знов руйнувалися, тільки-но куля починала котитись. Часто він цілих півгодини грав однією кулею: біла куля котилася по зеленому полі, одна-однісінька зірка на небі, легенько, тихо, музика без мелодії, живопис без образу, майже без барв, сама лише формула.

Блідий хлопець охороняв двері. Він стояв, прихилившись до білого лакованого одвірка, заклавши руки за спину і

схрестивши ноги. Одягнений він був у бузкову ліврею готелю "Принц Генріх".

— Ви нічого не розповісте мені сьогодні, пане докторе? Він підвів очі, відклав кия, взяв сигарету, закурив її і

виглянув на вулицю, що тонула в затінку собору Святого Северина. Ремісничі учні, машини, черниці: вуличне життя. Сіре осіннє світло, відбиваючись від бузкових оксамитових порт'єр, здавалося майже срібним. У ресторані, в обрамленні велюрових завіс, снідали запізнілі гості. Це освітлення навіть накруто звареним яйцям надавало порочного вигляду, а обличчя добродішних жінок здавалися в ньому розпусними. Офіціанти у фраках, в очах яких прозирала згода виконати кожне, навіть найменше, бажання гостя, нагадували вельзе-вулів, особистих посланців Асмодея, а вони ж були тільки безневинними членами профспілки, що після роботи ревно читали передові статті своєї профспілкової газети. Здавалося, що вони поховали свої ратиці в майстерно зроблене ортопедичне взуття. Хіба на їхніх білих, червоних і жовтих лобах не випиналися маленькі елегантні ріжки? Цукор у позолочених цукерницях був ніби не цукор, тут відбувалися всілякі перетворення, вино було не вином, хліб був не хлібом, усе в цьому освітленні ставало складовою частиною таємничих пороків; тут справляли урочистий обряд, але наймення божества можна було називати тільки подумки, а не вголос.

— Що тобі розповісти, хлопче?

У його пам'яті залишалися не слова і образи, а лише рухи. В батька йому запам'яталася хода, грайлива крива лінія, яку за кожним кроком описувала його права холоша, так швидко, що темно-синій рубчик, яким вона була підшита зісподу, показувався тільки на мить,— він часто спостерігав батькову ходу, коли той уранці простував повз Грецову крамницю

снідати до кав'ярні "Кронер". У матері він пам'ятав складну фігуру, яку описували її руки, коли вона покійно складала їх на грудях, перше ніж вимовити котрусь із своїх утертих фраз: "Який поганий цей світі або "Як мало є людей із чистим серцем", — її руки ніби писали ці слова в повітрі, а тоді вже вона вимовляла їх. Від Отто в його пам'яті лишилися ноги в чоботях, що карбували крок, коли він ішов коридором і далі вулицею, "ворог, ворог" — вистукували ті ноги по кам'яних плитах, хоч кілька років тому вони вистукували інше слово: "братик, братик". Від бабусі йому запам'ятався порух, який вона робила цілих сімдесят років і який він тепер багато разів на день спостерігав у своєї дочки, порух сторічної давності, що передався в спадок і кожного разу лякав його: Рут ніколи не бачила своєї прабаби, звідки в неї цей порух? Ні про що й гадки не маючи, вона відкидала волосся з лоба так само, як її прабаба.

Пам'ятав він і свої рухи, пам'ятав, як нахилився над купою биток, щоб вибрати з них свою, як перекочував у лівій руці м'яча, поки той лягав так, щоб у вирішальну мить його можна було підкинути саме на таку висоту, як йому хотілося, аби м'яч падав рівно стільки часу, скільки треба було, щоб він і лівою рукою встиг обхопити битку, розмахнутися і з усієї сили вдарити, тоді м'яч летів далеко, аж за крайню позначку.

Він бачив себе на березі річки, в парку, в садку, пам'ятав, як нахилився, випростувався, бив по м'ячеві. Все залежало тільки від обрахунку, вони, йолопи, й гадки не мали, що час падіння м'яча можна обрахувати, що з допомогою того самого секундоміра можна визначити, скільки часу потрібно, щоб схопити битку й другою рукою, і що все решта — тільки справа координації і тренування. Він тренувався після уроків до самого вечора, на луці, в парку, в саду. Вони не знали, що є формули, які можна застосувати до удару м'яча, терези, на яких можна зважити м'ячі. Для цього треба було трохи знати фізику й

математику і тренуватися, а вони зневажали обидва ці предмети, від яких усе залежало, зневажали й тренування, воліли до всього доходити кривою стежкою, день у день перетирали на зубах брехливі сентенції, все перекручували, робили з цього казна-що, навіть Гельдерліна перекручували, навіть таке слово як "лот" у їхніх устах робилося безглуздим, глизявим, як каша. А це ж таке ясне слово: шнур і шматок свинцю, його кидають у воду і, відчувши, що свинець досяг дна, витягають шнур і вимірюють глибину води. Та коли вони казали "кинути лот", це звучало, як погана гра на органі. Вони не вміли ні грати в бейсбол, ні читати Гельдерліна. "Жаліючи, серце всевишнього лишається завжди тверде".

Вони метушилися перед ним, хотіли перешкодити йому вдарити як слід м'яча, кричали: "Ну, Фемелю, бий, ну!" Друга група неспокійно бігала на протилежному кінці поля, а двоє— аж ген за лінією, де звичайно падали його м'ячі, яких усі боялися. Здебільшого вони падали на шлях, де саме тоді, тієї суботи, влітку 1935 року, з брами броварні виїздили спітнілі гніді коні, за шляхом пролягала залізнична колія, на якій маневровий паровоз пускав у надвечірнє небо невинно білі хмарки, праворуч біля мосту, в корабельні, сичали електрозварювальні апарати, спалахували голубі й сріблясті іскри й невтомно відбивали такт клепальні молотки — то робітники в понаднормові години зварювали пароплав "Сила через радість", на дачних ділянках щойно виставлені опудала марно погрожували горобцям, бліді пенсіонери з погаслими люльками тужно чекали на перше число,— лише спогади про рухи, які він тоді робив, лише вони викликали в його пам'яті образи, слова і барви, а все це об'єднувала формула: "Ну, Фемелю, бий, ну!" І ось уже м'яч лежав у тому місці, де й повинен був лежати, тільки легенько притримуваний пальцями й долонею, опір м'ячеві буде найменший, він уже тримає в руці свою битку, найдовшу з усіх (нікого не цікавили закони важелів), битку, обмотану зверху лейкопластирем. Він швидко глянув на ручний годинник:

лишилося три хвилини і тридцять секунд до тієї миті, коли вчитель фізкультури свистком оголосить про закінчення гри, а він ще й досі не знайшов відповіді на питання: як так вийшло, що команда гімназії імені принца Отто не заперечувала проти призначення суддею фінальної гри їхнього вчителя фізкультури? Вчитель звався Бернгард Вакера, але вони його прозивали коротко: Бен Вакес. Він був огрядний, меланхолійний на вигляд і, казали, любив хлопців платонічною любов'ю, а ще він любив тістечка зі збитими вершками й солодкаві, сентиментальні фільми, в яких дужі біляві юнаки перепливали річки, а потім лежали на луках зі стеблинкою в роті, дивилися в синє небо й чекали пригод. Та найдужче той Бен Вакес любив копію голови Антіноя, яка в нього стояла вдома між фікусами й полицями, повними книжок з гімнастики, і яку він пестив, удаючи, що просто витирає з неї порох. Бен Вакес, що називав своїх улюбленців "хлоп'ятами", а всіх інших "лобурями".

— Ну, бий уже, лобуре! — сказав він, весь мокрий від поту. Живіт у нього двигтів, а з рота стирчав суддівський свисток.

Але до кінця гри ще лишалося три хвилини й три секунди, на тринадцять секунд більше, ніж треба було. Якщо він уже вдарить м'яча, наступний гравець теж устигне вдарити, і Шрелла, що там, біля позначки, чекає рятунку, ще раз змушений буде побігти, і вони знов матимуть нагоду щосили шпурнути в нього м'ячем, цілячись в обличчя, в ноги, в поперек. Він тричі бачив, як вони це робили: хтось із чужої команди влучав м'ячем у Шреллу, потім Нетлінгер, що грав у одній команді з ним і Шреллою, перехоплював м'яча і кидав ним у когось із супротивників, тобто просто підкидав йому м'яча, і той ще раз влучав у Шреллу, який корчився з болю, і знов Нетлінгер перехоплював м'яча й підкидав його супротивникові, що влучав ним в обличчя Шреллі,— а Бен Вакес стояв поряд і свистів, коли вони влучали в Шреллу, свистів, коли Нетлінгер просто перекидав м'яча супротивникові, свистів, коли Шрелла,

шкутильгаючи, пробував утекти, все відбувалося дуже швидко, м'ячі літали від команди до команди — невже тільки він єдиний бачив це? Невже цього не помічав жоден із багатьох глядачів зі строкатими прапорцями і в строкатих шапках, які, аж тремтячи з хвилювання, чекали закінчення гри? За дві хвилини п'ятдесят секунд до кінця рахунок був 34:29 на користь гімназії імені Принца Отто — невже вони задля цього знущання зі Шрелли, яке помітив тільки він, згодилися, щоб суддею призначили Бена Вакеса, вчителя фізкультури не їхньої гімназії?

— Ну, та бий же, лобуре, через дві хвилини я даю свисток!

— Вибачте, через дві хвилини і п'ятдесят секунд,— сказав він, високо підкинув м'яча, блискавично схопив битку обома руками і вдарив.

Сила удару, пружний опір дерева підказали йому, що це знов буде один із його легендарних голів. Примружившись, він глянув услід м'ячеві, але не побачив його, тільки почув багатоголосе "ох", що вихопилося з грудей у глядачів, могутнє "ох", що наростало, котилося, мов хмара, зате побачив, як до них повільно шкутильгав Шрелла з жовтими плямами на обличчі, з кривавим слідом біля носа. Помічники судді лічили: сім, вісім, дев'ять, решта їхньої команди зумисне повільно пройшла повз розлюченого Бена Вакеса, щоб подратувати його. Гру було виграно, виграно з переконливим рахунком, хоч Роберт і забув побігти й набрати десяте очко, "оттівці" й досі шукали м'яча, лазили в траві по той бік шляху попід мурами броварні, у прикінцевому свистку Бена Вакеса виразно чути було роздратування. 38:34 на користь гімназії імені Людвіга, оголосили помічники судді. "Ох" перейшло в "ура", прокотилося по всьому полі, а він тим часом узяв свою битку, вткнув її нижнім кінцем у траву, ручку трохи підняв, потім знов опустив і, знайшовши, як йому здавалося, потрібний кут, наступив ногою на найподатливіше місце, там, де вона біля самої ручки

тоншала. Захоплені гімназисти оточили його і схвильовано замовкли, бо відчували, що тут відбудеться диво: Фемель поламає свою славетну битку. Деревина на місці перелому була мертвотно біла, гімназисти вже зчепилися один з одним, затято бились за кожну тріску, як за реліквію, видирали з рук один в одного шматочки лейкопластиру. Він злякано дивився на їхні розпашілі, бездумні обличчя, на їхні очі, що блищали від хвилювання й захвату, і відчував гіркоту дешевої слави — там, на околиці міста, суботнього вечора 14 липня 1935 року, на витоптаній луці, по якій Бен Вакес саме ганяв молодших учнів гімназії імені Людвіга, наказуючи їм зібрати прапорці, повтикувані по кутках поля. Далеко за шляхом, під мурами броварні, й досі було видно синьо-жовті майки, "оттівці" все ще шукали м'яча. Та ось вони нерішуче перейшли дорогу, зібралися посеред поля й вишикувалися в ряд, чекаючи на нього, капітана команди гімназії імені Людвіга, що має крикнути "гіп-гіп ура". Він повільно підійшов до двох рядів, у одному з яких стояли Шрелла й Нетлінгер, наче нічого, нічогісінько не сталося, а тим часом молодші гімназисти й далі бились за тріски. Він пройшов ще трохи, відчувши, як від того захоплення глядачів у нього до грудей підступає нудота, і тричі крикнув: "Гіп-гіп ура!". "Оттівці", як побиті собаки, знов подалися шукати м'яча. Вважалося, що та команда, яка не знайде м'яча, зганьбить себе навіки.

— А я ж знав, Гуго, як Нетлінгерові кортіло перемогти, "перемогти за будь-яку ціну", казав він, і він же поставив на карту нашу перемогу, аби тільки супротивники мали нагоду раз по раз влучати м'ячем у Шреллу,— і Бен Вакес був, мабуть, у змові з ними, я бачив це, єдиний з усіх.

Він боявся, підходячи до роздягальні, боявся Шрелли й того, що той скаже. Надворі раптом похолоднішало, з лук і від річки почав насуватися вечірній туман, ніби шарами вати обкутуючи будинок, у якому містилася роздягальня. Чому, чому

вони так збиткувалися зі Шрелли? Підставляли йому ногу, коли він на перерві спускався вниз, і він бився головою об крицеві наріжники східців, а залізні дужки окулярів вганялися йому у пипки вух. Бен Вакеc тоді запізно приносив з учительської аптечку, й Нетлінгер, глузливо скривившись, натягав лейкопластир, щоб від нього можна було відрізати клаптик. Вони нападали на Шреллу, коли той ішов додому, заштовхували його в під'їзди й били серед відер зі сміттям і поламаних дитячих візочків, зіштовхували на темні східці, що вели в льохи, і одного разу він довго лежав зі зламаною рукою внизу, в льоху, де тхнуло вугіллям та пророслою картоплею, біля припорошених банок із консервуванням, аж поки хлопець, якого послали по яблука, знайшов його і покликав мешканців будинку. Лише кілька їхніх однокласників не брали участі в тому цькуванні: Ендерс, Дрішка, Швойгель і Гольтен.

Колись давно він приятелював зі Шреллою, вони завжди ходили разом до Трішлера, що жив у Нижній гавані: Шрел-лин батько працював офіціантом у пивниці Трішлерового батька. Вони гралися на старих баржах, на списаних понтонах, вудили з човнів рибу.

Він зупинився перед роздягальнею і почув їхню розмову. Аж захриплі від міфотворчого хвилювання, вони говорили про легендарний лет м'яча: можна було подумати, що м'яч зник у недосяжній висоті.

— Я ж бачив, як він летів, мов камінь, пущений із пращі велетня.

— Я бачив його, бачив м'яча, якого забив Роберт.

— Я чув, як він летів, м'яч, якого забив Роберт.

— Вони його не знайдуть, м'яча, якого забив Роберт.

Усі замовкли, коли він зайшов. У тій раптовій тиші відчувалася пошана, але й страх, майже смертельний страх перед тим подвигом, у який ніхто не повірить, про який нікому не можна розповісти, бо хто б міг засвідчити, хто б міг описати лет його м'яча?

Вони розбіглися босі по душових кабінах з волохатими рушниками через плече, тільки Шрелла залишився. Він одяг-ся, так і не сполоскавшись, і аж тепер Роберт згадав, що Шрелла ніколи не ставав під душ після гри, ніколи не скидав майки. Він сидів на стільчику, його жовте обличчя було в синцях, щока, з якої він змив кров, була ще мокра, шкіра на руці нижче плеча посиніла від удару м'ячем, тим самим, якого "оттівці" й досі ще шукали. Він відкотив рукави заправної сорочки, надяг куртку, витяг з кишені книжку й прочитав уголос: "Увечері, як дзвін звістує мир".

Прикро було сидіти наодинці зі Шреллою і бачити вдячність у його холодних очах, навіть для ненависті надто холодних. Він подякував своєму рятівникові, що забив м'яч, тільки ледь помітним порухом вій та усмішкою, яка на мить з'явилася на його обличчі і зразу ж зникла, і Роберт теж усміхнувся, так само тільки на мить, тоді обернувся до бляшаної шафки і знайшов свій одяг. Він вирішив якнайшвидше втекти звідси, також не миючись. Над його шафкою хтось уже надряпав на потинькованій стіні: "М'яч Фемеля, 14 липня 1935 року".

Пахло шкіряними гімнастичними приладами й сухою землею, що осипалася з футбольних, гандбольних та бейсбольних м'ячів і набивалась у шпари бетонної долівки. По кутках стояли брудні біло-зелені прапорці, долі лежало потрощене весло, вздовж стіни були розвішені футбольні сітки, а на стіні за полусканим склом висіла пожовкла грамота: "Піонерам

футбольного спорту, старшокласникам гімназії імені Людвіга, 1903 рік. Голова окружного спортивного товариства" і групове фото, обрамлене намальованим на папері лавровим вінком. На нього дивилися з того фото м'язисті, вусаті вісімнадцятирічні юнаки 1885 року народження, з тупим оптимізмом дивилися в майбутнє, яке їм приготувала доля: зогнути під Верденом, стекти кров'ю в болотах Сомми або через п'ятдесят років на Кладовищі Героїв у Шато-Тьєррі стати приводом для примирливих сентенцій, що їх туристи на шляху до Парижа, піддавшись настроєві того місця, записуватимуть у набряклу від дощів книгу відвідувачів. У роздягальні тхнуло залізом і юнацькою зрілістю, знадвору просякав вологий туман, що клубочився на луках уздовж річки, з заїзду трохи вище по річці долинали гучні голоси чоловіків, що випили по чарці задля суботи, хихотіння офіціанток, бряжчання кухлів з-під пива, а в кінці коридору вже почали тренування гравці в кеглі — штовхали кулі, кеглі розліталися на всі боки, і переможні або розчаровані вигуки долинали аж до роздягальні.

Мружачись у тьмяному освітленні, мерзлякувато зіщуливши плечі, Шрелла сидів на стільці, й Роберт не міг далі відтягати ту мить, коли треба буде щось сказати. Він ще раз перевірів, чи рівно зав'язана краватка, розрівняв останні бгнки на комірці спортивної сорочки — о, він був акуратний, завжди акуратний,— ще раз глянув, чи засунуті шнурки в черевики, й перерахував у гаманці гроші на дорогу назад. Із душових кабін уже поверталися перші гравці й говорили про "м'яч, який забив Роберт".

— Ходімо разом?

— Ходімо.

Вони піднялися вичовганими бетонними східцями, на яких іще з весни лежало неприбране сміття — папірці від цукерок і

коробки з-під сигарет,— і вийшли на греблю, де веслярі, умиваючись потом, витягали човна по бетонній доріжці. Вони мовчки йшли поряд греблею, що пролягала через низько встелену туманом луку, немов через річку, чули гудки пароплавів, бачили червоне й зелене сигнальне світло на їхніх щоглах. На корабельні шугали вгору червоні іскри, вмальовуючи в сірому сутінку геометричні фігури. Так вони мовчки дійшли до мосту і почали підійматися на нього потемнілими сходами. На червоному пісковнику були видряпані написи, що увічнювали жадання хлопців, які верталися з купання. Гуркіт товарного поїзда, що саме проїздив мостом, перевозячи на західний берег шлак, на кілька хвилин урятував їх від необхідності щось казати. Черговий замахав сигнальним ліхтарем і засвистів, даючи знак машиністові, що відкочував поїзд назад, переходити на другу колію, внизу пливли на північ судна, жалібне виття сирен, що тужно розлягалось над водою, застерігало від смертельної небезпеки,— через цей гамір, на щастя, не можна було розмовляти.

— Я зупинився, Гуго, сперся на поруччя обличчям до річки, витяг з кишені пачку сигарет, узяв собі одну й запропонував закурити Шреллі. Він простяг мені запаленого сірника. Ми стояли й мовчки курили. Позад нас гуркотів поїзд, що саме з'їздив з мосту, а внизу тихо пливла на північ низка барж. Крізь заслону туману чути було, як вони м'яко розтинали поверхню води, й подекуди видніли іскри, що вихоплювалися з димаря котроїсь суднової кухні. На хвилину западала тиша, аж поки під мостом не з'являлася наступна баржа, що так само пливла на північ, на північ, до вкutanого туманом Північного моря,— а я боявся, Гуго, боявся, що довше не міг зволікати з запитанням, яке мав поставити Шреллі, і знав, що коли поставлю те запитання, то встряну в його історію, загрузну в ній по самі вуха й ніколи вже не звільнюся від неї. Мабуть, то якась страшна таємниця, коли через неї Нетлінгер поставив на карту нашу перемогу, а "оттівці" погодилися, щоб суддею був Бен Вакес.

Запала майже цілковита тиша, і вона додавала ще більшої ваги запитанню, яке я мав поставити, підносила його до рангу вічних запитань. І я вже почав прощатися, Гуго,— хоч іще не знав, через що й задля чого,— прощатися з темною вежею собору Святого Северина, що витикалася з туману, який стелився по місту, з батьківським домом, який стояв недалеко від тієї вежі і в якому моя мати саме робила останні приготування до вечері, розкладала срібне начиння, обережно поправляла квітки у маленьких вазах, куштувала вино — чи біле досить охолоджене, чи не занадто охолоджене червоне. Суботній вечір має минути з належною урочистістю. Вона вже розгорнула часословець, за яким тлумачитиме недільну літургію покірним голосом, наче в людини, що цілий вік постила,— саме таким голосом, мабуть, було сказано: "Яси ягнят моїх". Я прощався зі своєю кімнатою, що виходила вікнами в садок, де старезні дерева ще буяли зеленню, з кімнатою, де я захоплено заглиблювався в математичні формули, в суворі криві геометричних фігур, у чітке, немов віття дерев зимового дня, плетиво сферичних ліній, накреслених моїм циркулем і моїм рейсфедером,— я рисував там церкви, які мав колись збудувати. Шрелла підбив пальцем недокурку, і червона жаринка, кружляючи, полетіла вниз, на білу плахту туману. Шрелла, що чекав на запитання, якого я й досі не поставив, усміхаючись, обернувся до мене й похитав головою.

Над плахтою туману на березі чітко вимальовувався ряд ліхтарів.

— Ходімо,— сказав Шрелла,— вони вже он там, хіба ти не чуєш?

Я чув їх, міст двигтів від їхньої ходи, вони розмовляли про ті місця, до яких скоро поїдуть на канікули: Альгей, Вестер-вальд, Бад-Гаштайн, Північне море, розмовляли також про "м'яч, який забив Роберт". Ідучи, мені легше було поставити те запитання.

— Чому вони били тебе? — спитав я.— Чому? Ти єврей?

— Ні.

— А хто ж ти?

— Ми ягнята божі,— сказав Шрелла,— і заприсяглися не приймати причастя буйвола.

— Ягнята божі? — Ці слова злякали мене.— Це така секта? — спитав я.

— Хай буде секта.

— А не партія?

— Ні.

— Я б не зміг бути ягням божим,— сказав я,— не можу бути ним.

— То ти хочеш прийняти причастя буйвола?

— Ні,— відповів я.

— Є пастухи, що не покидають своєї отари,— мовив він.

— Швидше,— сказав я,— швидше, вони вже зовсім близько.

Ми зійшли вниз потемнілими сходами з західного боку мосту, і, коли опинились на дорозі, я на мить завагався: мені додому треба було звертати праворуч, а йому ліворуч. Та потім усе ж пішов зі Шреллою ліворуч. Тут дорога в місто вела повз

дровітні, повітки з вугіллям і невеличкі будиночки. Після першого ж повороту ми зупинилися, сховані в тумані, що тут, унизу, залягав щільною запоною. Звідси нам видно було обриси наших шкільних товаришів, що рухалися над поруччям мосту, чути їхній тупіт, їхні голоси, а коли вони почали спускатися вниз, їхні густо підбиті цвяшками черевики лунко зацокали по сходах, і чийсь голос гукнув:

— Нетлінгере, Нетлінгере, почекай-но! І тоді Нетлінгер крикнув:

— А де ж ділися наше ягнятко та його пастух?

Луна від його голосу покотилася понад річкою, відбилася від биків, вернулася назад до нас і завмерла десь ззаду, серед садків і повіток. Сміх, кілька разів повторений луною, посипався на нас, немов бите скло.

— Чув? — спитав Шрелла.

— Чув,— відповів я.— Ягня й пастух.

Ми дивилися на обриси тих, що відстали й тепер рухалися вздовж поруччя. Поки вони спускалися, голоси їхні звучали глухо, а як вийшли на дорогу — залунали дзвінкіше, відбиваючись від склепіння мосту: "М'яч, який забив Роберт".

— Ти не можеш розповісти про це докладніше? — спитав я.
— Мені треба знати все.

— Я тобі не розповім, а покажу,— мовив Шрелла.— Ходімо.

Ми наосліп пробіралися крізь туман попід загорожами з колючого дроту і дійшли до паркану, який іще пахнув свіжими

дошками й не потьмянів від вологи. Електрична лампочка над замкненою брамою освітлювала емальовану табличку:
"Міхаеліс. Вугілля, кокс, брикет".

— Ти ще пам'ятаєш цю дорогу? — спитав Шрелла.

— Так,— відповів я,— сім років тому ми з тобою часто ходили нею і гралися там унизу в Трішлера. А ким став Алоїз?

— Матросом, як і його батько.

— А твій батько й досі служить офіціантом у матроській пивниці?

— Ні, він тепер працює у Верхній гавані.

— Ти ж мав мені щось показати!

Шрелла вийняв з рота сигарету, скинув куртку, спустив з плечей шлейки, закотив сорочку й повернувся до мене спиною. У тьмяному світлі лампочки я побачив, що його спина вся вкрита невеликими червонясто-синіми шрамами, такими завбільшки, як квасолина,— не вкрита, а, краще сказати, всіяна, подумав я.

— Боже, що це таке? — спитав я.

— Це Нетлінгер,— відповів Шрелла,— вони роблять це там унизу, в старій казармі на Вільгельмскуле. Бен Вакес і Нетлінгер. Називають себе помічниками поліції. Мене вони схопили під час облави на жебраків, яку влаштували в районі гавані. За день вени взяли тридцять вісім жебраків, і серед них був я. Нас допитували, б'ючи гарапником із колючого дроту.

Казали: "Признайся, що ти жебрак". І я відповідав: "Признаюся, я жебрак".

Запізнілі гості й досі снідали. Тепер вони попивали помаранчевий сік, наче щось таке, чого порядним людям не годиться пити. Блідий хлопець стояв, мов статуя, прихилена до одвірка. На обличчя йому падав відблиск від бузкової оксамитової лівреї і робив його майже зеленим.

— Гуго, ти чуєш, що я кажу? Чуєш, Гуго?

— Так, пане докторе, чую кожне слово.

— Принеси мені, будь ласка, коньяк, подвійний.

— Іду, пане докторе.

Гуго спускався сходами до ресторану, і назустріч йому різким світлом палахкотіло око часу, великий календар, на якому він уранці виставив дату — перевернув велике картонне число, під нього засунув табличку з назвою місяця, а ще нижче з назвою року: 6 вересня 1958. В нього запаморочилася голова. Все це відбулося задовго до його народження, воно відкидало його на десятиріччя, на півсторіччя назад: 1885, 1903 і 1935 роки, вони були сховані в глибині часу, а проте існували там, оживали в голосі Фемеля, що стояв, спершись на більярдний стіл, і дивився на майдан перед собором Святого Северина. Гуго міцно тримався за поруччя і глибоко дихав, наче людина, що виринула з води. Нарешті він розплющив очі і зразу ж відскочив за грубу колону.

Вона спускалася сходами вниз, боса, вбрана, як пастушка, в приношену шкіряну куртку без рукавів, що сягала їй до стегон. Від куртки тхнуло овечим гноєм. Зараз вона з'їсть свій сніданок:

пшоняну кашу з чорним хлібом, кілька горіхів і овече молоко, яке для неї зберігають у холодильнику. Вона завжди возить із собою овече молоко в термосах і овечі буруб'яшки в коробочках, яким напахчує замість парфумів свою цупку плетену білизну з нефарбованої вовни. Після сніданку вона годинами сиділа у вестибюлі внизу і плела, невтомно плела, тільки часом підходила до бару по склянку води; сиділа на канапі, схрестивши голі ноги й виставивши напоказ брудні мозолі, курила коротку люльку й приймала своїх учнів та учениць, одягнених так само, як вона, і так само напахчених. Вони вмощувалися навколо неї на килимі, схрестивши ноги, плели й інколи відкривали коробочки, які їм давала вчителька, й нюхали овечі буруб'яшки, наче якісь вишукані парфуми. Час від часу вона питала їх із канали тоненьким, як у дівчинки, голоском:

— Як ми врятуємо світ?

І учні та учениці відповідали їй:

— Овечою вовною, овечою шкірою, овечим молоком і плетивом.

У вестибюлі западала тиша, тільки подзенькували дротики та якийсь учень підскакував до прилавка й приносив учительці склянку холодної води. А тоді знов тоненький, як у дівчинки, голосок запитував з канапи:

— У чому полягає щастя світу? І всі в один голос відповідали:

— У вівці.

Вони відкривали коробочки й захоплено нюхали овечі бурб'яшки. У вестибюлі спалахували магнієві лампи, й олівці журналістів бігали по аркушах записників, стенографуючи почуте і побачене.

Гуго повільно відступав назад, поки вона обминала колону, ідучи в залу снідати. Він її боявся, бо надто часто бачив, якими лихими ставали її лагідні очі, коли вона залишалася наодинці з ним, спіймавши його на сходах і звелівши, щоб він приніс їй молоко в номер. Вона зустрічала його з сигаретою в роті, вихоплювала в нього з рук склянку, вихлюпувала, сміючись, молоко в умивальник, а натомість наливала коньяку. Тоді зі склянкою в руках підходила до нього, і він повільно задкував до дверей.

— Тобі ще ніхто не казав, дурню, що твоє обличчя — золото, щире золото? Чому ти не хочеш бути ягням божим моєї нової релігії? Я зроблю тебе великим і багатим, вони падатимуть перед тобою навколішки у ще розкішніших вестибюлях, ніж цей! Ти ще замало часу пробув тут і не знаєш, що їхню нудьгу можна розвіяти тільки новою релігією, і чим вона буде безглуздіша, тим краще... Ні, йди собі, ти надто дурний.

Він дивився їй услід, поки вона з незворушним виразом на обличчі заходила в двері, які офіціант притримував перед нею. Серце в нього ще калатало, коли він вийшов з-за колони й повільно подався до ресторану.

— Коньяк для доктора в більярдну, подвійний.

— Через твого доктора знялася буча.

— Чого?

— Не знаю. Здається, комусь він на ґвалт знадобився, твій доктор. На, бери коньяк і гайда звідси, на тебе полює ціла купа жінок, старих і молодих, щонайменше сімнадцять. Швидше, бо он одна вже знов спускається сходами.

Вона мала такий вигляд, ніби за сніданком пила чисту тковч. Вона була в золотавій сукні, золотавих черевичках, у шапочці і з муфтою з лев'ячого хутра. Її поява у всіх викликала огиду, а декотрі забобонні гості, коли вона з'являлася, навіть затуляли обличчя. Через неї відмовлялися від місця покоївки, офіціанти не хотіли обслуговувати її, але Гуго, коли вона ловила його, змушений був годинами грати з нею в канасту !. Пальці її скидалися на курячі пазурі, єдине людське, що в ній було,— це сигарета, що стриміла з рота.

— Любов, хлопче? Я ніколи не знала, що це таке, нема такої людини, яка б не показувала мені, що я викликаю в неї тільки огиду. Мати проклинала мене сім разів на день, у вічі виповідала, що їй гидко дивитися на мене. Сама ж вона була молода й гарна, батько також був молодий і гарний, і брати й сестри були гарні. Вони отруїли б мене, якби мали відвагу, казали: "Така, як ти, не повинна була народитися". Ми жили високо на горі, в жовтій віллі, над сталеливарним заводом. Увечері з нього виходили тисячі робітників, їх, радісно усміхаючись, зустрічали дівчата й жінки, і потім вони разом, так само всміхаючись, ішли вниз брудною вулицею. Я чую, бачу, відчуваю, як усі люди, маю такий самий, як вони, нюх і таке саме відчуття смаку, пишу, читаю, рахую,— а ти перший, хто витримав зі мною більше, ніж півгодини, чуєш, перший!

Вона сіяла навколо себе жах, здавалася всім вісником біди. Вона кинула на стойку ключа від номера й крикнула боєві, що сидів там замість Йохена:

— Де Гуго? Де він, га?

Бой здвигнув плечима, і вона рушила до виходу. Офіціант, що штовхнув перед нею вертючі двері, опустив очі. Жінка, тільки-но вийшовши на вулицю, затулила обличчя серпанком.

— У готелі я його не ношу, хлопче, щоб їм за їхні гроші було на що подивитися. Хай дивляться за мої гроші мені в обличчя, а люди на вулиці не заслужили цього.

— Ось ваш коньяк, пане докторе.

— Дякую, Гуго.

1 Гра в карти, схожа на бридж.

Він любив Фемеля, той приходив щоранку о пів на десяту и звільняв його до одинадцятої, завдяки йому Гуго вже пізнав почуття вічності: хіба так не було завжди, хіба він не стояв уже сторіччями тут, прихилившись до білого полакованого одвірка, заклавши руки за спину, спостерігаючи тиху гру в більярд, прислухаючись до слів, що відкидали його то на шістдесят років назад, то на двадцять уперед, то знов на десять назад, то раптом у реальний сьогоднішній день, позначений на готельному календарі там, у вестибюлі. Біле на зеленому, червоне на зеленому, червоно-біле на зеленому, завжди в межах бортів, що оточують усього лише два квадратних метри зеленого сукна. Чиста, твереза, точна гра, що тривала від пів на десяту до одинадцятої. Двічі або тричі за цих півтори години його посиляли по подвійний коньяк. Час тут не був величиною, яка могла б щось пояснити, його всмоктував у себе, немов промокальний папір, цей зелений чотирикутник. Дарма бив годинник, дарма рухалися стрілки, з безглуздом поспіхом випереджаючи одна одну, коли приходив Фемель, усе кидалось і лишалося напризволяще, саме тоді, коли було найбільше роботи: одні гості виїздили, другі приїздили, а він мав тут

стояти, аж поки на вежі собору Святого Северина не виб'є одинадцятую; та коли, коли це ще буде? Він перебував тут у безповітряному просторі, де годинники не показували часу, поринав у неосяжні глибини, на дно океанів, дійсність не проникала сюди, сплющувалась десь назовні, ніби перед стінками акваріума або перед шибамі вітрин, утрачала свої виміри, крім одного, ставала пласка, наче на вирізному малюнку для дітей, усі люди в тій дійсності були одягнені лише умовно, як вирізані картонні ляльки, і безпорадно товклися попід скляними стінами, товщими за сторіччя, недійсною була й тінь від собору Святого Северина вдалині, вокзал іще далі й поїзди: швидкий прямого сполучення, швидкий далекого прямування, просто швидкий, транс'європейський поїзд-експрес, автотриса далекого прямування, і всі повні валіз, що їх вони везли до митниць. Реальні були тільки три більйардні кулі, що котилися по зеленому промокальному папері, утворюючи все нові геометричні фігури,— на двох квадратних метрах поставала у тисячі формул нескінченність, він творив її своїм києм, тим часом як голос його завмирав у глибині часів.

— А що було далі, пане докторе?

— Ти хочеш почути, що було далі?

— Хочу.

Фемель засміявся, ковтнув коньяку з чарки, закупив нову сигарету, взяв кия і штовхнув червону кулю. Червоне й біле покотилося по зеленому.

— Через тиждень після того, Гуго...

— Після чого?

Фемель знов засміявся:

— Після тієї гри в бейсбол, після дати, яку вони видряпали на тиньку над моєю шафкою: чотирнадцятого липня тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року. Через тиждень я був радий, що Шрелла нагадав мені дорогу до Трішлерового дому. Я стояв у Нижній гавані, коло балюстради старої будівлі для стапельних полозків. Звідти мені було добре видно дорогу, яка вела вниз повз дровітні й повітки з вугіллям до крамниці будівельних матеріалів, а потім до гавані, що була оточена іржавою залізною огорожею і тепер правила тільки за кладовище суден. Востаннє я був тут сім років тому — чи відтоді вже минуло цілих п'ятдесят? Мені було тринадцять років, коли я ще ходив зі Шреллою до Трішлера. Біля кручі ввечері ставали на якір довгі низки барж, жінки матросів з кошиками в руках сходили хисткими містками на берег щось купити, в них були обвітрені обличчя і впевненість в очах. За ними йшли чоловіки, їх цікавило пиво й газети. Трішлерова мати схвильовано оглядала свій товар: капусту, помідори й золотаву цибулю, що, пов'язана у вінки, висіла на стіні, а тим часом чабан на вигоні коротко, різко покрикував на собак, щоб вони заганяли овець до кошари. Навпроти, на цьому березі, де ми тепер перебуваємо з тобою, Гуго, засвічувались газові ліхтарі, жовте світло наповнювало білі ковпаки, ряд яких тягся на північ, у нескінченність. Трішлерів батько засвічував ліхтарі у своєму господарстві, де він вирощував городину, а Шреллин батько, перекинувши через руку рушник, ішов у матроську пивницю, де ми, хлопці, Трішлер, Шрелла і я, кололи кригу й засипали нею ящики з пивом.

І ось через сім років, Гуго, двадцять першого липня тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року, я скрадався цією дорогою, пильно обстежуючи кожен її поворот, щоб перевірити, чи за мною ніхто не йде назирці. Фарба на всіх огорожах облупилася, і я побачив, що на вугільному складі Міхаеліса наново пофарбовано тільки браму. За парканом розсипалася на порох

велика купа брикету. Я був стомлений і весь час відчував рани на спині, біль спалахував хвилями, як удари пульсу. Вже десять хвилин на вулиці ніхто не з'являвся. Я глянув на вузьку миготливу смугу прозорої води, що з'єднувала Нижню гавань з Верхньою,— жодного човна на ній не було. Тоді глянув на небо: літаків теж не було, і я подумав: ти, видно, надто високо занесишся, коли вважаєш, Що шукати тебе будуть із літаків.

Так, я пішов зі Шреллою, Гуго, пішов до маленької кав'ярні "Цонз" на Буасерештрассе, де зустрічалися ягнята божі, промурмотів господареві пароль: "Паси ягнят моїх" і заприсягся, дивлячись у вічі молодій дівчині, яка звалася Едіт, ніколи не приймати причастя буйвола, а потім у темній задній кімнаті виголосив промову, де були зловісні слова, що не вельми личили ягняті божому, вони мали присмак крові, бунту й помсти, помсти за Ферді Прогульске, якого вранці стратили. Ті, що сиділи за столом і слухали мене, мали такий вигляд, наче їм самим відтято голови, їм було страшно, вони знали тепер, що, коли діти щось задумують, їхній задум важить не менше, ніж задум дорослих, вони боялися й усвідомлювали, що Ферді справді вже мертвий: він мав сімнадцять років, був бігуном на сто метрів і учнем столяра. Я бачив Ферді лише чотири рази, але не забуду його довіку — двічі бачив у кав'ярні "Цонз" і двічі в себе вдома. Ферді прокрався в помешкання Бена Вакез а і, коли той вийшов зі спальні, кинув йому під ноги бомбу. Беніві Вакесу тільки обсмалило ноги, в шафі розбилося дзеркало, та ще помешкання наповнилося смородом паленого пороху. Дурість, Гуго, а все через його дитячу великодушність. Ти слухаєш мене, справді слухаєш?..

— Слухаю.

— Я читав Гельдерліна: "Жаліючи, серце всевишнього лишається завжди тверде", а Ферді читав лише Карла Мея, який нібито проповідував таку великодушність. Цю свою дурість

він спокутував під сокирою ката на світанку, коли в церквах дзвонили на утрєню, коли пекарчуки відраховували в полотняні торбинки теплі булочки, коли тут, у готелі "Принц Генріх", готували сніданок першим гостям, коли співали пташки, коли молочниці у взутті на гумовій підшві нечутно входили в тихі під'їзди, щоб поставити пляшки з молоком на чисті кокосові мати. Хлопці на мотоциклах гасали від одного стовпа для оголошень до другого й наліплювали об'яви, обведені червоною лямівкою: "Смертний вирок ремісничому учневі Фердінандові Прогульске!" їх читали перші перехожі, водії і кондуктори трамваїв, учні й учителі, всі ті, хто вранці з бутербродами в кишені поспішає до трамвайних зупинок і ще не встиг розгорнути місцеву газету, яка повідомляла про цю подію великими літерами: "Кара в науку іншим". І я теж прочитав їх, теж прочитав, Гуго, чекаючи ось тут, на розі, на сьомий номер трамвая.

Коли я чув голос Ферді по телефону — вчора позавчора? "Ти ж прийдеш до кав'ярні "Цонз", як ми домовилися?" Пауза. "Прийдеш чи ні?" — "Прийду".

Ендерс іще спробував затягти мене за рукав до трамвая, але я вирвався, почекав, поки трамвай зник за роґом, перебіг на зупинку з протилежного боку вулиці, де ще й досі ходить шістнадцятий номер, проїхав тихим передмістям до Рейну, потім знов від Рейну, аж поки трамвай не завернув нарешті між гравійними кар'єрами та бараками на коло останньої зупинки. Хай би краще тепер була зима, думав я, холодна, дощова, з низько навислими хмарами, тоді це легше було б витримати, а тут, де я годинами блукав поміж маленькими городами, на очі мені потрапляли абрикоси й горох, помідори й капуста, я чув, як бряжчали пляшки з пивом, чув, як дзеленчав дзвоник чоловіка, що стояв на перехресті й продавав ванільне морозиво, накладаючи його між крихкі вафлі. Як вони можуть так поводитись, думав я, як вони можуть їсти морозиво, пити пиво,

обмацувати абрикоси, коли Ферді... Опівдні я віддав свої бутерброди невдоволеним курям, що мережили брудне подвір'я лахмітника нерівними геометричними фігурами. З вікна почувся жіночий голос: "Ти читав про цього хлопця? Вони його..." І чоловічий голос відповів: "Не кричи, хай тобі дідько, я знаю..." Я кинув бутерброди курям, пішов далі, довго блукав між залізничними насипами та ямами з водою, знову добрався до якоїсь кінцевої зупинки, проїхав не відому мені околицю, зліз з трамвая і повивертав кишені: на сіру дорогу посипався чорний порошок. Я побіг далі, знов повз залізничні насипи, склади, фабрики, дачні городи, будинки, порівнявся з якимось кінотеатром, де касирка саме відчинила віконце. "На третю годину?" Була рівно третя. "П'ятдесят пфенігів". Я був єдиним глядачем у залі, бляшаний дах кінотеатру пашів від спеки. Кохання, кров, обдурений коханець вихопив ножа. Я заснув і прокинувся аж тоді, коли до зали почали заходити галасливі глядачі на шестигодинний сеанс. Я вийшов, похитуючись, надвір. Де я забув свій ранець? У кінотеатрі? Чи біля гравійних кар'єрів, де довго сидів і дивився на вантажні машини, з яких капала вода? А може, там, де кидав бутерброди непривітним курям? І коли я чув голос Ферді по телефону, вчора чи позавчора? "Ти ж прийдеш до кав'ярні "Цонз", як ми домовилися?" Пауза. "Прийдеш чи ні?" — "Прийду".

Побачення зі страченим. Дурний вчинок, який тепер здавався мені вже недаремним, бо за нього заплачено дуже високу ціну. Біля кав'ярні "Цонз" на мене чекав Нетлінгер.

Вони провели мене на Вільгельмскуле й відшмагали гарапником із колючого дроту, посмужили всю спину. Через іржаві ґрати на вікнах я бачив схил, на якому грався малим хлопцем,— м'яч раз по раз скочувався по ньому, і я сповзав по нього вниз, злякано позираючи на іржаві ґрати: мені здавалося, що за тими брудними шибками діється щось лихе. Бив мене Нетлінгер.

У камері я спробував скинути сорочку, але вона була посічена так само, як і шкіра, злиплася з нею в одне, і коли я тяг за комір і за рукави, мені здавалося, що я через голову здираю з себе шкіру.

Тяжко переживати такі хвилини, як я тоді переживав. Я стояв змучений коло балюстради будівлі для стапельних полозків і відчував найперше біль, а тоді вже гордість від того, що опинився серед відзначених ворогами. Голова моя похилилася на поруччя, і губи торкнулися до іржавих прутів. Приємно було відчувати гіркоту вивіреного заліза. Лишилося йти ще хвилину до Трішлерового дому, і я дізнаюся, чи вони вже не чекають там на мене. Я злякався: якийсь робітник із казанком під пахвою пройшов вулицею і зник у дверях крамниці будівельних матеріалів. Спускаючись східцями, я так міцно чіплявся за поруччя, що з нього під моєю рукою клаптями відпадала іржа.

Від веселого перестуку клепальних молотків, який я чув тут сім років тому, лишилося тільки слабке відлуння: всього один молоток цокав на понтоні, де якийсь старий чоловік розбирав човен. Гайки брязкали, падаючи в коробку, дошки гупали додолу, і з того гупання чути було, котра з них почала трухлявіти, а котра зовсім струхлявіла. Старий обстукав мотор і вислухав його так, як вислухують серце улюбленої істоти, потім низько нагнувся й почав діставати з середини човна різні деталі: болти, покривку, патрубки, циліндри. Перше ніж кинути деталь у коробку з гайками, він пильно оглядав її і навіть обнюхував. За човном стояв давно невживаний коловорот, з якого звисав, наче зотліла панчоха, уривок з'їденого іржею дротяного троса.

Згадки про людей і події завжди були пов'язані в мене зі згадками про рухи, які відбивалися в моїй пам'яті у вигляді геометричних фігур. Я пам'ятаю, як перехилився через поруччя

балюстради, як підвів і похилив голову, знов підвів і похилив, щоб оглянути вулицю,— спогад про ці рухи оживив у моїй пам'яті слова і барви, образи й почуття. Я не пам'ятаю, який Ферді на вигляд, але пам'ятаю, як він запалював сірника, як ледь закидав голову, коли казав: "Так, так", "Ні, ні", пам'ятаю, як Шрелла морщив лоба й здвигав плечима, пам'ятаю батькову ходу, пам'ятаю материні рухи, пам'ятаю, як бабуся відгортала коси з лоба,— і я впізнав, що той старий унизу, якого я бачив зі схилу, який саме збивав з великого шворня шматочки дерева, був Трішлерів батько. Тільки вий умів так махнути рукою, я колись спостерігав його рухи, коли він відкривав ящики і знов забивав їх цвяхами — у ящиках були контрабандні товари, які тайкома перевезли через кордон у темному нутрі пароплавів, ром і родзинки, сигарети й шоколад. Там, у матроській пивниці, я бачив ці рухи, властиві тільки його руці. Старий підвів очі, мружачись глянув на мене і сказав:

— Слухай, синку, та дорога вгорі нікуди не веде.

— Вона веде до вашого дому,— відповів я.

— Мої гості приїзять до мене річкою, навіть поліція,— та й мій син припливає до мене човном, але рідко, дуже рідко.

— Поліція вже там?

— Чому ти питаєш, синку?

— Бо вони шукають мене.

— Ти щось украв?

— Ні,— сказав я,— тільки не захотів прийняти причастя буйвола.

Пароплави, подумав я, пароплави з темним нутром і капітанами, що навчилися обдурювати митників. Я засяду небагато місця, стільки, як скручений килим, не більше, хай мене загорнуть у вітрило й перевезуть через кордон.

— Спускайся вниз,— мовив Трішлер,— там нагорі тебе можуть побачити з другого берега.

Я обернувся лицем до схилу і, чіпляючись за траву, почав повільно спускатися вниз.

— А, це ти...— сказав старий.— Я знаю, хто ти, але забув, як твоє прізвище.

— Фемель,— нагадав я.

— Звичайно, тебе шукають, сьогодні вранці навіть оголосили про це по радіо, як я не здогадався, вони ж називали твої прикмети: червоний шрам на перенісці. Ти вдарився головою об залізний борт човна, як ми колись перепливали річку під час повені й нагналися на опору моста,— я тоді не врахував, що течія така потужна.

— Так, і мені тоді заборонили бувати тут

— Але ж ти однаково бував?

— Недовго, поки не посварився з Алоїзом.

— Ходімо, тільки пригнися, коли ми проходимемо під розвідним мостом, а то наб'єш гулю на лобі й тобі знов заборонять бувати тут. Як ти втік від них?

— Нетлінгер прийшов на світанку до мене в камеру й вивів задніми дверима до підземного ходу, що тягнеться аж до залізничного насипу на Вільгельмскуле. Він сказав мені: "Вшивайся, і якнайшвидше. Я можу дати тобі лише годину часу, а тоді мушу повідомити про твою втечу поліцію". І я виходив усі околиці, поки добрався сюди.

— Так, так,— мовив старий.— То вам припекло кидати бомби! Припекло влаштовувати змови і... Вчора я вже одного з вас запакував і переправив через кордон.

— Вчора? — перепитав я.— Кого?

— Шреллу,— сказав старий.— Він ховався тут, і я примусив його втекти на "Анні-Катаріні".

— Алоїз завжди хотів стати стерновим на "Анні-Катаріні"!

— А він і став стерновим на "Анні-Катаріні"... А тепер ходімо.

Коли ми пробиралися вздовж похилого муру попід кручею до Трішлерового дому, я спіткнувся і впав, тоді підвівся й ще раз упав, знов підвівся, й від кожного різкого поруху сорочка то відривалася від шкіри, то знов прилипала, відривалася й прилипала, і за кожним разом спину мою обсипав пекучий біль, від якого затьмарювалась свідомість. У тій напівсвідомості порухи, барви, запахи із безлічі спогадів сплутувались, нашаровувались одне на одне, я бачив перед собою то блискучу воду, то зелений схил, то падав, то вставав, то йшов просто, то завертав за Трішлером убік, усе це зливалося в строкату картину, та все переважав біль.

Повінь, думав я, повінь, мені завжди хотілося кинутись у воду, щоб вона понесла мене до сірого обрію.

У маренні мене довго мучило питання, чи в казанок можна сховати гарапник з колючого дроту. Спогади про рухи оберталися в лінії, а лінії з'єднувалися між собою і утворювали фігури, зелені, чорні, червоні, як кардіограми, що зображають ритми людського серця: порух, яким Алоїз Трішлер витягав вудку, коли ми ловили рибу в Старій гавані, помах, яким він закидав гачок із принадою, жест, яким він показував на швидку течію,— то була правильна геометрична фігура, накреслена зеленим на сірому; Нетлінгер, який підіймав руку, щоб кинути Шреллі м'яча в обличчя, тремтіння його губ, дрижання ніздрів обернулося в сіру фігуру, схожу на павутину. Ніби якийсь телеграфний апарат, що невідомо де був, записував у моїй пам'яті образи різних людей: Едіт увечері після гри в бейсбол, коли я йшов додому зі Шреллою, її обличчя в Блесенфельдському парку під моїм обличчям, коли ми лежали в траві й воно було мокре від літнього дощу. Краплі блищали в її білявих косах, скочувалися з лоба вздовж брів, віночок сріблястих крапель, що підіймався й опадав разом із її обличчям, коли вона дихала. Той віночок у моїх спогадах скидався на кістяк якоїсь тендітної морської тварини, знайдений у рудому піску на березі, який раптом розсипався на безліч хмаринок, однакових завбільшки. Згадував я і лінію її уст, коли вона казала мені: "Вони вб'ють тебе". Згадував Едіт.

Болісним маренням зринав у моїй пам'яті загублений ранець — адже я досі ніколи нічого не губив. Я то вихоплював сіро-зелений том Овідія із дзьоба худой курки, то відбирав у чергової в кінозалі вірш Гельдерліна, який вона видерла з моєї хрестоматії, бо він їй дуже сподобався: "Жаліючи, серце всевишнього лишається завжди тверде".

Пані Трішлер принесла вечерю: склянку молока, яйце, хліб і яблуко. Вона швидкими, як у молодій дівчини, рухами обмила мою посічену спину вином — мене пекло вогнем, коли вона

витискала з губки те вино на рани,— потім полила мені спину олією. Я спитав її:

— Звідки ви знаєте, що так треба?

— Можеш прочитати в Біблії, як обмивають рани,— відповіла вона.— І я вже обмивала їх твоєму приятелеві Шреллі. Алоїз післязавтра буде тут, а в неділю попливе з Рурорта в Роттердам. Не бійся, вони все влаштують, на річці люди знають одне одного, як на одній вулиці. Налити ще молока?

— Ні, дякую.

— Не турбуйся, в понеділок або у вівторок ти вже будеш у Роттердамі. А що з тобою сталося?

Нічого. Нічого не сталося. Мене й досі розшукували, й досі оголошували мої прикмети: червоний шрам на переніссі. Батько, мати, Едіт — я не хотів визначати міру своєї ніжності до кожного з них, не хотів виливати свої жалі. Переді мною була весела річка, веселі святкові пароплави з барвистими прапорцями, і помальовані в червоні, зелені й сині кольори вантажні судна, що возили туди й сюди вугілля і дерево, теж були веселі. На тому березі видно було зелені алеї і білу як сніг терасу кав'ярні "Бельв'ю", а за ними — вежу собору Святого Северина й освітлений червоним світлом, різко окреслений ріг готелю "Принц Генріх". Звідти було якихось сто кроків до нашого дому. Батьки саме сідають до вечері, до заставленого наїдками столу, біля якого батько порядкує, як патріарх: суботня вечеря в нас була особливо врочиста — чи не переохолодилося червоне вино й чи досить охолодилося біле?

— То більше не хочеш молока?

— Дякую, не хочу, пані Трішлер, справді не хочу.

Хлопці на мотоциклах гасали від одного стовпа для оголошень до другого з об'явами, обведеними червоною лямівкою: "Смертний вирок гімназистові Робертові Фемелю..." Батько молився перед вечерею: "Його мучили за нас", мати описувала руками формулу покори, перше ніж сказати: "Який цей світ лихий, як мало в ньому людей із чистим серцем", а чоботи Отто ще вистукували "братик, братик" по підлозі, по кам'яних плитках сіней, по бруківці вулиці, якою він ішов до Модестської брами. На річці гудів "Штільте", пронизливі звуки розпанахували вечірнє небо, білими борознами краяли, наче блискавки, темну синяву. Я вже лежав на брезенті, ніби померлий у відкритому морі, якого мають поховати в його глибинах, Алоїз підняв край брезенту, щоб загорнути мене, і я побачив чітко вибиті білим по сірому слова: "Морієн. Ёймуйден". Пані Трішлер нахилилась і, плачучи, поцілувала мене. Алоїз повільно загорнув мене, наче найдорожчого йому покійника, і взяв на плече.

— Синку,— сказав старий,— синку, не забувай нас. Віяв вечірній вітер, "Штільте" ще раз загудів, приязно

нагадуючи, що треба відчалювати, в кошарах замекали вівці, чоловік на перехресті крикнув: "Морозиво! Морозиво!" й замовк, мабуть, накладав комусь морозиво між крихкі вафлі. Місток, яким Алоїз ніс мене, ледь вигинався під його ходю, і чийсь голос тихо спитав:

— Це він?

І Алоїз так само тихо відповів:

— Він.— І прошепотів мені на прощання: — Думай про те, що у вівторок увечері ти вже будеш у Роттердамській гавані.

Чиїсь інші руки понесли мене сходами вниз, запахло мастилом, вугіллям, а тоді дровами, десь далеко почулися гудки, "Штільте" задвигтів, темний гуркіт наростав, і я відчув, що ми пливемо вниз по Рейну, все віддаляючись від собору Святого Северина.

Тінь від собору Святого Северина підповзала все ближче, вона захопила ліве вікно більярдної і торкнулася правого час, що пересувався разом із сонцем, грізне наближався, наповнював великі дзиґарі, що скоро не витримають, виблюють його з себе зі страшними ударами. Кулі все котилися, білі по зеленому, червоні по зеленому, розтинаючи роки, накопичуючи одне на одне десятиріччя й секунди — спокійний голос подавав секунди як віки. Аби тільки мені тепер знов не довелося йти по коньяк, не наткнутися очима на календар і годинник, не зустрітися з овечою жрицею і з тією, що не повинна була народитись, аби тільки ще раз почути від Фемеля Єпаси ягнят моїх", почути про ту жінку, що лежала в траві під літнім дощем, про кораблі на якорі, про жінок, що спускаються з них містками, і про "м'яч, якого забив Роберт", Роберт, що так і не прийняв причастя буйвола, Роберт, що й далі грав у більярд, мовчки утворюючи києм усе нові фігури на двох квадратних метрах зеленого сукна.

— А ти, Гуго,— тихо сказав він,— ти мені сьогодні нічого не розповіси?

— Не знаю, скільки це тривало, але мені здається, що цілу вічність: завжди, коли я йшов зі школи, вони мене били. Часом Я ждав, аж поки впевнювався, що вони всі пішли додому їсти, й поки приходила жінка, яка прибирала в школі. Побачивши мене

в коридорі, вона питала: "Чого ти й досі сидиш тут, хлопче? Мати вже, мабуть, не дочекається на тебе".

Та я боявся, ждав, аж поки прибиральниця також піде й замкне мене в школі. Мені не завжди вдавалось діждатися цього, здебільшого прибиральниця виганяла мене, перше ніж замикала двері, але який я був радий, коли мені щастило і я залишався замкнений у школі. Їсти я мав що: знаходив у партах та у відрах зі сміттям, які прибиральниця виносила у вестибюль для сміттярів, бутерброди, яблука, недоїдки пирога. Я був сам у школі, і вони мені не могли нічого заподіяти. Я, пригнувшись, залазив у роздягальню для вчителів за дверима в підвал, бо все боявся, що вони заглянуть у вікно й побачать мене, але минуло багато часу, поки вони довідалися, що я ховаюся в школі. Часто я сидів там годинами, до самого вечора, а тоді відчиняв вікно й вилазив надвір. Не раз я довго дивився на порожнє шкільне подвір'я: чи є щось порожніше за шкільне подвір'я надвечір? Мені було дуже добре, аж поки вони не довідалися, що я сиджу замкнений у школі. Я ховався в роздягальні для вчителів або під котримось підвіконням і чекав, коли в мені прокинеться те, що я знав тільки з назви: ненависть. Я так хотів би ненавидіти своїх ворогів, але не міг, пане докторе, тільки боявся їх. Бували дні, коли я дочікував лише до третьої або до четвертої, думав, що вони вже всі пішли й мені пощастить швидко пробігти вулицею повз Майдові Стайні й навколо церкви додому і там замкнутися. Проте вони змінювали один одного, ходили їсти по черзі, бо відмовитись від їжі не могли, і коли підбігали до мене, я вже здалеку вчував, чим їх годували — картоплею з підливою, печеню або капустою з підчервиною. Вони били мене, а я думав: "Задля чого помер Христос, яка мені користь із його смерті, яка мені користь із того, що вони кожного ранку моляться, кожної неділі причащаються й вішають велике розп'яття в кухні над столом, біля якого їдять картоплю з підливою, печеню або капусту з підчервиною? Ніякої. Навіщо все це, коли вони щодня підстерігають мене і б'ють? Ось уже

п'ятсот чи шістсот років — вони ще й пишаються тим, що їхня віра така давня,— а може, й цілих тисячу, як вони ховають своїх предків на кладовищі, тисячу років, як вони моляться і їдять під розп'яттям картоплю з підливою та підчеревину з капустою. Навіщо?" Знаєте, що вони кричали, б'ючи мене? "Ягня боже". Так мене прозвали.

Червона куля котилася по зеленому полю, біла по зеленому полю, нові геометричні фігури виникали, немов знаки чи символи, і швидко зчезали, не лишаючи після себе ніякого сліду: музика без мелодії, живопис без образів, самі лише квадрати, прямокутники, ромби, що з'являлися знов і знов, кулі, що лунко стукалися об чорні борти.

— А потім я спробував зробити інакше: замкнув удома двері й поприсовував до них усе, що міг знайти,— ящики, меблі, матраци й сидів так, аж поки в школі зчинили тривогу й покликали поліцію, щоб вона забрала прогульника. Поліцаї оточили дім і закричали: "Ану, виходь, лобуряко!" Та я не виходив, і вони виламали двері, повідсовували меблі, схопили мене й відвели до школи, де мене й далі били, й далі штовхали в риштаки, й далі прозивали ягням божим, хоч бог же сказав: "Паси ягнят моїх", та вони не пасли його ягнят, якщо то взагалі були його ягнята. Все дарма, пане докторе, дарма віє вітер, дарма йде сніг, дарма цвітуть дерева й опадає листя — вони їдять картоплю з підливою або підчеревину з капустою.

Часом навіть моя мати була вдома, п'яна і брудна, від неї тхнуло смертю і гнилизною, вона кричала "нащонащонащо", вимовляла ці слова частіше, ніж інші люди вимовляють "господи, помилуй нас" у всіх своїх молитвах і голосіннях. Годинами кричала "нащонащонащо", я дурів від того її крику й тікав з дому, мокре ягня боже, бігав голодний на дощі, глина налипала мені до черевиків, до тіла, я ховався серед буряків на полі, волів лежати під дощем у глеюватій борозні, аніж слухати

це страхітливе "нащо". Потім хтось із жалю приводив мене додому, назад у школу, в той закуток, що звався Денклінген, і вони знов били мене, дражнили ягням божим, і мати без кінця проказувала своє "нащо". Я знов тікав, і мене знову з жалю приводили додому, аж поки нарешті відіслали в притулок. Там мене ніхто не знав, ні діти, ні дорослі, та не минуло й двох днів, як мене й там прозвали ягням божим, і я знов почав боятися, хоч мене в притулку не били, тільки сміялися з мене, бо я не знав багатьох слів. Не знав слова "сніданок", знав лише слово "їсти", я їв, як було що або як міг щось знайти, а коли побачив на дошці напис: "Сніданок—30 гр. масла, 200 гр. хліба, 50 гр. повидла, кава з молоком", то спитав когось із хлопців: "Що таке сніданок?" Вони оточили мене, підійшли також дорослі, всі сміялися й питали: "Невже ти не знаєш, що таке сніданок? Хіба ти ніколи не снідав?" —"Ні",— відповів я. "І ніколи не натрапляв на це слово в Біблії?" — спитав хтось із дорослих. Тоді інший дорослий у свою чергу спитав того першого: "А ви певні, що слово "сніданок" взагалі є в Біблії? —"Може, й немає,— сказав перший,— але де-небудь, у якійсь хрестоматії чи вдома він повинен же був прочитати або почути це слово, адже йому скоро мине тринадцятий, це ж гірше, як у дикунів, тепер ми можемо собі уявити, як занепала мова". А ще я не знав, що недавно була війна, і вони спитали мене, невже я ніколи не бував на кладовищі, де на багатьох надгробках написано: "Поліг". Я відповів, що бував на кладовищі і бачив такі написи. Вони спитали, що ж, по-моєму, означає слово "поліг". Я собі думав, і так їм і пояснив, що ті, хто там похований, полягали й померли. Тоді вони засміялися ще дужче, ніж того разу, коли я їх питав про слово "сніданок". Нам там викладали історію, від найдавніших часів, але мені скоро минув чотирнадцятий, пане докторе, й до притулку приїхав директор готелю. Всіх чотирнадцятирічних хлопців вишикували в коридорі перед кабінетом директора, потім з'явилися директор готелю й наш директор, пройшли повз нас, заглядаючи кожному у вічі, і в один голос сказали: "Ми шукаємо хлопців, що могли б

обслуговувати гостей у готелі". Але вибрали самого мене. Мені загадали відразу ж скласти свої речі в картонну коробку, і я приїхав

із директором готелю сюди. А в машині він сказав мені: "Мабуть, ти ще не знаєш, чого варте твоє обличчя. Ти найсправжнісіньке ягня боже". І я злякався, пане докторе, я й досі боюся, все чекаю, що вони мене битимуть.

— Хіба тебе б'ють?

— Ні, не б'ють. Але мені дуже хотілося б дізнатися, що таке війна, мені ж довелося піти зі школи до того, як учитель пояснив, що то було таке. Ви знаєте, що таке війна?

Так.

— Ви брали в ній участь?

— Так.

— А що ви робили?

Я був підривником, Гуго. То був мій фах. Ти уявляєш собі, що роблять підривники?

Так, я бачив, як у каменярі за Денклінгеном підривали каміння.

— Те саме і я робив, Гуго, тільки підривав не скелі, а будинки й церкви. Я цього ще ніколи нікому не розповідав, крім своєї дружини, але вона давно померла, і тепер про це знаєш лише ти, більше ніхто, навіть мої батьки й діти не знають. Ти

чув, що я архітектор і, власне, мав би будувати будинки, а я ніколи не будував їх, а тільки висаджував у повітря, і церкви також. Хлопцем я рисував церкви на тонкому креслярському папері, бо мріяв будувати їх, але ніколи не будував. Як мене взяли в армію, начальство довідалося з моїх паперів, що я писав дипломну працю про одну проблему статичної. Статика, Гуго,— це вчення про рівновагу сил, про навантаження і зміщення конструкцій, що несуть на собі тягар. Без статичної не можна побудувати навіть негритянської хижі, а протилежність статичної — динаміка. Це слово звучить майже як динаміт, що ним висаджують у повітря будівлі, й динаміка справді пов'язана з динамітом. Цілу війну я мав справу тільки з динамітом. Я розумівся на статичній, Гуго, розумівся на динамічній, знав дуже багато про динаміт, прочитав усі книжки, де про нього писали. Та коли хочеш підірвати щось, треба знати лише одне: де покласти вибухівку і яка її має бути сила. Я знав це, хлопче, тому й висаджував у повітря мости й житлові квартали, церкви й залізничні роз'їзди, вілли й перехрестя вулиць, за це мені давали ордени й підвищували у званні: з лейтенанта я став обер-лейтенантом, з обер-лейтенанта — капітаном, я отримував позачергові відпустки й заохочення, бо добре знав, як треба висаджувати в повітря. А наприкінці війни я служив під орудию генерала, в голові в якого було тільки одне: поле обстрілу. Ти знаєш, що таке поле обстрілу? Ні?

Фемель приклав кия до плеча, наче гвинтівку, й націлювався на вежу собору Святого Северина.

— Бачиш,— сказав він,— якби я захотів стріляти по мосту, що стоїть за собором Святого Северина, він опинився б у полі обстрілу, отже, його треба було б висадити в повітря, і якнайшвидше, зараз таки, негайно, а то я не зміг би стріляти по мосту, і запевняю тебе, Гуго, що я висадив би собор Святого Северина, хоч знав, що мій генерал божевільний, що поле обстрілу — порожня химера, бо якщо стріляти згори, то не

треба ніякого поля обстрілу, розумієш, і, зрештою, навіть найтуїші генерали повинні були б утямити, що за цей час винайдено літаки, але мій був божевільний, на ціле життя запам'ятав, що йому товкмачили на лекціях: поле обстрілу, і я йому забезпечував те поле обстрілу. Я зібрав гарну команду: фізиків, архітекторів, і ми підривали все, що нам траплялося на шляху, а наостанці — щось величне, могутнє, цілий комплекс велетенських, дуже добротних будівель: церкву, стайні, черничі келії, адміністративні корпуси, садиби, де жила обслуга, ціле абатство, Гуго. Воно опинилося якраз між двома арміями — німецькою та американською, і я забезпечив німецькій армії поле обстрілу, яке їй було зовсім непотрібне. Мури падали переді мною, в стайнях ревла худоба, ченці проклинали нас, але мене ніщо не могло зупинити, я висадив у повітря ціле абатство Святого Антонія в долині Кіси, за три дні до закінчення війни. Я був чемний, завжди чемний, такий, яким ти мене знаєш.

Він опустил кия, що й досі був спрямований на уявну ціль, знов поклав його на зігнутий палець і штовхнув кулю. Біла куля швидко покотилася по зеленому полі, вдаряючись об чорні борти й виписуючи ламану лінію.

Дзвони на соборі Святого Северина глухо виблювали час, але невже, невже це вже вибило одинадцятую?

— Глянь-но, хлопче, хто там так гомонить за дверима? Він ще раз ударив кулю, цього разу червону, почекав, поки

вони всі спинилися, й відклав кия.

— Пан директор прохає вас прийняти пана доктора Нетлінгера.

— А ти прийняв би людину на прізвище Нетлінгер?

— Ні.

— Ну, то покажи мені, як звідси вибратися, щоб не йти цими дверима.

— Ви можете пройти через ресторан, пане докторе, і вийти на Модестгасе.

— До побачення, Гуго. До завтра.

— До побачення, пане докторе.

У ресторані офіціанти і бої витанцьовували свій звичний танок: накривали столи до обіду. Вони котили столики на колесах за докладно визначеним маршрутом від столу до столу, розкладали срібне начиння, міняли вази з квітками — замість білих гвоздиків у високих вазах ставили круглі низькі вазочки зі скромними фіалками, забирали зі столів скляночки з повидлом і ставили чарки на вино: низькі — на червоне й високі — на біле. Тільки на один стіл, де сиділа овеча жриця, поставили молоко: воно здавалося сірим у кришталевій карафці.

Фемель легкою ногою пройшов між рядами столів, відсунув бузкову завісу, спустився сходами вниз і опинився навпроти вежі собору Святого Северина.

4

Леонорина хода заспокоювала його. Вона обережно ступала по майстерні, відчиняла шафи і ящики, розв'язувала паки паперів, розгортала скручені в рурку креслення і зрідка підходила до вікна, щоб потурбувати його,— тільки тоді, як на папері не було дати або на кресленні — підпису. Він завжди

любив лад і ніколи не вмів підтримувати його. Аж Леонора дасть усьому лад. Вона розкладала за роками на просторій підлозі майстерні папери й креслення, листи й фінансові звіти. Минуло вже п'ятдесят років, а підлога й далі двигтіла від гупання друкарських машин. Тисяча дев'ятсот сьомий, восьмий, дев'ятий, десятий. Уже з Леонориних стосиків було видно, що замовлення росли разом зі сторіччям, стосик за тисяча дев'ятсот дев'ятий був більший, ніж за тисяча дев'ятсот восьмий, за десятий — більший, ніж за дев'ятий. Леонора визначить криву його діяльності, її намуштровано на точність.

— Так,— сказав він,— питаєте мене скільки завгодно, голубко. Це? Це лікарня у Вайденгамері, я її побудував тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року, у вересні її відкрили.

І вона написала на берегах креслення своїм чітким письмом: "1924— IX".

Стосики за роки війни, від чотирнадцятого до вісімнадцятого, були маленькі, по три-чотири креслення: дача для генерала, мисливський будиночок для обер-бургомістра, каплиця Святого Себастіана для спілки стрільців. Замовлення, взяті для того, щоб отримати відпустку, оплачувані дорогими днями: щоб побачитися з дітьми, він безкоштовно будував генералам палаци.

— Ні, Леоноро, це було тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого, францісканський монастир. Сучасний стиль? Звичайно, я будував і в сучасному стилі.

Велике вікно в майстерні завжди здавалося йому рамою, в яку вставляли щоразу нову картину: мінявся колір неба, дерева на внутрішніх подвір'ях ставали то сірі, то чорні, то зелені, квітки у квітниках на дахах цвіли і відцвітали. Діти, що бавилися

на свинцевих дахах, виростали, самі ставали батьками й матерями, а їхні батьки й матері — дідами й бабами, і ось уже інші діти бавилися на дахах, тільки лінія тих дахів не мінялася, не мінявся міст, не мінялися гори, що ясного дня проступали на обрії,— та потім друга війна змінила лінію дахів, поробила в ній щербини, крізь які видно було Рейн, сріблястий у сонячну погоду й сірий у похмуру, і розвідний міст у Старій гавані. Але ті щербини давно вже знов заповнили, діти, як колись, бавляться на дахах, а навпроти, по даху будинку Кільбів, ходить його онука з підручником у руках, так само, як п'ятдесят років тому ходила його дружина,— чи, може, то й справді Йоганна, його дружина, читає там ясного надвечір'я "Підступність і кохання"?

Задзвонив телефон. Приємно, що трубку зняла Леонора, що її голос відповість незнайомому, який дзвонить до нього.

— Кав'ярня "Кронер"? Я спитаю пана таємного радника.

— Скільки осіб може прийти на вечерю? На святкування мого дня народження? — їх можна перерахувати на пальцях однієї руки.— Двоє онуків, син, я — і ви. Ви ж прийдете, Леоноро, зробіте мені таку приємність?

Отже, п'ятеро. Справді можна перерахувати на пальцях однієї руки.

— Ні, шампанського не треба. Все, як ми домовилися. Дякую, Леоноро.

Мабуть, вона вважає мене за божевільного, але якщо я божевільний, то завжди був ним. Я все передбачив наперед, добре знав, чого хочу, і знав, що доможуся свого, лише одного не знав і досі не знаю: навіщо все це я робив? Задля грошей, задля слави чи тільки тому, що мені це подобалося? Чого я

хотів того ранку, в п'ятницю шостого вересня тисяча дев'ятсот сьомого року, п'ятдесят один рік тому, коли вийшов он там з вокзалу? Я заздалегідь продумав кожную свою дію, кожен рух, склав докладний розпорядок дня від тієї миті, як увійду в це місто, опрацював план складного танцю, в якому буду солістом і балетмейстером в одній особі, а статистів і декорації мені дадуть задурно.

Лишилося десять хвилин до тієї миті, коли я зроблю своє перше па: перейду вокзальний майдан, помину готель "Принц Генріх", перетну Модестгасе і заверну до кав'ярні "Кронер". Я приїхав у це місто саме того дня, як мені минув двадцять дев'ятий рік, вересневого ранку. Коні, запряжені в бричку, охороняли своїх господарів, що дрімали на передках, хлопці в бузкових лівреях готелю "Принц Генріх" несли за гістьми валізи на вокзал, на дверях банків підіймалися жалюзі й з урочистим гуркотом зникали в проймах. Голуби, продавці газет, улани. Ескадрон уланів проїхав повз готель "Принц Генріх", ротмістр помахав рукою якійсь жінці в рожевому капелюшку з серпанком, що стояла на балконі, і вона у відповідь послала йому рукою поцілунок. Копита цокотіли по брукові, прапорці маяли на вранішньому вітрі, з відчинених дверей собору Святого Северина долинали звуки органа.

Я був схвилюваний. Діставши з кишені піджака план міста, я розгорнув його й почав розглядати червоне півколо, яке обвів круг вокзалу. П'ять чорних хрестиків позначали собор і чотири церкви. Я підвів очі і знайшов у ранковому тумані чотири церковні вежі, а п'яту, собор Святого Северина, не треба було шукати, вона стояла просто переді мною, від її величезної тіні в мене мурашки йшли по спині. Я знов опустив очі на план: усе збігалося, жовтий кружечок позначав дім, де я винайняв собі на півроку помешкання й майстерню, заплативши за все наперед: Модестгасе, 7, між собором Святого Северина й Модестською брамою. Мабуть, мій дім був он там, за майданом праворуч, де

вулицю саме переходив гурт священників. Радіус півкола, яке я окреслив навкруг вокзалу, дорівнював одному кілометрові: в межах цієї червоної лінії жила дівчина, з якою я мав одружитися, я ще не знав її, не знав, як вона зветься, знав лише, що вона належатиме до однієї з тих патриціанських родин, про які мені розповідав батько. Він три роки прослужив тут в уланах і просяк ненавистю, ненавистю до коней та офіцерів, яку я шанував, проте не поділяв її. Я був радий, що батькові не довелося побачити мене офіцером: лейтенантом запасу саперних військ. Я засміявся. Я часто сміявся того ранку п'ятдесят один рік тому. Я знав, що візьму собі дружину з котрогось із цих будинків, що її прізвище буде Бродем або Кузеа крім того,— ще й танцювати і плавати, згадував, як служив лейтенантом у восьмому батальйоні в Кобленці, як літніми вечорами сидів над Рейном, де в нього впадає Мозель, і вода обох річок здавалася мені однаково брудною, згадував двадцять три мебльовані кімнати, які змінив за своє життя, хазяйських дочок, яких звів я і які звели мене, згадував, як босий скрадався затхлими коридорами, щоб натішитися з ними взаємними пестощами, аж до найостанніших, що завжди виявлялися фальшивою монетою, згадував запах лавандової води й розсипані коси, згадував, як потім у страхітливих вітальнях, де в зеленкуватих вазах в'янула садовина, якої не можна було їсти, лунали суворі слова, такі як: "поганець", "честь", "невинність", і де вже не пахло лавандовою водою, я, здригаючись, читав своє майбутнє не на обличчі зведеної, а на обличчі її матері, на якому було написано, що на мене чекало. Я не був поганцем, жодній дівчині не обіцяв, що одружуся з нею, не хотів прожити цілий вік у вітальнях, де в зеленкуватих вазах в'янула садовина, якої не можна було їсти.

Повертаючись з вечірніх курсів, я й далі малював, робив обрахунки й малював від пів на десяту до дванадцятої: ангелів і дерева, хмари, церкви й каплиці, в стилі готичному й романському, в стилі барокко, рококо і бідермайєр, і, прошу, в

сучасному стилі, малював жінок із довгими косами, їхні натхненні обличчя ширяли над вхідними дверима, довгі коси, немов завіси, спадали обабіч одвірків, а чітко проведений проділ на голові в жінок припадав саме на середину дверей. І, прошу, якраз у ті напружені вечірні години до мене приходили охоплені млістю хазяйські дочки, приносили ріденький чай або ріденький лимонад і заохочували мене до пестощів, що здавалися їм сміливими. Я все малював і малював, особливо деталі, бо знав, що вони — хоч би хто були ті "вони"— найшвидше ловляться на них: дужки до дверей, декоративні ґратки, ягнята божі, пелікани, ківтиці й хрести, на які дарма пробували зіпнутися змії з висунутими жалами.

У пам'яті в мене закарбувалися також хитрощі, до яких надто часто вдавався мій останній шеф, Домгреве: він вирішальної миті впускав додолу пацьорки. Коли побожні селяни гордо показували йому ділянку, де вони ухвалили побудувати нову церкву, чи коли члени церковної ради в задній кімнатці містечкової пивнички з простодушною соромливістю ознаймували йому, що хочуть спорудити новий храм божий, він разом з дрібними грішми, годинником або ножом для сигар витягав з кишені пацьорки, впускав їх додолу і збентежено нахилився по них. Ті смішні хитрощі ніколи не здавалися мені смішними.

— Ні, Леоноро, літера "А" на папках, кресленнях і кошторисах означає не "акти", а "Святий Антоній". Абатство Святого Антонія.

Тихо ступаючи по майстерні, вона давала всьому лад своїми гарними тендітними руками. Він завжди любив лад, але ніколи не міг дотримувати його, надто багато всього мав: замовлень і грошей.

Якщо я божевільний, то був божевільний уже й тоді, як, стоячи на привокзальному майдані, перевіряв, чи в мене в кишені є дрібні гроші, чи я не забув маленького блокнота для малювання й зеленої коробочки з олівцями, чи добре пов'язана в мене оксамитова хустка на шиї, потім провів руками по крисах чорного артистичного капелюха й по полах піджака, єдиного свого доброго піджака, успадкованого від дядька Марзіля, що був учителем і помер молодим на сухоти,— вже навіть устигла зарости мохом плита на його могилі в Мізі, де він двадцятирічним вимахував диригентською паличкою на помості перед органом, втовкмачував сільським дітям у школі потрібне правило, а вечорами, гуляючи в сутінку над болотом, мріяв про дівочі уста, про хліб, вино і славу, яку сподівався здобути своїми чудовими віршами. Два роки він снував цю мрію, ходячи болотистими стежками, поки не почалася кровотеча й не понесла його до темного берега. Після нього лишився зошит з віршами, чорний костюм, що дістався мені, його хрещеникові, два золотих і кривава пляма на зеленавій завісі в класі, яку ніяк не могла вибавити дружина його наступника. Дитячі уста заспівали на могилі бідолашного вчителя: "Вежі, куди ластівки полетіли ?"

Я ще раз озирнувся на будівлю вокзалу, ще раз глянув на плакат, що висів біля виходу на перон, так, щоб його добре бачили новобранці: "Усім військовозобов'язаним рекомендую добру стандартну білизну, яку я виготовляю вже багато років за системою професора Густава Єгера, добру трикотажну білизну, запатентовану в усіх цивілізованих країнах світу. Добру, зручну білизну за системою доктора Ламана".

Час було починати танок.

Я перетнув трамвайну колію, поминув готель "Принц Генріх", пройшов по Модестгасе й зупинився перед кав'ярнею "Кронер". На мить я завагався. У скляних дверях, запнутих зсередини

зеленим шовком, я побачив своє віддзеркалення: тендітний, майже дрібної будови юнак, що скидався чи то на молодого рабина, чи то на людину богеми, чорнявий, у чорному костюмі юнак, що чимось невловимим нагадував селяка. Я ще раз засміявся й відчинив двері. Офіціанти в зелених фартухах, чорних жилетах і білих сорочках із білими краватками саме ставили на столики вази з білими гвоздиками й підсовували на місце оправлені в зелену шкіру меню. Двоє дівчат, одна рожевоощока й білява, а друга бліда й чорнява, викладали в кухонному буфеті кекси, цілі стоси бісквітів, поновлювали візерунки з крему, вишаровували до блиску срібні лопатки для тортів. У кав'ярні ще не було жодного відвідувача, всюди панувала чистота, як у лікарні перед обходом головного лікаря, офіціанти виконували свій балет, у якому я легким кроком протанцював своє сольне па. Статисти й лаштунки були до моїх послуг. Статисти були чудово вимуштровані, мені подобалося, як ці три офіціанти переходили від столика до столика й добре розрахованими порухами ставили сільничку, вазу з квітками, ледь поправляли меню, яке, видно, мало лежати під певним кутом до сільнички, ставили білі як сніг порцелянові попільнички з золотими берегами. Гарний танок, він мені подобався, приємно вражав мене, оце-то місто, куди тим провінційним закуттям, у яких я досі жив.

Я пройшов у найдальший лівий кут залу, кинув капелюха на стілець, поклав поряд блокнот та коробочку з олівцями й сів. Офіціанти верталися від кухні, нечутно штовхаючи поперед себе столики на колесах,— тепер вони розставляли ріжки з підливою і вішали держак для газет. Я розгорнув свій блокнот і прочитав — укотре вже? — вирізку з газети, яку наліпив із внутрішнього боку обкладинки: "Відкритий конкурс на побудову бенедиктинського абатства в долині річки Кіси між хуторами Штелінгера Печера й Герлінгове Сідло, приблизно за два кілометри від села Кіслінген. Кожен архітектор, що вважає себе здатним здійснити цю будову, може взяти участь у конкурсі.

Документацію можна отримати за 50 (п'ятдесят) марок у нотаріальній конторі доктора Кільба, Модестгасе, 8. Останній термін подання проекту — понеділок 30 вересня 1907 року, 12 година дня".

Я лазив між купами цементу і стосами нової цегли, перевіряв, чи добре вона випалена, оглядав цілі гори базальтового каміння, бо вирішив облицювати ним двері й вікна. Холоші штанів у мене були заляпані болотом, а піджак — забризканий вапном, у бараках на будові лунали сердиті слова. Ще й досі не привезли мозаїчних плиток для зображення ягняти божого над головним входом? Крик, сварка. Кредит то закривали, то відкривали, у четвер після обіду перед моєю конторою десятники ставали в чергу, бо в п'ятницю треба було видавати платню робітникам. А ввечері я, геть виснажений, сідав у Кіслінгені в надто напалений вагон пасажирського поїзда, опускався на м'яке сидіння в купе другого класу, і поїзд віз мене через глухі села з нескінченними буряковими ланами. Кондуктор заспанім голосом вигукував назви станцій: Денклінген, Додрінген, Кольбінген, Шаклінген, на вантажних платформах лежали наготові цілі гори буряків, сірі в темряві, наче гори черепів, а поїзд їхав далі через глухі села й бурякові лани, самі бурякові лани. На привокзальному майдані я падав на сидіння брички, що везла мене додому, а вдома падав в обійми дружини, яка цілувала мене, ніжно проводила рукою по моїх перевтомлених очах і гордо — по слідах вапна на рукавах мого піджака. Після кави я лежав, поклавши голову їй на коліна, кури́в омріяну сигару за шістдесят пфенігів і розповідав про мулярів, що лаються з будь-якого приводу. Їх треба розуміти, вони не лихі, тільки грубуваті й трохи червоні за своїми поглядами, але я вмію з ними ладнати, їм треба часом поставити ящик пива й підкинути кілька жартів нижньонімецьким діалектом, але ні в якому разі не чіплятися до них, а то вони можуть перевернути тобі під ноги ціле корито розчину, як колись уповноваженому архієпископа в справах

будівництва, або впустити з риштування колоду, як тоді, коли до нас приїздив архітектор з урядового нагляду: величезна колода гепнула просто перед ним.

— Думаєш, я не знаю, люба, що я залежу від них, а не вони від мене, бо тепер усюди будують? І, звичайно, вони червоні, чому б їм не бути червоними? Головне, що вони мурують, допомагають мені вкластися в термін. Підморгну їм, коли підіймаюся на риштування з черговою комісією, і вони роблять дива.

— Доброго ранку, пане. Вам сніданок?

— Так, будь ласка,— відповів я й похитав головою, коли офіціант підсунув меню. Я підняв олівця і, помахуючи ним за кожним словом, чітко перерахував складники свого сніданку, наче ціле життя снідав так, а не інакше: — Прошу, принесіть кавничок на три чашки кави, дві скибки підсмаженого чорного хліба, масло, помаранчеве повидло, варене яйце і сир із перцем.

— Сир із перцем?

— Так, звичайний сир, присмачений червоним перцем.

— Добре, пане.

Він нечутно подався зеленим килимом повз накриті зеленими обрусами столи до віконця кухні, не офіціант, а зелена примара, і зразу ж прозвучала саме та фраза, якої я сподівався,— статисти були добре вимуштровані, а з мене був добрий режисер.

— Сир із перцем? — перепитав у віконці кухар.

— Так,— мовив офіціант,— звичайний сир, присмачений червоним перцем.

— Спитай гостя, скільки йому покласти перцю в сир.

Я почав малювати фасад вокзалу. Коли офіціант повернувся, я саме впевненими лініями малював на невинному білому папері віконні лиштви. Він очікувально зупинився переді мною. Я здивовано підвів голову й перестав малювати.

— Дозвольте вас запитати, пане, скільки б ви хотіли перцю й на скільки сиру?

— Наперсток перцю на сорок п'ять грамів сиру, і все добре перетерти. А тепер послухайте, шановний, я снідатиму тут завтра, післязавтра, через три дні, через три тижні й через три роки, чуєте? І завжди в той самий час, десь о дев'ятій.

— Добре.

Це було те, що я хотів, усе відбувалося саме так, як я задумав. Мене потім часто лякало, що мої плани так докладно здійснювалися, ніколи не ставалося нічого непередбаченого. Через два дні я вже був "добродій, що замовляє сир із перцем", через тиждень—"молодий митець, що завжди снідає близько дев'ятої", а через три тижні—"пан Фемель, молодий архітектор, що виконує велике замовлення".

— Так, так, голубко, все це стосується абатства Святого Антонія, праця там тривала багато років, Леоноро, цілі десятиріччя, і досі триває: ремонт, розширення, а через сорок п'ять років — відбудова за давніми кресленнями. Святий Антоній сам заповнив цілу полицю. Так, ви правду кажете,

вентилятор тут не завадив би, сьогодні спека. Ні, дякую, я не сидатиму.

У рамі, в якій мінялися картини, тепер було блакитне надвечірнє небо шостого вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року, лінія дахів знов була без щербин, на застелецях барвистими скатертинами столиках у квітниках на дахах стояли чайники, жінки засмагали на сонці, лежачи в шезлонгах, на вокзалі кишіло молоддю, що верталася з канікул,— може, тому він ніяк не дочекається появи на даху Рут, своєї онуки? Може, вона відклала "Підступність і кохання" й кудись поїхала? Він обережно витер чоло хусточкою. Ніколи він не був дуже чутливий до спеки й холоду. В правому кутку рами вікна й досі скакали на захід на бронзових конях королі з династії Гогенцоллернів, вони нітрохи не змінилися за сорок вісім років, не змінився і його, Фемелів, верховний головнокомандувач, у тому, як він тримає голову, й далі видно його фатальне марносластво. Усміхаючись, я тоді, біля столика у кав'ярні "Кронер", коли офіціант приніс мені сир із перцем, рисував постамент, на якому ще не було пам'ятника. Я завжди був такий упевнений у своєму майбутньому, що теперішнє здавалося мені доконаним минулим. Чи то був мій перший, найперший сніданок у кав'ярні "Кронер", чи вже третисячний? Щодня я о дев'ятій приходив снідати до кав'ярні "Кронер", тільки вища сила могла мені стати на заваді,— наприклад, коли мій верховний головнокомандувач, той дурень, що й досі скаче на захід на бронзовому коні, покликав мене під свої прапори. Сир із перцем? Чи я тоді вперше їв ту дивну, червонясто-білу кашку, не таку вже й погану на смак, чи справді придумав її годину тому в поїзді, який мчав із півночі до міста, придумав, щоб надати своєму незмінному сніданкові необхідної індивідуальної рисочки? Чи вже втридцять намащував нею чорний хліб, поки офіціант забирав чарочку на яйце й відсовував убік повидло?

Увага! Я витяг з кишені єдиний надійний інструмент, який міг перевірити такі миттєві чіткі видива: кишеньковий календарик, що в лабіринті уяви нагадував мені місце, день і годину дії. То була п'ятниця шостого вересня тисяча дев'ятсот сьомого року, і сніданок із таких страв був перший у моєму житті: доти я не пив під час сніданку натуральної кави, а тільки ячну, ніколи не їв яйця, а тільки вівсяну кашу й сірий хліб із маслом та скибочкою свіжого огірка, проте міф, який я вирішив створити, вже під час свого виникнення був підхоплений, а зустрічне запитання кухаря: "Сир із перцем?" — свідчило, що той міф проклав собі дорогу туди, куди й треба було, до публіки. Мені лишалося тільки чекати, бути присутнім — до десятої чи до пів на одинадцяті. Кав'ярня тим часом помалу наповнювалась, а я, замовивши пляшку мінеральної води й чарку коньяку, розгорнувши на колінах блокнот, сидів із сигарою в роті й безперестанку малював.

Повз мене в кімнату для нарад проходили банкіри та їхні поважні клієнти, офіціанти несли за ними на зелених тацях пляшки з вином, священики зі своїми закордонними побратимами з'являлися в кав'ярні після огляду собору Святого Северина й каліченою латинською, англійською або італійською мовами вихваляли пам'ятки міста, службовці з урядової канцелярії демонстрували своє високе становище й незалежність, що дозволяють їм десь о пів на одинадцяті випити в кав'ярні чашку мокко й чарку вишнівки, дами, які поверталися з ринку, несучи в плетених шкіряних торбах капусту й моркву, горох і сливи й довівши своє щиро хазяйське виховання тим, що зуміли забалакати стомлених селянок і видурити в них за півдарма товар, витрачали тут на каву та на тістечка у сто разів більше, ніж заощадили на купівлі; вимахуючи ложечками, мов шпагами, вони обурено розмовляли про якогось ротмістра, що, "перебуваючи на службі — на службі!" — послав рукою поцілунок певній кокотці, яка стояла на балконі й від якої — це напевне відомо — він вийшов аж о пів

на п'яту, скориставшись службовим ходом. Ротмістр і службовим ходом! Ганьба!

Я дивився на них усіх, дослухався до їхніх розмов, до розмов своїх статистів, і малював ряди стільців, ряди столиків і танок офіціантів, а за двадцять хвилин до одинадцятої попросив рахунок: він був менший, ніж я сподівався. Я вирішив показати себе "щедрим, але не марнотратним", я десь вичитав цю формулу, і вона здалася мені доброю. Я був стомлений, коли, попрощавшись з офіціантами й служниками і винагородивши того з них, чиї уста творили міф про мене, п'ятдесятьма пфенігами додаткових чайових, вийшов з кав'ярні. Вони провели мене уважним поглядом, але так і не здогадалися, що солістом у їхньому танку був я. Рівно тримаючись, я пружним кроком пройшов повз них, показуючи їм те, що вони й мали побачити: митця в чорному крислатому капелюсі, невисокого, тендітного, на вигляд не більше як двадцятип'ятирічного, що чимось невловимим нагадував селяка, а проте тримався дуже впевнено. Ще десять пфенігів хлопцеві, який відчинив мені двері.

Сюди, до будинку номер сім на Модестгасе, усього півтори хвилини ходи. Ремісничі учні, підводи, черниці — вуличне життя. Чи справді в брамі будинку номер сім тхнуло друкарською фарбою? Важелі друкарських машин рухалися вперед і назад, уперед і назад, наче поршні в машинному відділенні пароплава, друкуючи на білому папері щось повчальне. Порт'є скинув кашкета.

— Пан архітектор? Речі вже нагорі.

Я тицьнув в його червонясті руки чайові.

— Завжди до ваших послуг, пане лейтенанте.— Він посміхнувся.— Сюди вже приходило двоє добродіїв, хочуть прийняти вас у тутешній клуб офіцерів запасу.

Знов я побачив майбутнє чіткіше, ніж теперішнє, яке, тільки-но наставши, зразу ж тонуло в темному небутті. Я побачив заяложеного порт'є, оточеного газетярями, побачив набрані великими літерами заголовки: "Молодий архітектор перемагає на конкурсі корифеїв". Побачив, як порт'є послужливо дає газетярям відомості про мене: "Він? Панове, він не визнає нічого, крім роботи. Вранці о восьмій годині йде на тиху службу до собору Святого Северина, потім до пів на одинадцяту снідає в кав'ярні "Кронер", від половини одинадцятої до п'ятої сидить у себе нагорі, в майстерні, і його ніхто не бачить, бо він нікого не приймає, там і обідає— так, смійтеся, як хочете,— їсть горохову юшку, яку сам собі варить. Горох, сало і навіть цибулю йому посилає стара мати. Від п'ятої до шостої він гуляє по місту, з пів на сьому до пів на восьму грає в більярд у готелі "Принц Генріх", а ще відвідує клуб офіцерів запасу. Дівчата? Ніяких дівчат, я про це знав би. У п'ятницю ввечері, панове, з восьмої до десятої, в нього репетиція в хорі с Німецькі голоси". І офіціанти в кав'ярні гребли чайові за відомості про мене. "Сир із перцем? Дуже цікаво! Навіть під час сніданку малює, як одержимий?"

Згодом я часто думав про той день, чув цокіт копит по брукові, бачив, як хлопці з готелю несли валізи, бачив жінку в рожевому капелюшку з серпанком, читав плакат: "Усім військовозобов'язаним рекомендую...", дослухався до свого сміху. З кого я сміявся, що означав мій сміх? Щоранку, вертаючись додому з церкви, забираючи свої листи й газети, я бачив уланів, що їхали верхи до учбового майдану на північній околиці міста, щоранку, коли цокіт копит віддалявся дорогою до того майдану, де вони мали, здіймаючи хмари куряви, мчати в атаку або вирушати в розвідку, я згадував про те, як мій батько ненавидів коней і офіцерів. Почувши звук сурми, колишні

солдати, що постарілись на службі, зупинялися на вулиці, і в очах у них блищали сльози, але я згадував про свого батька. Серця кавалеристів і серце мого порт'є також стукотіли дужче, служниці з ганчірками в руках завмирили, ніби живі картини, підставляючи ранковому вітрові свої щедрі на ласку груди, а тим часом порт'є простягав мені пакунок від матері: горох, сало, цибуля й материнське благословення. Моє серце не билось дужче, коли я бачив на вулиці уланів.

У листах до матері я благав її не приїздити, не хотів, щоб і вона долучилася до статистів, хай приїде згодом, згодом, коли гра скінчиться. Мати була невисока, тендітна й чорнява, як і я, вона ділила своє життя між кладовищем і церквою, і її обличчя, весь її вигляд дуже пасували б до цієї гри. Вона ніколи не жадала грошей, їй на місяць вистачало золотого — на юшку та хліб, а ще кинути в церковну скарбничку десять пфенігів у неділю і по^еніг у будень. "Приїдете пізніше",— писав я їй, а виявилось, що запізно: її поховали поряд із батьком, поряд із Шарлоттою і Мауріцієм, вона так більше й не побачила того, чию адресу щотижня писала на конверті — "Модестгасе, 7, Генріхові Фемелю". Я боявся її мудрого погляду, боявся, що її уста можуть сказати непередбачене: "Нащо? Тобі дорожчі гроші чи честь, ти хочеш служити богові чи людям?" Я боявся її запитань, на які треба було відповідати тими самими словами, наче в катехізисі, тільки замість знаку запитання ставити крапку. Я не знав, нащо. Я ходив до церкви не з лицемірства й не тому, що цього вимагала моя роль, хоч вона подумала б саме так. Гра моя починалася аж у кав'ярні "Кронер" і кінчалася о пів на одинадцятку, а потім знов починалася о п'ятій годині після обіду й кінчалася о десятій. Мені легше було згадувати батька, ніж матір, поки улани не зникали нарешті за Модестською брамою. Катеринники, шкутильгаючи, поспішали в передмістя, вони хотіли опинитися там якнайраніше, щоб потішити серця самотніх господинь і служниць: "Світе мій, світе мій",— на вечір вони пришкандибають назад до міста, щоб

обернути в гроші меланхолію вільного від роботи вечора: "Анмарі, Розмарі", а по той бік вулиці Грець саме вивісив перед дверима забитого дикого кабана, і свіжа темно-червона кров скапувала на асфальт. Потім він розвісив навколо величезного кабана фазанів, куріпок і зайців, ніби оздобивши його ніжним пір'ям птахів і м'якеньким заячим хутром. Грець щоранку вивішував убитих тварин, і завжди так, щоб їхні рани було видно перехожим; заячі животи, груди голубів, розпанаханий бік кабана; кров мала бути в усіх перед очима. Рожеві руки пані Грець уклали шматки печінки між купками грибів, кав'яр мерехтів на кубиках криги перед величезними шинками, синюваті, наче перепалена цегла, лангусти рухалися наосліп, безпорадно тикаючись об стінки пласких акваріумів, і чекали тієї миті, коли вони опиняться у вправних руках господинь, чекали сьомого, дев'ятого, десятого, одинадцятого вересня тисяча дев'ятсот сьомого року, тільки восьмого, п'ятнадцятого і двадцять першого вересня, у неділю, на фасаді крамниці Грець не було кривавої декорації. Я бачив там убитих тварин і тисяча дев'ятсот восьмого року, і тисяча дев'ятсот дев'ятого — не бачив лише в ті роки, коли всім керувала вища сила. Я завжди бачив їх, п'ятдесят один рік поспіль, і бачу й тепер, цього суботнього надвечір'я, бачу, як спритні руки господинь вишукують останні ласі шматочки на недільний обід.

— Так, Леоноро, ви не помилилися: перший гонорар сто п'ятдесят тисяч марок. Немає дати? Мабуть, це було в серпні тисяча дев'ятсот восьмого року. Так, я певний, що тоді. Серпень тисяча дев'ятсот восьмого року. Ви ще ніколи не їли м'яса з дикого кабана? Ви нічого не втратили, повірте мені. Я його ніколи не любив. Зваріть ще трохи кави, запийте цю куряву й купіть тістечок, якщо ви їх так любите. Дурниці, від них не гладшають, не вірте, то все брехня. Так, це було тисяча дев'ятсот тринадцятого, будиночок для пана Кольгера, офіціанта з кав'ярні "Кронер". Ні, без гонорару.

Скільки разів я снідав у кав'ярні "Кронер"? Десять чи двадцять тисяч разів? Ніколи не рахував, щодня ходив туди, тільки тоді не ходив, як мені ставала на заваді вища сила.

Я бачив, як насувалася та вища сила, я стояв на даху будинку номер вісім по той бік вулиці, сховавшись за альтанку, й дивився вниз на вулицю, бачив, як величезна юрма рухалася до вокзалу, співала "Чати на Рейні" й вигукувала ім'я того дурня, що й досі ще скаче он там на захід на своєму бронзовому коні. І робітничі кашкети, й циліндри, й банкірські капелюхи були оздоблені квітками, квітки стирчали в петельках, а під пахвою в кожного був пакунок із стандартною білизною, виготовленою за системою професора Густава Єгера. Їхній галас здіймався до мене, немов прибій, навіть повії з яток послали своїх сутенерів на призовний пункт, забезпечивши їх особливо доброю, теплою білизною,— а я дарма чекав, що мене опанує таке саме почуття, як тих людей унизу; я почував себе спустошеним і самотнім, негідником, нездатним на такий захват, як вони, і не знав, чому я нездатний на нього, ніколи про це не замислювався. Я згадай про свій мундир лейтенанта саперних військ, що тхнув нафталіном, він і досі був добрий на мене, хоч я, коли шив його, мав двадцять років, а на той час мені минув тридцять шостий. Я сподівався, що мені більше не доведеться його надягати, хотів і далі бути солістом, а не опинитися серед статистів. Люди, що співаючи йшли вулицею на вокзал, подуріли, вони з жалем дивилися на кожного, хто залишався вдома, а ті, у свою чергу, почували себе жертвами, бо не могли піти разом із ними, я ж був згоден почувати себе жертвою і зовсім цим не журився. Внизу в будинку плакала моя теща, бо її обох синів призывали в армію першого ж таки дня, і вони поїхали на товарну станцію, де мали вантажити коней. Вони були горді улани, і моя теща лила за ними горді сльози. Я стояв за альтанкою, на ній ще цвіла гліцинія, і я чув, як унизу мій чотирирічний син співав: "Мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай...* Мені треба було б зійти вниз і відшмагати його на очах у

своєї гордої тещі, але я не зійшов і не заборонив йому співати, гратися уланським ківером, який йому подарували дядьки, тягати за собою шаблю й вигукувати: "Французові смерть! Англійцеві смерть! Росіянинові смерть!" І стерпів, коли комендант гарнізону жалісливо, майже тремтячим голосом сказав мені:

— Мені дуже шкода, Фемелю, що ми ще не можемо обійтися без вас, що ви ще не підете з ними, але батьківщині й тут потрібні люди, саме такі люди, як ви.

Я будував казарми, укріплення, лазарети, перевіряв уночі, у своєму мундирі лейтенанта, варту на мосту, підтоптані купці, які стали єфрейторами й рядовими, старанно віддавали мені честь, коли я підіймався сходами на міст, і в світлі свого ліхтарика я бачив сороміцькі малюнки, які нашкрябали на червонястому пісковіку підлітки, вертаючись з купання. На сходах пахло юнацькою зрілістю, десь там висіла таблиця: "Міхаеліс. Вугілля, кокс, брикет", намальована рука показувала туди, де можна було все те купити, і я втішався своєю іронією і своєю зверхністю, коли унтер-офіцер Грець доповідав мені:

— Варта на мосту: один унтер-офіцер і шість солдатів, ніяких особливих подій не сталося.

Я махав рукою так, як, мені здавалося, махали в комедіях на сцені, й казав:

— Вільно.

Потім я розписувався у журналі, вертався додому, вішав у шафу шолом і шаблю, йшов у вітальню до Йоганни, клав голову їй на коліна й мовчки кури́в сигару. Вона також мовчала, тільки повертала Грецьові паштети з гусячої печінки, а коли абат

Святого Антонія прислав нам хліб, мед і масло, все роздавала. Я нічого не казав їй на це. Я й далі отримував сніданок у кав'ярні "Кронер", дві тисячі чотирьохсотий сир із перцем, і далі давав офіціантові п'ятдесят шф>енігів чайових, хоч він нічого не хотів брати й наполягав на тому, щоб я взяв гонорар за проект його будинку.

Йоганна висловила вголос те, про що я думав: коли комендант гарнізону запросив нас у гості, вона не пила шампанського, не їла рагу з заячого подрібку, відмовляла всім, хто її запрошував танцювати, й голосно сказала:

— ^коронований дурень...

Здавалося, що в казіно на Вільгельмскуле почався льодовиковий період, і серед мертвої тиші знов пролунав її голос:

— Укоронований дурень.

Там сиділи генерал, полковник, майори, всі з дружинами, а я був щойно спечений обер-лейтенант, відповідальний за будівництво укріплень. У казіно на Вільгельмскуле настав льодовиковий період, і тоді миршавому прапорщикові сяйнула чудова думка: він звелів оркестрові заграти вальс. Я взяв Йоганну під руку й відвів до брички. Стояла чудова осіння ніч, сірі колони крокували до приміських вокзалів, ніяких особливих подій не відбувалося.

Суд честі. Ніхто не зважувався вимовити вголос Йоганнині слова, такого блюзнірства навіть не завели б у протокол. Хто б посмів записати: "Його величність — укоронований дурень", вони весь час говорили: "Те, що сказала ваша дружина", а я за ними: "Те, що сказала моя дружина", і вони не почули від мене

того, що мали б почути: що я згоден із нею. Натомість я мовив: "Вона вагітна, панове, лишилося два місяці до пологів, крім того, вона втратила двох братів, ротмістра Кільба й прапорщика Кільба, обох того самого дня, і маленьку дочку тисяча дев'ятсот дев'ятого року",— а знав же, що повинен був сказати: "Я згоден зі своєю дружиною", знав, що самої іронії було замало, що її завжди було б замало.

— Ні, Леоноро, цього пакуночка не розгортайте, те, що в ньому лежить, цінне тільки як зворушлива пам'ятка, воно легке, але для мене багато важить: корок від пляшки. Дякую за каву, поставте, будь ласка, чашку на підвіконня. Я дарма чекаю на онуку, здебільшого вона в цей час готує уроки у квітнику на даху, але я забув, що канікули ще не скінчилися. Дивіться, звідси згори можна заглянути і у вашу контору, я й вас бачу, як ви сидите за письмовим столом.

Чому раптом задрижала чашка, забряжчала, наче від гупання друкарських машин? Хіба обідня перерва закінчилася?

Чи вони працюють понаднормово, ще й у суботу ввечері друкують на білому папері щось повчальне?

Скільки ранків я вже відчував це двигтіння, коли, спершись ліктями на підвіконня, дивився звідси на вулицю, на попелясті коси, запах яких пізнав у церкві під час ранішньої служби,— надто міцне мило занапастило б ті гарні коси. Доброзвичайність заміняла тут парфуми. Я вирушав за нею, коли вона за чверть до дев'ятої ішла з церкви повз Грецову крамницю до будинку номер вісім. До жовтого будинку, на якому, на чорній дерев'яній дощечці, білими, вже трохи потьмянілими літерами було написано: "Доктор Кільб, нотар". Я спостерігав за нею, чекаючи в комірчині порт'є на газету. Світло падало на її обличчя, ніжне, трохи змарніле від служіння законові, коли вона відкривала двері контори, відхиляла віконниці, потім підбирала цифри на

замку сейфа, відмикала крицеві дверці — здавалося, що вони її зараз розчавлять,— і дивилася, чи в сейфі все на місці. Через вузьку Модестгасе я міг заглянути просто в сейф і прочитати на верхній полиці старанно виведений напис на картонній табличці: "Проект абатства Святого Антонія". Там лежали три великі пакети з сургучевими печатками, наче з потемнілими ранами. їх було тільки три, і кожна дитина знала прізвище тих, хто їх прислав: Бремокель, Грумпетер і Волерзайн. Бремокель побудував тридцять сім церков у новоготичному стилі, сімнадцять каплиць і двадцять одну лікарню й монастир. Грумпетер спорудив тільки тридцять три церкви в новороманському стилі, тільки дванадцять каплиць і вісімнадцять лікарень. Третій пакет прийшов від Волерзайна, який побудував лише дев'ятнадцять церков, лише дві каплиці й чотири лікарні, зате один справжній собор.

— Ви вже бачили, пане лейтенанте, що написано в "Чатах"? — спитав мене порт'є, і я прочитав над його великим пальцем із довгим нігтем рядок, який він мені показував: "Сьогодні останній термін подання проектів абатства Святого Антонія. Невже наша архітектурна молодь не має відваги?"

Я засміявся, згорнув у руку газету й пішов снідати до кав'ярні "Кронер". Коли офіціант сказав у віконце кухні: "Сніданок для пана архітектора Фемеля, як завжди", це вже прозвучало як прадавня, сторіччями відспівувана відправа. Господині, священики, банкіри,— багатоголосий гамір о пів на одинадцять. Блокнот з малюнками ягнят, зміїв, пеліканів, п'ятдесят ш)енігів чайових офіціантові, десять боєві, посмішка порт'є, коли я, забираючи свою пошту, клав йому в руку

сигару. Я стояв тут, відчуваючи ліктями гупання друкарських машин, і дивився вниз, у Кільбову контору, де учень біля самого вікна орудував білим кістяним правилом, підшиваючи папери. Я розпечатав листа, якого мені дав порт'є:

"...ми можемо відразу ж запропонувати вам посаду головного кресляра. Якщо захочете, моя родина завжди буде рада бачити вас у себе. Ми гарантуємо, що вас прийме тутешнє товариство. Вам тут буде з ким спілкуватися..." Мене зваблювали гарненькими архітекторськими доньками, пропонували приємні прогулянки за місто, на яких молодики у круглих капелюхах вибивали на узліссі чопи з барилиць із пивом, а панночки розпаковували кошики й роздавали бутерброди, де можна було на скошеній луці потанцювати на очах у матерів, які, боязко підраховуючи роки своїх дочок, плескали в долоні, захоплені їхньою грацією, а потім, під час прогулянки в лісі, ведучи свою даму під руку, бо вони всі мали звичку спотикатися через коріння, можна було при нагоді зважитись і на поцілунок у руку вище ліктя, в щоку або в плече, адже в лісовому сутінку відстань між парами непомітно збільшувалась, а коли смерком наставав час вертатися додому і брички проїздили затишні галявини, край яких траплялися навіть козулі, ніби навмисне замовлені для цього, і хтось заводив пісню, що її підхоплювала бричка за бричкою, тоді можна було вже й шепнути дамі, що в тебе влучила стріла Амура. Брички везли додому розбиті серця й поранені душі.

Я написав чемну відповідь: "...залюбки прийму вашу дружню пропозицію, як тільки закінчу приватні студії, що на якийсь час мене ще затримають у місті...", запечатав конверт, наліпив марку, знов підійшов до підвіконня й виглянув униз на Модестгасе. Щоразу, коли учень махав правилом, воно поблискувало, як кинджал, двоє служників із готелю вантажили убитого кабана на візок — увечері я скуштував м'яса з цього кабана у чоловічому товаристві хору "Німецькі голоси", мені доведеться вислухувати їхні жарти, я сміятимусь, і вони не помітять, що я сміюся не з жартів, а з них самих. їхні жарти були такі самі гидкі, як підливи, що їх там подавали, і я засміявся тут, стоячи біля вікна й далі не знаючи, що означав мій сміх: ненависть чи зневагу? Тільки не радість, це я знав напевне.

Грецова служниця мостила поряд із кабаном білі кошики з грибами, кухар у готелі с Принц Генріх" уже важив прянощі, кухарчуки гострили ножі, схвильовані помічники офіціантів, стоячи перед дзеркалом у себе вдома, поправляли краватки, які вони пов'язали на пробу, й питали дружин, що тим часом прасували перелицьовані штани, наповнюючи всю кухню парюю: "Як ти гадаєш, мені треба цілувати єпископа в перстень, коли, не дай боже, мені доведеться його обслуговувати?" Учень у конторі й далі орудував білим кістяним правилом.

Одинадцята година п'ятнадцять хвилин. Я почистив свій чорний костюм, перевірів, чи добре пов'язана оксамитова краватка, надяг капелюха, витяг із кишені календарик — він був не більший за сірникову коробку,— розгорнув його й ще раз глянув, що там було написано: "30 вересня 1907 року. Об 11.30 здати Кільбові проект. Узяти квитанцію".

Увага! В запланованому спектаклі я надто часто подумки виконував цю дію: спускався сходами вниз, перетинав вулицю, заходив у сіни, а звідти до приймальні.

— Мені треба поговорити особисто з паном нотарем.

— У якій справі?

— Я б хотів передати панові нотарю проект на конкурс "Абатство Святого Антонія".

Лише учень виявив свій подив. Віл на мить перестав орудувати правилом і глянув на мене, але потім, присоромлений, знов обернувся до вікна, до своїх бланків, згадавши настанову: "Оберігати таємницю!" В цьому приміщенні, де все старе цінувалось як ознака доброго смаку, де на стінах висіли портрети предків, що служили законові, де

чорнильниці не міняли по вісімдесят років, а правила — по сто п'ятдесят, у цьому приміщенні, під килимком на стіні, на якому красувався напис "Повна дарунків їхня правиця*", здійснювали, ніде не розголошуючи того, колосальні операції, тут цілі квартали міняли своїх власників, тут укладали шлюбні угоди, за якими кишенькові гроші дружині на рік перевищували платню канцеляриста за п'ять років, але тут також нотаріально завіряли заставний лист скромного шевця на дві тисячі марок і зберігали заповіт порохнявого, ледь живого власника мізерної ренти, де він заповідав своєму улюбленому онукові нічний столик, тут у цілковитій таємниці залагоджували юридичні справи вдів і сиріт, робітників і мільйонерів. Нема чого поглядати на молодого митця в чорному перелицьованому костюмі, успадкованому від дядька, митця, що приніс загорнений у канцелярський папір пакет та скручені в рурку креслення і вважає, нібито задля цього треба особисто турбувати пана нотаря. Начальник контори запечатав пакет і креслення, витиснувши на гарячому сургучі герб Кільбів — ягня, з грудей якого цівкою б'є кров, а тим часом білява секретарка виписала квитанцію: "Отримано в понеділок

30 вересня 1907 року об 11.35 ранку від пана архітектора Генріха Фемеля..." Чи то мені здалося, чи її бліде привітне обличчя справді проясніло, ніби вона мене впізнала, коли віддавала квитанцію? Я зрадів: це було щось непередбачене, воно доводило мені, що все це відбувається в дійсності, що я не вигадав цього дня, цієї хвилини, це доводили не мої власні вчинки, хоч я справді спустився вниз, перетнув вулицю, зайшов через сіні до приймальні, це доводив навіть не учень, який глянув на мене, а тоді, згадавши, що треба оберігати таємницю, відвернувся до вікна, доводили не червоні як кров, схожі на рани, сургучеві печатки, а тільки ця непередбачена привітна усмішка секретарки, що ковзнула поглядом по моєму перелицьованому костюмі, а тоді, коли я взяв у неї з рук квитанцію, стиха сказала: — Бажаю вам успіху, пане Фемелю.

Ці слова вперше за три з половиною тижні зробили пролом у частоколі часу, нагадали мені, що в цій грі, яка тепер добігала кінця, було щось реальне, отже цей час був вибудований не тільки у світі мрій, де майбутнє ставало теперішнім, теперішнє— минулим, віддаленим на цілі сторіччя, а минуле — майбутнім, немов дитинство, в якому я шукав захистку, як малим шукав його в батька. Мій батько був тихий, роки обклали його шарами важкої, як свинець, тиші. Він грав на органі, співав на урочистій службі, а також на похоронах: на похороні за першим розрядом співав багато, за другим — мало, а за третім зовсім не співав. Він був такий тихий, що в мене щемить серце, коли я згадую про нього. Він доїв корів, косив сіно, молотив хліб, і полова, як мошка, обліплювала його мокре від поту обличчя. А ще він вимахував диригентською паличкою перед хлопчачим хором, перед хором підмайстрів, хором стрільців і хором спілки Святої Цецілії. Він ніколи не розмовляв, ніколи не лаявся, тільки співав, сік буряки, варив свиням картоплю і грав на органі, одягши чорний сУРДут пономаря, а поверх нього — білий церковний убір. Ніхто в селі не помічав, що він ніколи не розмовляє, бо всі його бачили тільки в роботі. З чотирьох його дітей двоє померло на сухоти. Лишилися тільки Шарлотта і я. Мати була тендітна, з тих, що люблять квітки, гарні завіски, люблять, прасуючи, сківати, а ввечері, коли в грубі горить вогонь, розповідати всілякі історії. Батько ж працював день і ніч, робив ліжка, напихав мішки соломкою, різав курей. А тоді померла Шарлотта. Відправляли панахиду, церква була прибрана в біле, священник співав, але паламар не подавав голосу, не торкався реєстрів, мовчав орган, ніхто не озивався на хорах, співав лише священник. Мовчав він і тоді, коли люди повиходили з церкви, щоб рушити на цвинтар. Збентежений священник спитав його:

— Фемелю, любий мій, дорогий Фемелю, чому ж ви не співали?

І тоді я вперше почув, що батько подав голос, і дуже здивувався, бо той голос, який умів бути таким ніжним на хорах перед органом, прозвучав гостро й суворо. Він тихо, наче аж сердито сказав:

— На похороні за третім розрядом не співають.

З пониззя Рейну накочувався туман, стелився пасмами, то ледь підіймаючись, то знов опускаючись над ланами буряків, крикали ворони, як тріскачки на карнавалі, збентежений священник читав панахиду. Відтоді батько більше не махав диригентською паличкою ні перед хлопчачим хором, ні перед хором підмайстрів, ні перед хором стрільців, ні перед хором спілки Святої Цецілії, вимовивши ту фразу, яку я почув від нього, — мені було шістнадцять років, коли померла дванадцятирічна Шарлотта,— він ніби сам уперше пересвідчився, що в нього є голос. Відтоді він говорив багато, говорив про коней і офіцерів, яких ненавидів, а раз погрозово сказав: "Начувайтесь, якщо ви поховаєте мене за першим розрядом".

— Так,— ще раз сказала білява секретарка,— бажаю вам успіху.

Може, краще було б віддати їй назад квитанцію, забрати запечатаний пакет і скручені в рурку креслення, повернутися додому, одружитись з дочкою бургомістра або підрядчика, будувати пожежні, народні школи, церкви, каплиці, танцювати на святі після закінчення будівництва з господинею дому, тим часом як моя дружина танцювала б із господарем. Нащо було кидати виклик Бремокелеві, Грумпетерові і Волерзайно-ві, великим коржам церковної архітектури? Нащо? Я ніколи не відчував у собі шанолюбства, мене не вабили гроші, мені ніколи не довелося б голодувати, я б грав у скат зі священником, аптекарем, господарем заїзду і бургомістром, їздив би на полювання й будував би розбагатілим селянам "щось

новомодне",— та учень уже відбіг від вікна й відчинив переді мною двері, я сказав: "Дякую", вийшов з приймальні, перетнув сіни, тоді вулицю, піднявся сходами до своєї майстерні і сперся ліктями на підвіконня, що двигтіло від гупання друкарських машин. Це було тридцятого вересня тисяча дев'ятсот сьомого року, десь за чверть до дванадцятої...

— Так, Леоноро, з цими друкарськими машинами нема ради, скільки вже в мене чашок розбилося, коли я забував пильнувати їх. Не спішіть, голубко, встигнете. Якщо ви й далі так працюватимете, то за тиждень упорядкуєте все, що я не зміг упорядкувати за п'ятдесят один рік. Ні, дякую, тістечка я не хочу. Можна ж мені вас звати голубкою? Нема вам чого червоніти, коли я хвалю вас, я вже старий. Я вже не людина, а пам'ятник, Леоноро, а пам'ятник не може нікому нічого заподіяти. Я, старий дурень, і досі щоранку ходжу до кав'ярні "Кронер" і їм там сир із перцем, хоч він мені давно остогид, бо вважаю за свій обов'язок підтримувати у своїх сучасників легенду про себе. Я побудую притулок для сиріт, а може, й школу, засную стипендію, і колись десь мене неодмінно виллють у бронзі і влаштують відкриття пам'ятника. Ви повинні бути присутні при цьому і сміятися, Леоноро. Ви вмієте так гарно сміятися, ви знаєте про це. Я вже не вмію сміятися, відучився, а думав, що це моя зброя. Сміх ніколи не був зброєю, я сам себе трохи дурив. Якщо хочете, я візьму вас із собою на університетський бал, скажу, що ви моя небога, ви там питимете шампанське, танцюватимете і познайомитеся з юнаком, якому сподобається і який покохає вас, я дам вам добрий посаг... Справді, подумайте про це на дозвіллі. Три метри на два — це загальний вигляд абатства Святого Антонія, він висить тут, у майстерні, вже п'ятдесят один рік, висів і тоді, як упала стеля, тому на ньому й з'явилося кілька плям від вологи, он там, бачите. Це було моє перше велике замовлення, величезне замовлення, завдяки йому я, мавши заледве тридцять років, уже здобув собі становище.

Тисяча дев'ятсот сімнадцятого року я знов не знайшов у себе мужності зробити те, що замість мене зробила Йоганна: вона вирвала з рук у Генріха вірш, який він мав вивчити напам'ять. Він стояв он там на даху біля альтанки й подитячому поважно проказував тоненьким голосом:

Вознісся наш Блюхер як світла зоря,

і бачить при брамі Петра-ключаря.

"Куди ж вас приткнути? — ие знає ключар.—

Піду, нехай скаже небесний наш цар"

І ось він вернувсь: "Не хиліть голови!

Довічну відпустку отримали ви.

Блюхер Гебгард Леберехт (1742—1819) — німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал. Очолював німецькі війська в боротьбі проти Наполеона 1806—1913 рр

Звитяжте і далі в бою і в труді, не кине господь вас ні в якій біді".

Робертові не було ще й двох років, а Отто ще й не народився. Мені дали відпустку. Я давно вже з'ясував для себе те, про що раніше тільки здогадувався: самої іронії не досить і ніколи не було б досить, іронія — це наркотик для привілейованих. І я мав би зробити те, що потім зробила Йоганна: поговорити з хлопцем, поки на мені був капітанський мундир, а я тільки слухав, як Генріх проказував далі:

Він злинув із неба, наш Блюхер, наш стяг,

щоб нас повести від звитяг до звитяг.

Вперед кличе Гінденбург! ¹ Слава йому!

Це з ним східні прусси оперлись ярму!

І поки ростуть ще німецькі ліси,

і поки німецькі звучать голоси,

і прапор наш має, і слово бринить,

хай ім'я це наші серця полонить!

Вкарбоване в пам'ять, залізо і мідь,

воно перебуде навалу століть.

Наш Гінденбург! Він на чолі нас стоїть!

Йоганна вихопила з рук у хлопця аркуш із віршем, порвала його й викинула на вулицю. Білі клаптики паперу полетіли вниз, як сніжинки, й попадали перед крамницею Греца, де в ті дні не було дикого кабана, бо світом саме порядкувала вища сила.

¹ Гінденбург Пауль фон (1847—1934) —німецький військовий та державний діяч, генерал-фельдмаршал, з 1916 р. — головнокомандувач німецької армії. 1925—1934 рр.— президент Веймарської республіки. Сприяв приході до влади фашизму

Коли мені відкриють пам'ятник, Леоноро, самого сміху буде замало, плюньте на нього, голубко, і в ім'я мого сина Генріха, і в ім'я Отто. Він був такий гарний хлопчик, такий добрий, і саме тому, що був такий гарний, такий добрий і слухняний, він став мені такий чужий, як ніхто на цьому світі. І в ім'я Едіт, єдиного ягняти божого, яке я будь-коли бачив. Я любив Едіт, матір моїх онуків, і не зумів допомогти їй, не зумів допомогти ні учневі столяра, якого бачив тільки двічі, ні тому хлопцеві, що приносив звістки від Роберта й кидав у поштову скриньку записочки, такі завбільшки, як папірці від цукерків, і за цей злочин загинув у концтаборі,— я його взагалі ніколи не бачив. Роберт завжди був розумний, холодний і не визнавав іронії, а Отто зовсім інакший, щиросердіший, і раптом він прийняв причастя буйвола і став зовсім чужий нам. Плюньте на мій пам'ятник, Леоноро, скажіть їм, що таке було моє прохання, я можу висловити вам це прохання письмово й завірити його в нотаря. Аби ви були побачили того хлопця. Я, угледівши його, зрозумів вислів: "Ангели сходили з небес і служили йому". Він був учнем столяра, і вони відрубали йому голову. Аби ви були побачили Едіт і її брата. Я сам бачив його один-однісінький раз, коли він перейшов наше подвір'я й піднявся до Роберта. Я стояв біля вікна в спальні і бачив його всього півхвилини, і мені стало страшно, бо він ніс із собою і щастя й нещастя, його прізвище було Шрелла, а ім'я я й досі не знаю. Він був немов судовий виконавець бога, що наліплював на будинки екзекуційні листи за несплачені борги. Я знав, що цей хлопець із похилими плечима покличе з собою мого сина, і не спинив його, коли він ішов подвір'ям. Брат Едіт узяв заручником старшого з моїх синів, що лишилися живі, обдарованого Роберта. Едіт була інакша, по-біблійному поважна й через те могла собі дозволити біблійний гумор, під час бомбардувань вона сміялася разом зі своїми дітьми. Вона дала їм біблійні імена: Йозеф і Рут, і смерть зовсім не лякала її, вона не могла зрозуміти, чому я так тужу за своїми померлими дітьми, Йоганною і Генріхом. Едіт уже не довідалася, що помер і Отто, ЯКИЙ став мені чужий, хоч був

колись найближчий: він любив мою майстерню, мої креслення, їздив зі мною на будівництво, пив на святах після закінчення будівництва пиво, був улюбленцем робітників, а на сьогоднішньому святі, на моїх іменинах, не буде присутній. Скільки гостей запрошено? Рід, який я заснував, можна порахувати на пальцях однієї руки: Роберт, Йозеф, Рут, Йоганна і я. На Йоганнино-му місці сидітиме Леонора. І що я скажу Йозефові, коли він з юнацьким запалом розповідатиме мені, як успішно йде відбудова абатства Святого Антонія? Свято з приводу закінчення відбудови призначене на кінець жовтня, ченці хочуть першу службу передріздвяного посту відслужити вже в новій церкві. "Тремтять порохняві кістки" Леоноро, і вони не пасли моїх овець.

-лова з пісні, популярної серед німецьких фашистів. Закінчується словами: "Сьогодні — Німеччина наша, а завтра — наш цілий світ".

Треба було б віддати назад квитанцію, зламати червоні печатки і знищити пакет, мені тоді не довелося б стояти тут і чекати на свою онуку, гарну чорняву дев'ятнадцятирічну дівчину,— їй тепер якраз стільки, як було Йоганні, коли я п'ятдесят один рік тому, стоячи тут, побачив її серед квіток на даху будинку навпроти, мені навіть видно було заголовки книжки, яку вона читала: "Підступність і кохання". Чи, може, то й тепер не Рут, а Йоганна читає там "Підступність і кохання"? Чи Рут справді немає там, невже вона й досі обідає з Робертом у ресторані "До лева"? Невже я лише для того заглядав до комірчини порт'є, клав йому неодмінну сигару, тікав від щирої розмови "між нами чоловіками й між нами лейтенантами", щоб сидіти тут, нагорі, від пів на одинадцять до п'ятої, щоб тільки існувати і більше нічого, невже для того підіймався сюди повз стоси книжок і щойно надрукованих єпископських послань? Що вони друкуватимуть ще й у суботу по обіді — щось повчальне чи передвиборчі плакати для всіх тих, хто прийняв причастя

буйвола? Стіни дрижать, сходи двигтять, а робітниці виносять усе нові стоси надрукованих аркушів і складають їх у коридорі, вже дійшли до самих дверей моєї майстерні. Я лежав тут, нагорі, й опановував мистецтво тільки існувати, а мене затягало в себе життя, як затягає повітря в чорну аеродинамічну трубу, і та труба мала мене кудись викинути, але куди? Мене сповнювало почуттям давньої, як світ, гіркоти, пронизувало давнім, як світ, усвідомленням марноти всього, до чого прагне людина, я бачив дітей, які від мене народяться, вино, яке я питиму, лікарні й церкви, які збудую, і весь час чув, як на мою труну падають грудки, чув глухі удари, наче гупання барабана, удари, від яких ніде не міг дітися, чув спів накладальниць, фальцювальниць і пакувальниць, одні співали високими голосами, другі — низькими, одні — зворушено, другі — байдуже, оспівували прості радощі суботнього вечора, а мені здавалося, що вони співають над моєю могилою. Вони оспівували кохання на танцях у громадських залах, сумне щастя під цвинтарним муром, у пахучій по-осінньому траві, сльози старих матерів, що провіщали радощі молодих матерів, смуток сирітського будинку, де мужня дівчина заприсяг —лася собі берегти чистоту, але й її спостигло кохання, теж на танцях у громадській залі, і вона спізнала сумне щастя під цвинтарним муром, у пахучій по-осінньому траві,— голоси робітниць знов і знов заводили про те саме, як водяне колесо знов і знов зачерпує ту саму воду, наче вони відспівували мене, поки на мою труну гупали грудки землі. Приплющивши очі, я дивився на стіни майстерні, обвішані проектами будівель. Посередині величалася червоняста світлокопія у масштабі 1:200 абатства Святого Антонія. На передньому плані виднів хутір Штелінгєрова Печера: на луці паслись корови, поряд простягалось картопище, над яким здіймався дим від багаття, а далі починалось абатство, могутня будівля у стилі базиліки, яку я без сорому казка спроектував на взірець романських соборів: сувора, низька й темна кружна галерея, келії, трапезна, бібліотека, посередині галереї статуя Святого

Антонія, господарчі будівлі — клуня, стайні, возівні,— що утворювали великий чотирикутник, млин із пекарнею, гарний будинок для економа, що мав також дбати про паломників, тому там під високими деревами стояли прості столи й стільці, де їм можна було з'їсти те, що вони взяли з собою в дорогу, й запити його терпким вином, соком або пивом. На обрії був ледь позначений другий хутір, Герлінге-рове Сідло: каплиця, цвинтар, чотири селянські садиби, корови на луці. Ряди тополь праворуч відділяли розкорчоване поле, де ченці закладуть виноградник, вирощуватимуть капусту й картоплю, городину та збіжжя і братимуть із пасіки чудовий мед.

Такий був проект з докладними кресленнями і повним кошторисом, зданий під квитанцію за двадцять хвилин до закінчення терміну конкурсу, і виведеними тонким пером цифрами й статтями видатків. Приплющеними очима я дивився на проект і наче бачив усе те побудованим, наче спостерігав його крізь вікно: ченці працювали в полі, паломники пили сік, а тим часом унизу, тужно чекаючи суботнього вечора, співали робітниці, високими й низькими голосами, немов на моєму похороні; я заплющив очі й відчув той холод, який мені судилося знов відчувати аж через п'ятдесят років, уже людиною зі становищем, оточеною жвавим, галасливим життям.

Той місяць був нескінченно довгий, усе, що я робив, колись уже відбувалося в лабіринтах мрій, не переживаними раніше була тільки вранішня служба в церкві й години від пів на одинадцятую до п'ятої. Я прагнув непередбаченого, дрібку якого досі дала мені тільки ледь помітна усмішка секретарки і слова, які вона двічі проказала: "Бажаю вам успіху, пане Фемелю". Коли я знов заплющив очі, час розділився, як у спектрі, на минуле, теперішнє й майбутнє: через п'ятдесят років моїм старшим онукам буде вже по двадцять п'ять, а мої сини вже досягнуть такого віку, в якому тепер перебувають ті панове, що їм я тільки-но віддав свій проект. Я помацав у кишені квитанцію.

Вона справді була там, справді існувала, завтра вранці збереться журі і виявить, що становище змінилося, надійшов четвертий проект. У журі вже утворилися партії: двоє його членів були за Грумпетера, двоє за Бремокеля і один, найважливіший, хоч наймолодший і найменший авторитет із п'яти, абат,— за Волерзайна. Абат любив романтичний стиль. Суперечка буде палка, тому що обидва члени журі, які беруть хабарі, найзапекліше орудуватимуть мистецькими аргументами. Доведеться відкласти остаточний присуд.

— Цей молодий нахаба, що хтозна-звідки взявся, порушив нам усі плани.

Члени журі стривожено пересвідчилися, що абатові явно сподобався мій проект. Пригублюючи чарку з вином, він раз по раз зупинявся перед моїм кресленням. Усі будівлі були органічно вписані в ландшафт, практичність чотирикутника господарських споруд чітко контрастувала з суворим аскетизмом галереї і келій. Абатові подобалося все — криниця, місце для паломників. Він усміхався: там він буде *primus inter pares* Він уже дивився на той проект як на своє володіння, порядкував у трапезній, сидів на хорах, відвідував хворих братів, ходив до економа й куштував вино, пересипав у долонях зерно, зібране на його ланах, зерно, з якого пектимуть хліб для ченців і для бідних, молодий архітектор навіть запроектував біля самої брами невеличке крите приміщення для жебраків: зовні — лавки на літо, а всередині — стільці, стіл і груба на зиму.

— Панове, в мене немає ніяких сумнівів, я без будь-яких застережень голосую за проект... як його... за проект Фемеля. І гляньте на кошторис: вартість усього будівництва на триста тисяч марок менша, ніж у найдешевшому з трьох інших проектів.

Сухий сургуч із відкритих ран покривав стіл, по якому тепер гупали кулаками фахівці, починаючи довгий торг.

— Повірте нам, велебний отче, уже не раз бувало, що хтось збивав ціну, але що ви робитимете, як він за місяць до того, коли мали б уже відсвяткувати закінчення будівництва, прийде і скаже, що каса в нього порожня? У великому будівництві не така вже й дивина, коли видатки на нього перевищують кошторис на цілих півмільйона. Повірте людям, що вже бачили це. Котрий банк поручиться за недосвідченого, цілком невідомого молодика, хто викладе за нього гарантійну суму? Він має якісь маєтки?

Молодий абат весело зареготав:

— Як він сам каже, в нього є вісім тисяч марок, оце й усі його маєтки.

Перший серед рівних (латин.).

Торг тривав далі. Панове розійшлися додому роздратовані. Ніхто з них не підтримав абата. Остаточний присуд відкладено на місяць. Хто надав за статутом цьому селянському синові з поголеною головою, якому заледве минуло тридцять, вирішальний голос? Коли він був проти, не можна було вирішити нічого, а коли був за, все вирішувалось негайно.

І ось задзвонили телесони, посланці, обливаючись потом, поспішали з депешами від начальника окружного управління до архієпископа, від архієпископа в духовну семінарію, де уповноважений архієпископської канцелярії саме вихваляв переваги новоготичного стилю. Уповноважений, почервонівши від хвилювання, кинувся до брички, що чекала на нього, копита

зацокали по брукові, зарипіли колеса, описуючи карколомні віражі. Швидше, швидше! Повідомлення, повідомлення!

— Фемель? Ніколи не чув про такого. Проект? Технічно блискучий, і кошторис, треба визнати, ваша велебність, наскільки можна його наперед визначити, переконливий, але стиль! Стиль страхотливий! Тільки через мій труп.

— Через ваш труп? — Архієпископ усміхнувся. Артистична натура цей прос^гесор, занадто запальний і нестриманий, занадто багато білих кучерів, що метляються на всі боки.— Через ваш труп? Ну-ну.

Від Грумпетера до Бремокеля, від Бремокеля до Волерзайна полетіли шифровані запити, архітектурні корио^еї, що завжди були смертельними ворогами, на кілька днів помирилися, вони питали один одного в шифрованих листах і теле-4юнограмах: "Чи кучерява капуста швидко псується?", що мало означати: "Чи можна скидати абатів?" — і отримували приголомшливу відповідь: "Кучерява капуста не псується".

На цілий місяць я зник зі світу, в моїй могилі було тихо й мирно, поволі опадала земля, засипаючи мене з усіх боків, антифонний спів робітниць притуплював мене, добре було нічого не робити, але скоро це має скінчитися, мені доведеться діяти, коли вони відкриють мою могилу, підіймуть віко. Вони знов повернуть мене назад, у ту пору, коли кожен день щось означав, кожної години треба було виконувати якийсь обов'язок. Гра ставала напруженою, я вже не приносив о другій годині зі своєї кухоньки горохову юшку, вже не підігрівав її, а з'їдав там-таки холодною, мені було байдуже до їжі, до грошей і до слави, я любив гру, отримував насолоду від сигари й тужив за жінкою, за своєю майбутньою дружиною. Чи стане нею та дівчина, яку я бачив у квітнику на даху будинку навпроти, чорнява, струнка й гарна Йоганна Кільб?

Завтра вона знатиме моє ім'я. Чи я тужив за жінкою взагалі, чи саме за нею? Мені остогидло саме лише чоловіче товариство, всі чоловіки здавалися мені смішними, побожні і блюзніри, ті, що розповідали масні анекдоти, і ті, що слухали їх, гравці в більярд і лейтенанти запасу, співаки з хору, порт'є й офіціанти, всі вони мені набридли, я радів, коли надвечір, між п'ятою і шостою, міг пройти в потоці робітниць через міську браму й побачити їхні обличчя, мені подобалося, що ті обличчя були не байдужі, на них проступало почуття, що вони сміливо платили данину хвилині, я залюбки пішов би з котроюсь із них потанцювати, приліг би з нею під цвинтарним муром у пахучій по осінньому траві, порвав би квитанцію і вибув би з великої гри. Ті дівчата сміялися, всмак їли й пили, часом плакали і не нагадували тих облудних дівуль, що заохочували мене, їхнього пожильця, до пестошів, які здавалися їм сміливими. Того останнього дня, коли я не захотів їсти холодної юшки й поледачився підігріти її, я ще порядкував дійовими особами й реквізитом, статисти ще корилися мені, я хотів дограти до кінця гру, яку вигадав собі нудними вечорами в маленьких містечках, коли кінчав визначати якість вапняного розчину, оглядати цеглу, перевіряти, чи мулярі не викривили стіну, і нудьга в конторі переходила в нудьгу в похмурих пивничках,— саме тоді я знічев'я почав робити на клаптиках паперу начерки проекту абатства.

Я вже не міг кинути цієї гри, креслення ставали більші, зображення докладніші, і, майже непомітно для себе, я раптом поринув в обрахунки — адже мене вчили рахувати, вчили креслити. А потім я послав п'ятдесят золотих Кільбові й отримав документацію. Якось у неділю після обіду я поїхав у Кіслінген. На ланах красувалася пшениця, зеленіли буряки, за ними стояв ліс, де згодом мало постати абатство. Я далі грав свою гру, почав вивчати супротивників, імена яких їхні колеги вимовляли з шанобливою ненавистю: Бремокель, Грумпетер, Волерзайн. Я оглянув їхні будівлі — церкви, лікарні, каплиці,

Волерзайнів собор. Дивлячись на ті безпросвітно похмурі споруди, я відчував, просто-таки впевнювався, що майбутнє переді мною відкрите, немов країна, яка чекав свого завойовника, невідома земля, де заховані золоті монети, що їх може добути кожен, хто хоч трохи знайомий зі стратегією. Майбутнє саме давалося мені в руки, треба було тільки діяти, час раптом став силою, а я досі зневажав його, марнував, продаючи за кілька золотих нездарам і лицемірам вправність своїх рук і кмітливість свого розуму. Я накупив паперу, таблиць, олівців, довідників і почав гру, на яку мені не треба було нічого витратити, крім часу, а я мав його вдосталь, дармового часу. Неділі я використовував для розвідок: оглядав терен, по думки проходив вулиці — Модестгасе, на якій у будинку номер сім можна було винайняти майстерню, а навпроти, в будинку номер вісім, жив нотар, що тримав у себе під замком проекти. Кордони були відкриті, мені треба було тільки перейти їх, і аж тепер, опинившись у самому серці тієї країни, яку я хотів завоювати, уже майже оволодівши нею, аж тепер, коли ворог ще спав, я оголосив йому війну. Я ще раз помацав рукою квитанцію в кишені — вона була на місці.

Післязавтра поріг майстерні переступить перший відвідувач: абат, молодий, кароокий, розважний. Хоч він іще не став господарем абатства, але вже звик володарювати в ньому.

— Звідки ви дізналися, що наш патрон, святий Бенедикт, не передбачав окремих трапезних для послушників і ченців? — Він пройшовся по кімнаті раз, удруге, а тоді спитав: — Чи ви встоїте, не відступите, не дасте тим крукам нагоди заявити, що вони мали слушність?

І я відчув страх перед тією грою, що скоро мала вийти за межі паперових аркушів і підбити мене під себе. Я грався в цю гру, але ніколи не усвідомлював, що можу її і виграти, мені досить було здобути славу людини, яка зважилася виступити

проти Бремокеля, Грумпетера й Волерзайна,— але перемогти їх? Я відчув страх, проте відповів:

— Я встою, велебний отче.

Абат кивнув головою, усміхнувся й пішов.

О п'ятій годині я в потоці робітниць вийшов за міську браму — то була моя щоденна вечірня прогулянка. Повз мене проїздили в бричках на побачення красуні, затуливши обличчя серпанком, у кав'ярні "Фуль" лейтенанти пили під ніжну музику далеко не ніжні напої. Я щодня гуляв годину, проходив чотири кілометри завжди тією самою дорогою, завжди в той самий час: хай бачать мене завжди в той самий час і в тому самому місці власниці крамничок, банкіри і ювеліри, повії і кондуктори, дженджуристі крамарчуки, офіціанти й хатні господині, хай бачать від п'ятої до шостої, як я йду вулицею з сигарою в роті. Це непристойно, я знаю, але я митець, а митцеві годиться виявляти вільнодумство. Мені можна було зупинитися й перед катеринником, що перетоплював у монети меланхолію надвечір'я. То була примарна вулиця, яка вела крізь лабіринти мрій: суглоби моїх статистів були добре змащені, невидимі нитки приводили їх у рух, роти розтулялися, щоб висловити ті репліки, які я визначив для них, більярдні кулі в готелі "Принц Генріх" вистукували свою холодну мелодію, білі по зеленому полі, червоні по зеленому полі. Манекени згинали руки, щоб штовхнути кулю києм, щоб піднести кухля з пивом до рота, рахували очка, мінялися, по-панібратському плескали мене по плечі: "О так!", "О ні!", "Чудово!", "Не пощастило!",— а я чув, як на мою труну падали грудки землі, уже передчував передсмертний крик Едіт і останній погляд білявого учня столяра, який він мав кинути в ранковому сутінку на в'язничний мур.

Колись згодом я поїду з дружиною й дітьми в долину Кіси і гордо покажу їм витвір своєї молодості, відвідаю постарілого абата й побачу на його обличчі карби років, яких не помічатиму на своєму власному. Він пригостить нас у кімнаті для гостей кавою з вершками від власних корів і спеченим із власного борошна пирогом зі сливами, зібраними у власному саду, моїм синам дозволять оглянути келії, а дружині й дочкам, що хихотітимуть, як звичайно дівчата, доведеться почекати їх надворі; в мене буде четверо синів і три дочки, семеро дітей, які подарують мені сім разів по сім онуків. І абат усміхнеться до мене:

— Ми ж тепер стали навіть сусідами.

Так, я куплю обидва хутори — Штелінгерову Печеру й Герлінгерове Сідло.

— Ох, Леоноро, невже знову дзвонять з кав'ярні "Кронер"? Ні, я чітко сказав: шампанського не треба. Я ненавиджу шампанське. А тепер уже кінчаймо, голубко, відпочиньте. А може, ще замовите мені таксі на другу годину? Хай почекає біля брами. Може, трохи підвезти вас? Ні, я їхатиму не через Блесенфельд. Будь ласка, як хочете, ми ще колись заїдемо й туди.

Він відвернувся від рами вікна, в якій перед ним поставали все нові картини, і обвів поглядом майстерню, де на стіні й досі висіло велике зображення абатства Святого Антонія і стояла курява, що її зішли старанні руки Леонори, хоч які вони були обережні. І далі спорожняючи сейф, вона подала йому купу грошей, які вже тридцять п'ять років тому втратили свою вартість. Потім, скрушно похитавши головою, витягла ще одну нану асигнацій, що вийшли з обігу десять років тому, вже не звичних на вигляд, і старанно перерахувала їх на

креслярському столі: десять, двадцять, вісімдесят, сто — тисяча двісті двадцять марок.

— Спалить їх, Леоноро, ці свідчення грандіозного шахрайства, що почалося тридцять п'ять років тому і було підтверджене десять років тому, або віддайте дітям на вулиці, хай граються. Я ніколи не був жадібний до грошей, хоч усі вважали мене захланним. Вони помилялись, я не думав про гроші, як починав ту велику гру, і аж коли виграв її, домігся успіху, то зрозумів, що мав усі дані для цього: був працьовитий, привітний, не пихатий, був митцем і офіцером запасу, дечого досяг у житті, навіть розбагатівши, лишився с хлопцем з простолюду" й ніколи не заперечував цього. Не задля грошей, не задля слави й не задля жінок я втілював у 4юрмули алгебру майбутнього, обертав "х", "у" і "г" у видимі величини, в хутори, асигнації і владу, які весь час роздаровував і які знов верталися до мене подвоєними. Я був ніби усміхнений Давид, тендітний юнак, що ніколи ані гладшав, ані худнув, ще й тепер на мене не був би тісний лейтенантський мундир тисяча дев'ятсот сьомого року. Глибоко вразило мене тільки непередбачене, якого я раніше завжди так прагнув: кохання дружини і смерть дочки Йоган-ни. Вона вже в свої півтора року була викапана Кільб, але я бачив у її дитячих очах те, що в очах свого мовчазного батька, бачив у темній глибині тих очей, уже, здавалося, знайомих зі смертю, прадавню мудрість. Скарлатина розросталася по тому маленькому тілі, як страхітливий бур'ян, підіймалася від стегон угору, опускалася до самих підшов, його палила гарячка, і крізь вогнисто-червону шкіру проступала вже біла, як сніг, смерть, вона розповзалася, ніби пліснява, пробивалася крізь ту червінь, чорною тінню вихоплювалася з ніздрів. Непередбачене, якого я прагнув, упало на мене, як прокляття, підстерегло мене в тому страшному домі. Виникла суперечка, навіть сварка зі священиком церкви Святого Северина, з тестями, з братами дружини, бо я заборонив співати на панахиді; я наполягав на

цьому й таки домігся свого, але під час панахиди злякано почув, як Йоганна прошепотіла: "Христос".

Я ніколи не вимовляв цього імені, не зважувався навіть думати про нього, але знав: воно жило в мені, ніщо не могло вбити його, ні пацьорки Домгреве, ні пісна доброчесність хазяйсьиок дочок, яким кортіло здобути нареченого, ні гендлювання сповідальницями шістнадцятого сторіччя, які Домгреве продавав на аукціонах за великі гроші, а ті гроші в Локарно знов обертав у дрібні гріхи, ні темні вчинки лицемірних священиків, які я сам бачив: убогі утіхи зі зведеними дівчатами, ні мовчазна батькова суворість, ні мій ненастанний лет крізь аеродинамічні труби одвічної гіркоти і відчаю, ні тяжкі мандри крижаними океанами майбутнього, де мені додавав сили сміх і де моїм величезним рятівним поясом була самота,— ніщо не могло вбити в мені слова "Христос", яке пошепки вимовила Йоганна, стоячи поряд зі мною. Цього слова не вбили в мені, я був Давидом, маленьким Давидом з пращею, маленьким Даніїлом у левовій печері, був готовий прийняти непередбачене, якого колись так прагнув: смерть дочки Йоганни третього вересня тисяча дев'ятсот дев'ятого року. Того ранку вулицею також проїздили улани, дівчата в черевиках на м'якій підшві розносили молоко, а пекарчуки — булочки в торбинках, священики в широких сутанах ішли до собору і перед крамницею Греца, як завжди, вивішували вбитого кабана. Ранок як ранок. Я бачив нещирий смуток на обличчі домашнього лікаря Кільбів, що вже сорок років засвідчував народження й смерть у їхній родині, у його розіпханій шкіряній торбі лежали непотрібні вже інструменти, з допомогою яких йому вдавалося приховувати даремність своїх зусиль. Він прикрив спотворене доччине тіло, але я скинув простирадло, бо хотів бачити тіло Лазаря й очі свого батька, що були даровані цій дитині тільки на півтора року, а в спальні поряд плакав Генріх, і дзвони на соборі Святого Северина

розбивали на скалки час, закликаючи до дев'яти годинної служби. Тепер Йоганні було б п'ятдесят років.

— Воєнні позики, Леоноро? Я на них не підписувався, вони дісталися мені в спадок від тестя. Спалить їх, так само як і старі гроші. Два ордени? Ну звичайно, я ж будував траншеї, прокладав тунелі для мін, зміцнював артилерійські позиції, мужньо витримував ураганний вогонь, виносив із поля бою поранених. Другого ступеня, першого ступеня. Давайте ці цяцьки сюди, Леоноро, давайте, ми їх викинемо в риштак, хай їх там замулить вода. Одного разу, коли я стояв біля креслярського столу, Отто ВИТЯГ був їх із шафа. Я надто пізно помітив фатальний блиск у його очах: він побачив ордени, і серце його сповнило ще більша пошана до мене. Надто пізно я помітив це. Викиньте їх хоч тепер, а то ще Йозеф виявить їх колись у спадщині, яка лишиться після мене.

Ордени, тихо побрязкуючи, зсунулися з похилого даху і, дзенькнувши, впали в риштак зворотним боком догори.

— Чого ви так злякалися, голубко? Це мої ордени, і я можу робити з ними що хочу. Надто пізно, але, може, в цьому все-таки є якийсь сенс. Будемо сподіватися, що скоро піде дощ і змие туди весь бруд із даху. Пізно я пожертвував ними, щоб ушанувати пам'ять свого батька. Геть ті цяцьки, на які молилися наші батьки, діди й прадіди.

Я вважав себе досить сильним, а насправді був слабким. Я вичитував алгебру майбутнього зі своїх сюрмул, що оберталися в постаті абатів і єпископів, генералів і офіціантів, і всі вони лишалися моїми статистами, тільки я був солістом, навіть коли в п'ятницю ввечері співав у хорі "Німецькі голоси": "Що в лісі на сонці так ясно блищить?" Я добре співав цю пісню, мене навчив співати батько. Сміючись про себе, я робив усе, на що тільки був здатен мій баритон. Диригент, який вимахував

паличкою, й гадки не мав, що насправді він корився моїй диригентській паличці. Всі запрошували мене у своє товариство, пропонували замовлення, плескали мене, сміючись, по плечі: "Якраз товариство, юний друже, додає чару життю". Сивоголові колеги кисло питали мене про се, про те, але я тільки співав, більше нічого. Співав "Том віршомаз" від пів на восьму до десятої і ні на хвилину довше. Міф мав витворитись остаточно, перше ніж станеться сенсація. Кучерява капуста не псується.

Я гуляв із дружиною й дітьми по долині Кіси, хлопці пробували ловити руками цѡрель. Ми ходили між виноградниками й ланами, засіяними пшеницею та буряками, завертали в гайки, пили пиво й лимонад на вокзалі в Денклінгені — а мене не покидало почуття, що я тільки годину тому віддав креслення й одержав квитанцію, самота, ніби величезний рятівний пояс, усе ще тримала мене на поверхні, я ще плив по хвилях часу, поринав у глибину, перетинав океани минулого й сучасного, заглядав у крижаний холод майбутнього, і тільки самота не давала мені втонути, а сміх був моїм недоторканим запасом, який я витрачав дуже обережно. Виринавши на поверхню, я протирав очі, випивав склянку води, з'їдав шматок хліба й підходив із сигарою до вікна: навпроти, на даху будинку, походжала вона, часом я бачив її крізь зелене пагіння альтанки, а часом вона виглядала через поруччя на вулицю, на якій бачила те саме, що й я,— ремісничих учнів, підводи, черниць, вуличне життя. їй було дев'ятнадцять років, звалася вона Йоганна й читала "Підступність і кохання". Я знав її батька, що співав глибоким басом у хорі,— мені здавалося, що той бас не відповідав добрій славі його контори, не гарантував дотримання таємниці, про яке там весь час торочили учням, той голос здатен був на будь-кого нагнати страху, в ньому вчувалися приховані гріхи. Чи він уже знав, що я одружуся з його єдиною дочкою? Що ми тихими надвечір'я ми часом усміхаємось одне одному? Що я вже думаю про неї з гарячим

почуттям, як законний наречений? Вона була бліда, з чорними косами, і я б заборонив їй носити сукню кольору резеди, їй би дужче личило зелене. Гуляючи надвечір, я вже вибирав для неї сукні й капелюшки у вітрині Терміни Горушки, повз яку щодня проходив за двадцять до п'ятої, чи йшов дощ, чи віяв вітер, чи світило сонце. Я б відучив Йоганну від цієї скромності, що не пасувала до голосу її батька, й купував би їй чудові капелюшки з грубої, пофарбованої в зелений колір соломи, такі завбільшки, як колесо до воза. Я не збирався стати її володарем, я хотів її кохати, й чекати мені вже залишалось недовго. В неділю вранці, озброївшись букетом квіток, я під'їду на бричці десь о пів на дванадцятку, коли вони скінчать снідати після великої служби, саме тоді, як чоловіки в кабінеті питимуть по чарці горілки: "Я прошу руки вашої Йоганни". Кожного дня надвечір, виринувши з океану часу, я показувався їй тут, у вікні, кланявся, ми всміхалися одне одному, і я знов відступав у темряву. Я ще й тому показувався, щоб вона не думала, ніби її нікому не видно. Я не сидів весь час біля вікна, як павук у своїй павутині, й не хотів дивитися на неї тоді, коли вона мене не бачила, є речі, яких не роблять.

Завтра вона довідається, хто я. Сенсація. Вона сміятиметься, а вже через рік стиратиме щіткою сліди ваина з моїх штанів, стиратиме й тоді, як мені мине сорок, п'ятдесят, шістдесят, ми разом постаріємо, і вона стане чарівною літньою дамою. Я остаточно вирішив це тридцятого вересня тисяча дев'ятсот сьомого року, десь о пів на четверту.

— Так, Леоноро, розрахуйтеся, будь ласка, за мене, гроші он у тій скриньці, й дайте дівчині дві марки на чай, так, дві марки, вона принесла светр і спідницю від Терміни Горушки для моєї онуки Рут, сьогодні вона має повернутися до міста. Зелений колір личить їй. Шкода, що молоді дівчата не носять уже капелюшків, я завжди любив їх купувати. Таксі замовлене? Дякую, Леоноро. Ви ще не кінчаєте? Як хочете. Звичайно, вам

трохи й цікаво, правда? Нема чого червоніти. Так, я залюбки вип'ю ще одну чашечку кави. Мені треба було б дізнатися, коли кінчаються канікули. Але ж Рут уже приїхала? Мій син вам нічого не казав? Думаю, він же не забув, що я запросив його на свій день народження? Я звелів, щоб порт'є вниз, приймаючи телеграми, подарунки й візитні картки, давав кожному посланцеві дві марки на чай і казав, що я поїхав з міста. Виберіть собі найкращий букет або й два, якщо хочете, і візьміть додому, а якщо це вам приємно, то лишайтесь тут до самого вечора.

Чашка, в яку Леонора знов налила кави, вже не бряжчала, мабуть, унизу перестали друкувати на білому папері щось повчальне або передвиборчі плакати, але картина в рамі не змінилася: навпроти, на даху будинку Кільбів, було порожньо, біля альтанки опустила листя красоля, далі було видно лінію дахів, ще далі гори, а над ними осяйне небо. У цій рамі я бачив колись свою дружину, потім своїх дітей, тестів, коли часом підіймався до майстерні, щоб заглянути в креслення через плече молодих архітекторів, своїх помічників, перевірити обрахунки, визначити терміни. Я так само збайдужів до роботи, як і до слова "мистецтво", інші могли її виконати не гірше за мене, я добре платив їм і ніколи не міг зрозуміти тих фанатиків, що віддавали себе в жертву слову "мистецтво". Я допомагав їм, підсміювався з них, давав їм роботу, але не розумів їх, не міг збагнути їхнього запалу. Я осяг тільки те, що зветься ремеслом, хоч мене вважали митцем, захоплювалися мною як митцем, бо хіба вілла, яку я побудував для Гральдуке, не була по-справжньому смілива, сучасна? Так, була, навіть мої колеги-митці захоплювалися нею, хвалили її, але я, хоч спроектував і побудував її, ніколи не знав, що таке мистецтво. Вони надавали надто великої ваги цьому слову, може, тому, що так багато знали про нього, але самі будували страхітливі коробки, про які мені вже тоді було відомо, що за десять років на них гидко буде глянути. Зате я міг часом закотити рукави, стати до цього

креслярського столу і спроектувати, скажімо, адміністративний будинок фірми "Найнеобхідніші побутові послуги", і так спроектувати, що ті дурні, які вважали мене за жадібного до грошей і до успіху сільського йолопа, тільки очі вилуплювали. Мені ще й тепер не соромно за ту халабуду, яку я побудував сорок шість років тому. Що це — мистецтво? Про мене, сам я ніколи не знав, що таке мистецтво, може, й творив його, не усвідомлюючи того. Я ніколи не надавав ваги цьому слову й ніколи не розумів, чому ті три кориді такі люті на мене. Боже мій, невже не можна дозволити собі невеличкий жарт, чого в тих Голіафів нема ні крихти гумору? Вони вірили в мистецтво, а я не вірив. Вони вважали, що їх принизив якийсь приبلуда, але ж кожен був колись приблудою, хіба ні? Я собі сміявся, бо поставив їх у таке становище, що навіть моя поразка була б перемогою, а вже перемога — справжнім тріумфом.

Коли ми підіймалися сходами до музею, я майже співчував їм і насилу надавав своїй ході урочистого ритму, до якого вже звикли ті ображені. Такою ходою підіймаються сходами собору в почті королів і єпископів, а ще так ідуть відкривати пам'ятник, зі стриманим хвилюванням, не надто повільно й не надто швидко, знаючи, що таке гідність. А я цього не знав, я залюбки вибіг би нагору кам'яними сходами, як молодий пес, повз статуй римських легіонерів зі зламаними мечами, списами або з в'язками прутиків у руках, наче зі смолоскипами, повз бюсти цезарів і копії дитячих гробниць на другий поверх, де між залою нідерландців і залою назарейців 1 містилася зала засідань. Всі були поважні, як радники в магістраті, здавалося, що зараздесь на задньому плані загупають барабани. З таким виглядом підіймаються на східці вітваря і ешасюта, на поміст, де їм мають повісити орден на шию або виголосити смертний вирок, а ще з таким виглядом актори на аматорській сцені зображають урочисті церемонії, але Бремокель, Грумпетер і Волерзайн, що йшли поряд зі мною, були не аматори, а просте іона ли.

1 Назарейці — група німецьких та австрійських художників початку XIX сторіччя (Ф. Овербек, П. Корнеліус, Ф. Пфор та ін.), що намагалися відродити в мистецтві духовність Середньовіччя й Раннього Відродження.

Музейні охоронці в парадній формі збентежено стояли перед Рембрандтом, Ван Дейком і Овербеком. Далі, біля мармурового поруччя перед залом засідань, я помітив у сутінку Мезера, що тримав напоготові срібну тацю з чарками коньяку, щоб пригостити нас перед тим, як оголосять рішення журі. Мезер усміхнувся до мене. Ми ні про що не домовлялися, але ж він міг би дати мені якийсь знак, кивнути або похитати головою, так або ні. Та він не дав ніякого знаку. Бремокель перешіптувався з Волерзайном, Грумпетер завів розмову з Мезером і тицьнув срібну монету в його короткопалі руки, які я ненавидів з дитинства: ми цілий рік разом із ним прислужували священикові під час ранкової служби, і я пам'ятаю, як десь ззаду, перебираючи пацьорки, мурмотіли старі селянки, вперто молячись не в лад зі священиком. Пахло сіном, молоком, теплом стайні, ми з Мезером схиляли голови, щоб, коли пролунають слова "mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa" *, ударити себе в груди, признаючись у своїх невисловлених гріхах, а коли священик підіймався східцями до вівтаря, Мезер тими самими руками, що тепер міцно стискали Грумпетерову срібну монету, робив сороміцькі жести. Тепер тим рукам довірено ключі від міського музею, ключі від Гольбейна і Гальса, Лохнера і Лейбля.

До мене ніхто не озивався, і я мовчки стояв, прихилившись до холодної мармурової балюстради. Я виглянув на внутрішнє подвір'я, де бронзовий бургомістр з непохитною самоповагою виставляв черево назустріч сторіччям, а мармуровий меценат, даремно намагаючись прибрати глибокодумного виразу, прикривав повіками свої жаб'ячі очі. В обох пам'ятників очі були порожні, наче в мармурових римських матрон, чиї очі свідчили

про занепад пізньої античної культури. Мезер, човгаючи ногами, перейшов на другий бік до своїх колег, а Бремокель, Грумпетер і Волерзайн лишилися стояти разом. Грудневе небо над внутрішнім подвір'ям було холодне і ясне, на вулиці вже горлали п'яні, торохтіли брички, в яких жінки з ніжними обличчями, прикритими серпанком кольору резеди, їхали до театру, наперед втішаючись музикою "Травіати". Я стояв між Мезером і трьома ображеними, наче прокажений, від доторку до якого можна померти, й тужив за суворим розпорядком дня, який я завів, коли ще сам тримав у руках усі нитки гри, коли ще від мене залежало, прийти сюди чи не прийти, коли я ще міг керувати мі[^]ьом про себе. Тепер уже гра не залежала від мене: сенсація, чутки, до моєї майстерні приходив абат, підрядчики прислали мені кошики з їжею, делікатесами й вином, золоті годинники в червоних оксамитових футлярах, а один написав: "...і я напевне не відмовив би вам, якби ви попросили руки моєї дочки..." Повна дарунків їхня правиця.

1 "Моя гаяа, моя вина, моя найбільша вина" (латин.) — формула каяття і сповіді у запровадженому в XI ст. релігійному обряді католиків.

Я не взяв би від них нічого, ані цеглини: я полюбив абата. Невже мені справді могло спасти на думку в його присутності скористатися трюком Домтреве? Я червонів від сорому, думаючи про те, що таки могло, хай навіть на коротку мить, але сталося непередбачене — я полюбив Йоганну, дочку Кільба, й полюбив абата, я міг би вже під'їхати о пів на дванадцяту до будинку Кільбів із букетом квіток і сказати: "Я прошу руки вашої Йоганни",— і вона потім вийшла б і, презирнув-шись зі мною, сказала б: "Так", не пошепки, а цілком виразно. Я й далі гуляв від п'ятої до шостої, і далі грав у більярд в офіцерському клубі, мій сміх, мій недоторканий запас, який я тепер використовував уже не так ощадно, став упев-неніший, відколи я презирнувся

з Йоганною, і я їй далі співав щоп'ятниці "Том віршомаз" у хорі "Німецькі голоси".

Я повільно рушив уздовж холодної мармурової балюстради до трьох ображених і поставив порожню чарку на тацю. Невже вони не відсахнуться від прокаженого? Вони не відсахнулися. Може, чекали, щоб я покійно підійшов до них? "Дозвольте відрекомендуватися: Фемель". Боже мій, та ж кожен із нас по-своєму приبلуда. Хіба швейцарець Грумпе-тер не доїв замолоду корів у графа о}юн Тельма, не розвозив тачкою гній по нагрітому весняному полі, перше ніж відкрив у собі потяг до архітектури? Проказа виліковна, її виліковують на берегах Лаго Маджоре і в садах Мінузіо, навіть проказу удавано-простодушних підрядчиків, що купують на злам романські церкви разом із їхнім інвентарем, зі старими мадоннами й лавками, щоб потім оздобити ними салони нових і давніх багатіїв. Сповідальниці, біля яких покійні селяни протягом трьох сторіч пошепки признавалися у своїх гріхах, продають у салони кокоток. Проказу виліковують також у мисливських хижках і в купальнях Емса.

Коли двері зали засідань розчинилися, смертельно поважні лица ображених застигли. У проймі дверей з'явилася чиясь темна постать, що поволі набула обрисів і кольору,— у вестибюль вийшов перший член журі Губріх, прооре сор історії мистецтва на теологічному факультеті, той, що казав "тільки через мій труп". У цьому освітленні його чорний сукняний сюрдут скидався на сюрдути рембрандтівських членів магістрату. Губріх підійшов до таці, взяв чарку коньяку, і я почув, як із грудей у нього вихопилось глибоке зітхання. Коли троє ображених хотіли кинутись до нього, він пройшов повз них у найдавший кінець вестибюля. Білий шарф пом'якшував суворість його священницького вбрання, а біляві кучері, що, як у дітей, спадали до самого коміра, підсилювали враження, яке Губріх намагався справити: він скидався на митця. Його можна

було уявити собі з різцем над оцупком дерева або з тоненьким пензликом, умоченим у золоту фарбу, побожно схиленим над образом, на якому він вимальовує коси богоматері, бороди апостолів чи бадьоро закручений хвостик Тови-тового песика. Тихо ступаючи по лінолеумі, стомлено відмахнувшись від ображених, він пройшов темним вестибюлем до зали з Рембрандтом і Ван Дейком: ось на чиїх вузьких плечах лежала відповідальність за церкви, лікарні й притулки, де ще й через сто років черницям і вдовам, сиротам і злидарям, що користуються безкоштовною медичною допомогою, дітям, що відбилися від рук, і пропащим дівчатам доведеться терпіти кухонні запахи, залишені колишніми поколіннями, бачити темні коридори, понурі фронтони, що від бляклої мозаїки стануть іще похмурішими, ніж це передбачено проектом архітектора. Ось який він був, цей *praeseptor et arbiter architecturae ecclesiasticae* що вже сорок років із патетичним завзяттям і сліпою непоступливістю переконаного воював за неоготику. Він напевне ще хлопчаком, біжу чи підтюпцем пустельними околицями рідного промислового міста, де куріли фабричні труби, а стіни будинків були вкриті чорною кіптявою, переможно несучи додому п'ятірки, вирішив ошчасливити людство й залишити слід на цій землі. І він справді залишить його: червонясті цегляні фасади, які стають із кожним роком похмуріші і в нішах яких непривітні святі з безнадійним смутком дивляться в майбутнє.

Мезер послужливо підніс тацю з чарками коньяку другому членові журі, Кролеві. Життєрадісний, червонощокий від вина, він любив сигари і м'ясо, але зберіг струнку фігуру. Кроль був незмінним архітектором собору Святого Северина: голуб'ячий послід і дим паровозів, хмари отруйних хімічних випарів зі сходу й гострі вологі вітри із західних околиць, сонце з півдня і холод із півночі, всі промислові і природні руйнівні сили гарантували йому та його наступникам довічний заробіток. Йому було сорок п'ять років, отже, він міг ще двадцять років утішатися тим, що

справді любив: їжею, питвом, сигарами, кіньми й дівчатами особливого гатунку, яких можна зустріти поблизу іподромних стаєнь або пізнати під час полювання на лисів,— дужими амазонками з чоловіг-чим запахом. Я добре вивчив своїх супротивників. Кроль прикривав свою цілковиту байдужість до проблем архітектури вишуканою, майже китайською ввічливістю, побожними манерами, перейнятими в єпископів, його рухи завжди були такі, наче він відкривав пам'ятник, а ще він знав кілька дуже добрих анекдотів, які завжди розповідав у певній послідовнос-

1 Учитель і законодавець церковної архітектури (латин.).

ті. Він уже в двадцять два роки вивчив напам'ять "Посібник з архітектури" Гандке й ще тоді вирішив ціле своє життя використовувати цей свій подвиг, тож коли йому треба було вжити якийсь архітектурний термін, він завжди цитував "безсмертного Гандке". На засіданні журі він безсоромно обстоював проект, автор якого пообіцяв йому найбільший хабар, а коли бачив, що той проект не має ніякої надії на успіх, переходив на бік можливого переможця, бо волів бути "за", а не "проти", оскільки легше вимовити дві літери, ніж п'ять, а крім того, слово "проти" треба вимовляти з рішучим виглядом, а слово "за" таких зусиль не вимагає. Кроль також зітхнув, також похитав головою і, поминувши трьох ображених, пройшов у протилежний кінець вестибюля, до зали назарейців.

Якусь мить у ясному чотирикутнику дверей було видно тільки стіл, накритий зеленим сукном, карафку з водою, попільничку і хмарки синього диму від сигари Кроля. Там усередині панувала тиша, не чути було навіть шепоту, в повітрі зависли смертельні вироки, народжувалась довічна ворожнеча. Перед Губріхом постав вибір: або зберегти честь, або втратити її, а він ще запеклим гімназистом п'ятого класу запрягся собі не наклепати ганьби на свою голову. Тепер він мусив піти на

страхитливе приниження, признатись архієпископові, що він зазнав поразки. "Ну, а як же ваш труп, Губріху?" — питає його насмішуватий князь церкви. Кролеві загрожувала втрата вілли на озері Комер, яку пообіцяв йому Бремокель.

Охоронці музею загомоніли, і Мезер засичав на них, щоб вони замовкли. У дверях з'явився Швєбрінгер. Він був невисокий на зріст, тендітний, як і я, і не тільки мав славу непідкупного, а й був ним. Він носив витерті штани до колін і зацеровані панчохи, голова в нього була поголена й на ній витикався чорний чуб, а в очах, схожих на родзинки, причаїлась усмішка. Швєбрінгер порядкував національними г{х}нда-ми, захищав не тільки інтереси капіталу, інтереси промисловців і короля, але й інтереси крамарчука, що вклав у цінні папери десять по^нігів, чи старої бабусі, що вклала в них тридцять пфенігів. Швєбрінгер відкривав рахунки, виписував чеки, контролював бухгалтерські книги, з кислою міною давав дозвіл на завдатки. Він був вихрестом, мав таємну пристрасть до барокко, любив ангелів, що ширяють у небі, позолочені стільці, фігурні казальниці, полаковані в білий колір кафедри, запах ладану, спів хлоп'ячого хору. Цей чоловік із чорними, схожими на родзинки, пронизливими очима втілював у собі владу, йому корилися консорціуми банків, як сторожеві в будці залізничний шлагбаум, він визначав курс на біржі, командував сталевими концернами, але вигляд мав такий, наче без жодних наслідків перепробував усі можливі проносні ліки й тепер чекав, коли вже нарешті винайдуть справжні, що таки допоможуть йому. Він узяв чарку кон'яку, не поклавши на тацю чайових, і зупинився за два кроки від мене. У своїх штанах до колін і зацерованих панчохах він скидався на велогонщика, якого спіткала аварія. Зненацька він глянув на мене, всміхнувся, поставив на тацю порожню чарку й пішов до зали з нідерландцями, де вже раніше зник Губріх. Швєбрінгер також не озвався до трьох ображених жодним словом.

Із зали засідань долинув шепіт, мабуть, абат розмовляв із Гральдудке. У дверях і далі видно було тільки зелений стіл, попільничку й карафку з водою. Страту відклали, але в повітрі пахло суперечкою, певне, колегія суддів ще й досі не прийшла до однієї думки.

Гральдудке вийшов, узяв із Мезерової таці дві чарки коньяку, на мить нерішуче зупинився і глянув у той бік, куди пішов Кроль. Гральдудке був високий, тілистий чоловік, скромніший, ніж можна було подумати, дивлячись на мішки в нього під очима. Він заступав право, дбав, щоб під час голосування не був порушений закон, і вів протокол. Колись Гральдудке сам мало не став ченцем, він два роки співав грегоріанську літургію, яку й досі ще любив, а потім повернувся до світського життя, одружившись із дуже гарною дівчиною, яка народила йому п'ять дуже гарних дочок, а тепер був начальником окружного управління земельних справ. Він затверджував купівлю земельних ділянок, ціною довгої, копіткої праці з'ясовував заплутані випадки щодо володіння ланами, луками й лісами, вмовляв упертих бургомістрів, скасовував право риболовлі в жалюгідних калабанях, викупляв заставні листи, залагоджував суперечки з банками і страховими товариствами.

Члени журі помалу верталися до зали засідань. Тонка абатова рука поманила туди Мезера. На мить він зник за дверима, тоді з'явився знов і гучно крикнув:

— Панове члени журі, мені доручено повідомити вам, що перерва скінчилася.

Перший вийшов із зали назарейців Кроль, на його обличчі вже було написано "за". Із зали нідерландців перший з'явився Швебрінгер і швидко зайшов до зали засідань. Останній був Губріх, блідий як смерть; сумно похитуючи головою, він мовчки пройшов повз трьох ображених. Мезер зачинив за ним двері,

глянув на тацю, де стояло дев'ять порожніх чарок, і зневажливо згріб мідяки, яких було менше, ніж він сподівався. Тоді я підійшов до нього й кинув на тацю таляр. Він брязнув так гучно й різко, що троє ображених злякано підвели очі. Мезер посміхнувся, вдячно приклав руку до кашкета й пошепки мовив:

— А ти ж усього лише син схибленого паламаря.

На вулиці давно вже не чути було торохтіння бричок, "Травіата" почалася. Ряд охоронців завмер між легіонерами й матронами, між уламками колон давніх храмів. У холодну тишу ввірвався гамір, ніби теплий вітер. Газетярі змели першого охоронця, другий безпорадно підняв руки, а третій глянув на Мезера, що сичав, пробуючи втихомирити їх. Якийсь молодий журналіст, прослизнувши повз Мезера, підійшов до мене, витер носа рукавом і тихо сказав:

— Перемога явно ваша.

Віддалік двоє поважніших журналістів, бородаті, в чорних капелюхах, виснажені сентиментальними віршами, стримували неповажну газетярську масу: дівчину в окулярах і худого соціаліста. Та ось абат відчинив двері, швидко, майже підбігом, як хлопчак, підійшов обняти мене. Чийсь голос крикнув:

— Фемель! Фемель!

Унизу почувся гомін, минуло десять хвилин, як підвіконня перестало дрижати, робітниці, сміючись, виходили з брами, і на їхніх обличчях виразно було написано, що вони чекають утіх вільного суботнього вечора. Такого теплого осіннього дня трава під цвинтарним муром особливо пахуча. Грець сьогодні не продав кабана, закривавлене рило було темне й сухе. В рамі вікна видно було квітник на даху будинку навпроти: білий стіл,

дерев'яна лавка, альтанка з прив'ялою красолею. Колись там походжатимуть діти Йозефа, діти Рут і читатимуть "Підступність і кохання". Чи він бачив там коли-небудь Роберта? Ні, той або сидів у себе в кімнаті, або тренувався в парку, квітники на дахах були надто малі для тих видів спорту, якими він захоплювався,— для бейсболу й бігу на сто метрів.

Я завжди трохи побоювався Роберта, чекав від нього чогось незвичайного, навіть не здивувався, коли той юнак із похилими плечима взяв його в заручники. Хотів би я знати, як звався хлопець, що вкидав нам у поштову скриньку малесенькі запиоочки від Роберта. Я так і не довідався цього, і Йоганні також не вдалося випитати його ім'я в Дрешера. Пам'ятник, який мені колись поставлять, треба було б поставити тому хлопцеві. Я не зважився вигнати Нетлінгера й заборонити тому Вакері ходити до Отто, це вони принесли в мій дім причастя буйвола, зробили з хлопця, якого я любив, брав із собою на будівництво, з яким лазив по риштуваннях, чужу мені людину. Таксі? Яке таксі? Те, що ним я тисяча дев'ятсот тридцять шостого року їздив з Йоганною до "Кітви-ці" у Верхню гавань, чи те, що ним тисяча дев'ятсот сорок другого року відвозив її до лікарні в Денклінген? Чи те, яким я тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостого року їздив у долину Кіси з Йозефом, щоб показати йому будівництво, де він, мій онук, син Роберта й Едіт, мав замінити мене? Там, де було абатство, лежали величезні купи цегли й тиньку, над якими вітер здіймав куряву. Бремокель, Грумпетер і Волерзайн напевне тріумфували б, дивлячись на них, але я не тріумфував, коли тисяча дев'ятсот сорок п'ятого вперше побачив ті руїни. Я задумливо ходив по них, спокійніший, ніж, мабуть, чекали від мене. А чого від мене чекали — сліз, обурення?

— Ми знайдемо винного.

— Навіщо? — спитав я.— Не треба нікого шукати.

Я віддав би двісті абатств за те, щоб повернути Едіт, Отто або того невідомого хлопця, який укидав записочки в нашу поштову скриньку й так дорого заплатив за те. І хоч такий обмін не міг відбутися, я був радий, що бодай чимось заплатив: "витвір моєї молодості" став купою цегли. Я віддав його Отто й Едіт, тому хлопцеві й учневі столяра, хоч знав, що їм уже нічим не допоможеш, вони всі загинули. Може, й ці купи каміння були тим непередбаченим, що його я так палко прагнув? Ченців дивувала моя усмішка, а мене дивувало їхнє обурення.

— Таксі? Я вже йду, Леоноро. Пам'ятайте, що я вас запросив на дев'яту годину до кав'ярні "Кронер" на свій день народження. Шампанського не буде. Я ненавиджу шампанське. Заберіть у порт'є внизу квітки, скриньки з сигарами, вітальні телеграми й не забудьте, голубко, плюнути на мій пам'ятник.

У понаднормові години вони друкували на білому папері передвиборчі плакати, ними були забиті весь коридор, усі сходи, аж до самих його дверей, на кожному паку зверху був наліплений взірець. Панове на тих взірцях усміхалися до нього, всі добре вбрані, навіть на плакатах було видно, що їхні костюми пошиті з доброї тканини, їхня міщанська поважність і міщанські усмішки вимагали довіри й пошани до себе. Серед них були молоді й старі, проте молоді здавалися йому ще страшнішими за старих. Він відмахнувся від порт'є, що кликав його до своєї комірчини помилуватися розкішними букетами, розпечатати телеграми й оглянути подарунки, сів у таксі, дверці яких відчинив йому водій, і тихо сказав: — Будь ласка, в Денклінген, до лікарні.

Синє небо, пофарбована стіна, вздовж якої тополі, ніби щаблі драбини, вели нагору до майданчика перед будинком, де сторож скидав у компостну яму листя. Стіна була надто висока,

а відстань між шаблями надто велика — три або й чотири кроки. Обережно! Чому жовтий автобус піднявся попід стіною так високо вгору, чому він повзе, мов жук, він же сьогодні привіз тільки одного пасажирів — його. То це він? Хто? Якщо таки він, то хай добре тримається за драбину, перелазячи зі шабля на щабель! Але ні — треба завжди ходити рівно, не згинаючись, не принижуючись. Він і ходив рівно, тільки в церкві й на старті згинав коліна. То це він? Хто?

На деревах у саду і в Блесенфельдському парку були розвішані таблички з чітко вималюваними цифрами: "25", "50", "75", "100". Він згинав коліна на старті, мурмотів сам до себе: "На старт, готовий, рушай!", — біг, потім уповільнював темп, вертався назад, дивився на секундомір, записував час у зошит з рябими палітурками, що лежав на кам'яному садовому столі, знов згинав коліна на старті, мурмотів сам собі команду й біг, тільки ледь збільшуючи пройденої дистанції. Часто йому дуже довго не вдавалося перейти за цифру "25", ще більше часу минало, поки він досягав цифри "50", а наостанці він раз пробігав усю дистанцію до цифри "100" й записував у зошит досягнутий результат: "11,2". То була ніби фуга, точна, бентежна, і все-таки в тих дистанціях було щось дуже нудне, сама вічність зяяла з них у ті літні дні в саду або в Блесенфельдському парку: старт — повернення, старт — невеличке збільшення темпу, повернення. Навіть його пояснення, коли він сидів поряд із нею, роблячи підсумки своїм записам і коментуючи їх, вихваляючи свою систему, здавались їй одночасно бентежними й нудними. Його тренування тхнули фанатизмом, а дуже, струнке юнацьке тіло — ревним потом тих, хто ще не спізнав кохання. Так тхнуло від її братів Бруно і Фрідріха, коли вони злазили зі своїх велосипедів на високих колесах, думаючи тільки про хвилини й кілометри, а потім у саду з таким самим фанатизмом намагалися спеціальними вправами зняти напруження з м'язів на ногах. Так тхнуло від батька, коли він виконував вокальні вправи, ревно напружуючи

груди,— віддих вони теж обернули у спорт, спів був уже не втіхою цих вусатих городян, а доказом їхньої ревної участі у громадському житті. Вони ревно співали, ревно їздили на велосипедах, ревно напружували м'язи на ногах, на грудях, навколо рота, судома креслила на шкірі їхніх ніг і щік огидні сині блискавки, холодними осінніми ночами вони годинами простоювали в полі, чатуючи на зайців, що поховалися між капустаними головками, і тільки під ранок, зглянувшись на свої заляклі м'язи, зважувались трохи побігати під дощем — нащонащо-нащо? Де дівся той, що носив у собі прихований сміх, ніби потаємну пружину в потаємному годинниковому механізмі, той, хто міг полегшити нестерпний гніт, зняти напруження, єдиний, хто не прийняв причастя буйвола? Вона сміялася в альтанці, читала "Підступність і кохання" і, перехилившись через поруччя, дивилася, як він виходить із брами друкарні, легким кроком простує до кав'ярні "Кронер". Він носив у собі прихований сміх, як пружину. Чи то він був її жертвою, чи вона стала його жертвою?

Обережно, обережно! Чому ти завжди так рівно тримаєшся, ніколи не згинаєш колін? Раз ступиш не так і полетиш униз, у синій безкрай, розіб'єшся об бетонні стіни компостної ями. В'яле листя не пом'якшить удару, а гранітне облицювання сходів — аж ніяк не подушка. То це він? Хто? Санітар Гупертс покірно з'явився в дверях:

— Що принести вашому гостеві: чаю, кави, пива, вина чи коньяку ?

Постривайте хвилинку! Якби це був Фрідріх, то він нізащо не сів би в жовтий автобус, що, як жук, повз назад уздовж муру, а приїхав би верхи на коні. Бруно ж ніколи не ходив без ціпка, він убивав ним свій час, розрубав його на шматки, розтросував ціпком на друзки або розтинав його картами, кидаючи їх день і ніч, немов кинджали. Фрідріх приїхав би на коні, а Бруно не

приїхав би без цівка, отже, не треба ні коньяку для Фрідріха, ні вина для Бруно, вони обидва загинули, нерозважні улани поскакали під Ербі-ле-Юетт просто під кулеметний вогонь. Вони гадали, що міщанські пороки можуть звільнити їх від міщанських чеснот, хотіли сороміцькими анекдотами пригасити свою роками набуту побожність, голі дівулі, що витанцьовували на столиках у клубі, не принижували пам'яті достойних предків, бо й ті предки не були такі достойні, якими вони здаються в портретній галереї. Коньяк і вино, любий Гупертсе, ви можете назавжди викреслити зі списку напоїв. Може, пиво? Ні, хода Отто була не така пружна, в ній відчувався ритм маршу. "Ворог, ворог" — вистукували його чоботи по плитках сіней і потім по цілій Модестгасе: він зарані прийняв причастя буйвола. Чи, може, його брат, помираючи, передав йому в спадок ім'я "Гінденбург"? Отто народився через два тижні після Генріхової смерті й загинув під Києвом. Я не хочу більше дурити себе, Гупертсе, вони всі повмирали: Бруно і Фрідріх, Отто й Едіт, Йоганна й Генріх.

Кави також не треба. Прийшов не той, чий прихований сміх я вчувала в кожному його кроці, той старший, для цього гостя принесіть чаю, Гупертсе, свіжого, міцного чаю з молоком, але без цукру, для мого сина Роберта, що завжди ходив рівно, ніколи не згинав колін, що не міг жити без таємниць, і тепер він носить у серці таємницю. Вони били його, пошматували йому всю спину, але він не зігнувся, не виказав таємниці, не зрадив Георга, мого брата в перших, що приготував йому в аптеці чорний порох. Він тепер завис між двома шаблями, летить, розгорнувши руки, немов Ікар, до входу. Він не впаде в компостну яму й не розіб'ється об граніт. Чаю, любий Гупертсе, свіжого міцного чаю з молоком, але без цукру, і сигарет, будь ласка, для мого архангела. Він приносить мені недобрі новини, що мають присмак крові, бунту й помсти. Вони вбили того білявого хлопця, що пробігав сто метрів за десять і дев'ять десятих секунди. Він завжди сміявся, коли я його бачила, а

бачила я його всього тричі. В нього були вправні руки, він полагодив мені малесенький замочок від скриньки з коштовностями, з яким сорок років не могли нічого зробити ні столяр, ні слюсар, а він тільки взявся до нього, і замочок почав замикатися. Він був не архангелом, а лише ангелом, звався Ферді, мав біляве волосся й гадав, дурненький, що тих, хто прийняв причастя буйвола, можна перемогти лускавками. Він не пив ні чаю, ні вина, ні пива, ні кави, ні коньяку, він просто підставляв рота під кран з водою і сміявся. Якби він був живий, то дістав би мені гвинтівку. Або той другий, чорний ангел, якому заборонили сміятися, брат Едіт. Вони звали його Шреллою, він був із тих, кого ніколи не називають на ім'я. Ферді зробив би це, він заплатив би за мене викуп і зі зброєю в руках визво-

лив би мене з цього зачарованого замку, а так я й залишусь тут, вибратися звідси можна тільки драбиною, якою тепер спускається до мене мій син.

— Добрий день, Роберте, вип'єш чаю? Не здригайся, коли я цілую тебе в щоку. Ти скидаєшся десь на сорокарічного. Сивуваті скроні, вузькі штани, блакитний жилет. Чи цей твій вигляд не надто впадає в око? А може, й добре, що ти замаскувався під добродія середнього віку, ти став схожий на начальника, підлеглі якого хотіли б почути, як він кашляє, але він вважає, що становище не дозволяє йому кашлянути. Вибач, що я сміюся. Які теперішні перукарі вправні, твоя сивина ніби справжня, а на підборідді проступає щетина, наче в чоловіка, що мав би голитися двічі на день, а він голиться лише раз. Спритно все зроблено, тільки червоний шрам лишився такий, як і був. Вони впізнають тебе по ньому, хіба нема й на це якогось засобу?

Ні, не бійся, мене вони не зачепили, навіть не зняли гарапника зі стіни, тільки спитали:

— Коли ви бачили його востаннє? Я сказала їм правду:

— Вранці, коли він ішов на трамвай, яким доїздить до школи.

— Але він так і не з'явився в школі. Я промовчала.

— Він не пробував зв'язатися з вами? Я знов відповіла правду:

— Ні.

Ти залишав надто багато слідів, Роберте, якась жінка з бараків біля гравійного кар'єру принесла мені книжку з твоїм прізвищем і нашою адресою: Овідія з сіро-зеленими картонними палітурками, вимашеного в курячий послід, а за п'ять кілометрів звідти знайшли твою хрестоматію, в якій бракувало двох сторінок. Її принесла мені касирка з якогось кінотеатру — прийшла до контори, назвавшись нашою клієнткою, і Йозеф привів її до мене нагору.

Через тиждень вони знов спитали мене:

— Він зв'язався з вами? І я відповіла:

— Ні.

Потім навідався один із них, Нетлінгер, що колись так часто користувався моєю гостинністю, й мовив:

— Для вас буде краще, як ви казатимете правду.

А я й казала правду, аж тоді я переконалася, що тобі пощастило втекти від них.

Місяцями ми нічого не чули про тебе, синку, а потім прийшла Едіт і сказала:

— Я чекаю дитини.

Я злякалася, коли вона додала:

— Господь благословив мене.

Її голос лякав мене. Вибач, але я ніколи не любила сектантів, проте дівчина була вагітна й лишилася сама: батька її арештували, брат зник, ти також утік, а її два тижні протримали у в'язниці й допитували. Ні, вони її не били, так легко виявилось розігнати божих ягнят, лишилося тільки, одне — Едіт. Я взяла її до себе. Видно, ваша нерозважність, діти, була приємна богові, але вам треба було б убити хоча б того Вакеру. Тепер він став начальником поліції. Воронь нас боже від таких уцілілих мучеників. Колишній учитель гімнастики, а тепер начальник поліції, він їздить по місту на білому коні й особисто керує облавами на жебраків. Чому ви не вбили хоча б його? Але чим? Порохом у картонній обгортці? Лускавками нікого не вб'єш, синку. Треба було мене спитатися. Тільки метал несе в собі смерть: мідяна гільза, свинець, залізо. Її несуть металеві скалки, вони свистять, розтинаючи нічне повітря, дощем сиплються на дах, торохтять по альтанці, летять, мов дикі птахи: "Крізь темінь линуть дикі гуси" — і нападають на ягнят. Едіт загинула. Перед цим я оголосила її божевільною, три відомі лікарі написали свій висновок вишукано-нерозбірливим письмом на білих бланках із солідними штампами, і це тоді врятувало Едіт. Вибач, що я сміюся: нічого собі ягня, у сімнадцять років народила першу дитину, а в дев'ятнадцять другу. В неї завжди

на устах були слова: "Володар небесний зробив те", "Володар небесний зробив це", "Володар небесний дав", "Володар небесний узяв", володар та й володар! Вона не знала, що володар небесний — наш брат, із братами можна спокійно сміятися, а з володарями — не завжди. Я й гадки не мала, що дикі гуси роздирають ягнят, вважала їх мирними птахами, які їдять траву. Едіт лежала, наче то ожив наш родинний герб: ягня, з грудей у якого цебенить кров,— але ніхто не стояв біля її труни, ні великомученики й кардинали, ні схимники й лицарі, ні святі, ніхто не прийшов помолитися за неї, тільки я молилася. Вона загинула, синку, але не сумуй, спробуй усміхнутися, я пробувала, та мені не вдавалося, особливо, як ховали Генріха. Він грався з тобою, чіпляв тобі шаблю, надягав тобі на голову каску, ти мав бути то французом, то росіянином, то англійцем. Такий тихий хлопчик, а все співав: "Меж гвинтівку дай, мені гвинтівку дай". А помираючи,

прошепотів мені той страхітливий пароль, прізвище того священного буйвола: "Гіндснбург". Генріх хотів вивчати напам'ять вірша про Гіндснбурга, він був такий чемний і старанний, але я подерла папірець із віршем, і білі клаптики посипались, немов сніжинки, на Модестгасе.

П11 і і же, Роберте, чан захолоне, а ось сигарети, і підійди ближче, мені треба говорити дуже тихо, щоб ніхто не почув, а надто щоб не почув батько, він як дитина, не знає, який цей світ лихий, як мало в ньому людей із чистим серцем. У нього самого чисте серце, цить, хай жодна плямка не впаде на його чисте серце. Слухай, ти можеш мені допомогти: мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай, ти повинен дістати мені її, з квітника на даху я змогла б його застрілити, в альтанці триста п'ятдесят дірок, поки він їхатиме на білому коні повз готель "Принц Генріх" і зверне за ріг, я встигну спокійно прицілитись. Треба глибоко вдихнути повітря, я читала про це, прицілитись і натиснути на спусковий гачок. Я вже тренувалася з ціпком

Бруно, поки він заверне за ріг, я матиму дві з половиною хвилини, не знаю тільки, чи встигну застрілити ще й того другого. Коли він упаде з коня, зчиниться шарварок, і я не зможу ще раз глибоко вдихнути повітря, прицілитись і натиснути на спусковий гачок. Треба тільки вирішити, кого застрілити: вчителя гімнастики чи того Нетлінгера,— він їв мій хліб, пив мій чай, і батько завжди казав про нього: "Який бадьорий хлопець". Бач, який він бадьорий: нападав на ягнят божих, тебе й Шреллу бив гарапником із колючого дроту. Ферді заплатив високу ціну й так мало домогся — присмалив ногу вчителеві гімнастики й розбив дзеркало в шафі. Ні, тут потрібен не порох і картон, синку, а порох і метал...

Ну, випий же нарешті чай, синку, чи він тобі не подобається? Може, тютюн у сигаретах занадто сухий як на твій смак? Вибач, я ніколи на цьому не розумілася. В тебе гарний вигляд, тобі личить маска сорокарічного чоловіка з сивими скронями, ти наче народився, щоб бути нотарем. Мені смішно стає, коли я уявляю собі, що ти справді міг би мати такий вигляд. Які ж тепер вправні перукарі.

Не будь такий насуплений, усе минеться, ми знов почнемо їздити за місто, в Кіслінген,— бабуся й дідусь, діти, онуки, весь рід, твій син пробуватиме руками спіймати 4>орель, ми будемо їсти чудовий монастирський хліб, пити монастирське вино, слухати вечірню: "Rorate coeli desuper et nubes plurant

Ішгит" . Передріздвяна пора, в горах випав сніг, струмки замерзли... Вибери сам собі пору року, синку... Едіт найдужче сподобається передріздвяна пора, від неї самої віє передріздвяним духом, вона ще не зрозуміла, що володар небесний прийшов до нас як брат. Її чисте серце втішить чернечий спів у темній церкві, яку збудував твій батько, в церкві Святого Антонія в долині Кіси, між хуторами Штелінгєрова Печера й Герлінгєрове Сідло.

Мені ще не було й двадцяти двох, як освячували абатство, я ще тільки недавно дочитала "Підступність і кохання", сміх із мене так і лився, як ллється з молоденької дівчини, я, вбрана в зелену оксамитову сукню, куплену в Терміні Гору шки, й на вигляд була, як молоденька дівчина, що повертається з уроку танців. Я вже була не дівчина, але ще й не зовсім жінка, більше скидалася не на одружену даму, а на зведеницю. Того дня я надягла білий комірць і чорний капелюшок, була вже вагітна, й на очі мені весь час набігали сльози. Кардинал шепнув мені:

— Вам треба було залишитися вдома, шаїювна пані.
Сподіваюся, що ви витримаєте церемонію.

1 "Спустить росу згори, небеса, а з хмар хай спливе справедливість" (Біблія, Книга пророка Ісайї, 45, 8).

Я витримала її, бо хотіла бути з ним. Коли відчинили церковні двері й почалося освячення, я злякалася: він побілів, як крейда, мій маленький Давид, і я подумала — тепер він уже ніколи не сміятиметься, вони вб'ють його сміх своєю урочистістю, він надто тендітний і надто молодий, він не так ревно гартував свої м'язи, як годиться чоловікам. Я знала, що була гарна — темноока, в зеленій сукні, з білим комірцем. Я вирішила ніколи не забувати, що все на світі — лише гра. А ще мені було смішно, коли я згадувала, як учитель німецької мови казав: "Ви маєте отримати в мене найвищу оцінку". Але я так і не отримала найвищої оцінки, весь час думала тільки про нього, називала його Давидом, маленьким Давидом із пращею, думала про його сумні очі і схований глибоко в серці сміх. Я кохала його, щодня чекала на ту хвилину, коли він з'явиться у великому вікні майстерні, дивилася йому вслід, як він виходив з брами друкарні, прокрадалася на репетицію хору, щоб побачити, чи він теж надимає й опускає груди, ревно віддаючись тому чоловічому спортові, й побачила з його обличчя, що він не такий, як вони. Бруно потай провів мене до

готелю "Принц Генріх", де члени клубу офіцерів запасу збиралися пограти в більярд, я дивилась, як він згинав і розгинав руки, як білі кулі котились по зеленому полі, як червоні кулі котились по зеленому полі, й бачила, що за кожним його рухом глибоко ховався сміх. Ні, він ніколи не приймав причастя буйвола, і я боялася, що він не витримає останнього, найостаннішого і найважчого випробування; випробування військовим мундиром у день народження того дурня, в січні, коли вони мали пройти під звуки маршу до пам'ятника біля мосту і взяти участь у параді перед готелем, на балконі якого стоятиме генерал. Який він матиме вигляд, коли мірятиме крок біля того пам'ятника під брязкіт литавр і гупання барабанів, під звуки горнів, що гратимуть сигнал атаки,— адже йому теж забили голову історією і балачками про нашу велику місію. Мені було страшно, я боялася, що він матиме смішний вигляд, а я не хотіла, щоб він був смішний, не треба, щоб вони з нього сміялися, хай завжди він сміється з них. І ось я побачила його на параді — господи, шкода, що ти його не бачив, він кожним кроком наче підгилював голову кайзера.

Потім я багато разів бачила його в мундирі, час почали рахувати за присвоєнням чергових звань: два роки — обер-лейтенант, ще два роки — капітан. Я брала його шпагу і як могла споганювала її, видряпувала нею бруд за світильником у сінях, іржу із залізних садових лавок, копала нею ямки для розсади, навіть чистила б картоплю, якби вона була зручніша.

1 Де мель Ріхард (1863—1920) — німецький поет. На початку творчого шляху перебував під впливом натуралізму, писав вірші на соціальні теми. Пізніше — один із найяскравіших представників символізму в німецькій поезії.

Шпаги треба здійсмати й топтати ногами, як і всі привілеї, синку, вони для того існують, це хабарі. Повна дарунків їхня правиця. їж те, що їдять усі, читай те, що читають усі, носи

такий одяг, як носять усі, тоді ти найшвидше дійдеш до істини. Шляхетне походження зобов'язує, воно зобов'язує їсти хліб із тирси, коли всі його їдять, читати патріотичну базгранину в місцевих газетах, а не журнали для освічених: Демеля 1 й таке інше. Ні, Роберте, не бери нічого, ні Грецо-вих паштетів, ні абатового масла й меду, ні золотих і заячої печені, пащопашонащо, коли інші не мають цього. Неприві-лейовані люди можуть собі спокійно їсти мед і масло, це не зіпсує їм шлунку й не заб'є мозку, але ти не їж, Роберте, ти повинен задовольнятися цим глевтяком. Тоді перед очима в тебе постане правда, і носи вбрання з дешевої тканини, якщо хочеш бути вільний.

Я лише раз скористалася своїми привілеями, єдиний раз, ти вже вибач мені, я не могла більше витримати, пішла до Дрешера, щоб виклопотати тобі амністію, ми вже всі не могли витримати: батько, я, Едіт. Тоді вже народився твій син, ми знаходили звістки від тебе в поштовій скриньці, малесенькі папірці, такі завбільшки, як ті, що в них загортають цукерки від кашлю. Перша звістка прийшла через чотири місяці після того, як ти зник: "Не турбуйтеся, я пильно вчуся в Амстердамі. Цілую маму, Роберт". Через тиждень прийшла друга записочка: "Мені треба грошей, загорніть їх у газету й передайте чоловікові на прізвище Гроль, офіціантові "Кітвиці" у Верхній гавані. Цілую маму, Роберт".

Ми віднесли гроші, офіціант на прізвище Гроль мовчки приніс нам пиво й лимонад, мовчки взяв пакунок, мовчки відмовився від чайових, наче взагалі не бачив нас і не чув наших запитань.

Ми клеювали твої записочки в нотатник, їх довго не було, а потім вони почали надходити частіше. "Гроші отримав усі три рази: 2, 4 і 6. Цілую маму, Роберт". А Отто раптом перестав бути самим собою, в ньому відбулася страшна зміна: він був Отто і

вже не Отто, він приводив додому Нетлінгера і вчителя гімнастики. Отто... Я зрозуміла, що це означає, коли кажуть: "Від людини лишилася сама її оболонка". Від Отто лишилася сама його оболонка, що швидко наповнилась іншим змістом, він не тільки прийняв причастя буйвола, а йому й прищепили його, з нього виссали давню кров і наповнили його новою. В погляді його світилася жадова вбивства, і я злякано ховала від нього записки.

Цілі місяці ми не отримували ніяких звісток, я лазила навколішки по сінях, обшукувала кожну шпарку, кожен сантиметр холодної підлоги, відсунула світильник і вишкрябала за ним весь бруд, думала, що, може, скручена в кульку записочка впала за нього або її занесло туди вітром, уночі відкручувала зі стіни поштову скриньку й розбирала її, а Отто вертався додому, притискав мене дверима до стіни, наступав мені на пальці й сміявся. Місяцями я не знаходила записок і цілі ночі простоювала за завісою в спальні, чекаючи світанку, дивилася, чи не з'явиться хтось на вулиці й не зайде в під'їзд, мчала вниз, побачивши листоношу, але звісток від тебе не було. Я перешукувала пакунки з булочками, обережно переливала молоко в каструлю, відліплювала наліпки від пляшок, але й там нічого не було. А ввечері ми йшли до "Кітвиці", пробиралися повз людей, одягнених у мундири, в найдальший куток до столиків, які обслуговував Гроль, але він і далі мовчав, наче не впізнавав нас. Аж за кілька тижнів, після того як ми багато разів просиділи в "Кітвиці", чекаючи, що Гроль дасть якийсь знак, він написав нам на краєчку паперової підставки під кухоль з пивом: "Будьте обережні! Я нічого не знаю!" Потім перекинув повний кухоль і стер усе так, що лишилася тільки велика чорнильна пляма, а нам приніс другий кухоль пива, за яке не схотів брати грошей. Він був молодий, довгобразий, той Гроль, офіціант у "Кітвиці".

Ми, звичайно, не знали, що хлопця, який кидав нам записочки в поштову скриньку, давно заарештовано, що за нами стежать, і Гроля теж ув'язнили б, якби не сподівалися, що він усе-таки озветься до нас. Хто може збагнути цю вищу математику вбивць? Вони обидва загинули, і Гроль, і хлопець, що приносив записочки, а ти, Роберте, не даєш мені гвинтівки, не хочеш визволити мене з цього зачарованого замку.

Ми перестали ходити до "Кітвиці", п'ять місяців нічого не чули про тебе, я не могла більше витримати цього і вперше скористалася своїми привілеями, пішла до Дрешера, доктора Еміля Дрешера, начальника окружної управи. Я вчилася в школі з його сестрою, а з ним ходила на уроки танців, ми вибиралися разом на прогулянки за місто, вантажили в брички барильця а пивом і розпаковували на узліссі бутерброди з шинкою, танцювали на скошених луках повільний вальс, мій батько допоміг його батькові вступити до академічної спілки, хоч він не мав університетської освіти,— це все дурниці, Роберте, не надавай цьому значення, коли йдеться про важливі речі. Я звала Дрешера Емом, це було скорочене ім'я від Еміль, такі скорочені вважали тоді шикарними. І ось тепер, через тридцять років, я надягла сірий костюм, сірий капелюшок із бузкового кольору серпанком, узла чорні шнуровані черевики, прийшла до нього й попросила доповісти про себе. Дрегаер сам вийшов до мене в приймальню, поцілував мені руку і сказав:

— Ох, Йоганно, називай мене Емом, як колись. І я мовила:

— Еме, я мушу знати, де мій син. Адже вам відомо, де він. Тієї миті мені здалося, Роберте, що настав льодовиковий

період. Я побачила з виразу його обличчя, що він усе знає, і відчула, який він став офіційний, як насторожився. Його товсті, ві вислі від вина губи враз потоншали зі страху, він оз рнувся, похитав головою і прошепотів:

— Вчинок твого сина не тільки негарний, а й політично не важкий.

До чого доводить політична розважність, я бачу по тобі, відповіла я.

Я хотіла повернутись і піти, але він затримав мене. Боже мій, то що: ми повинні всі повіситись?

— Так,— відповіла я,— ви повинні повіситись.

— Будь же розважна,— сказав він,— такі справи вирішує начальник поліції, а ти ж знаєш, що йому зробив твій син.

— Так, знаю,— мовила я.— Він йому нічого не зробив. На жаль. Він йому тільки п'ять років вигравав усі матчі в бейсбол.

Тоді той боягуз прикусив губу і сказав:

— Спорт... За спорт завжди можна зачепитися.

Ми тоді ще й гадки не мали, Роберте, що один порух руки може коштувати людині життя. Вакера звелів засудити до страти якогось польського військовополоненого тільки за те, що той підняв на нього руку, навіть не вдарив, а тільки підняв руку.

А потім одного ранку я побачила в себе на тарілці записку від Отто: "Мені теж треба грошей. 12. Можете віддати їх мені в руки". Я пішла до батькової майстерні, взяла з сейфа дванадцять тисяч марок — вони лежали там наготові на той випадок, якщо від тебе знов почнуть надходити записки,— і шпурнула їх на стіл перед Отто. Я вже збиралася поїхати в Амстердам і сказати тобі, щоб ти більше не присилав записок,

бо хтось заплатить за них життям, але ти вернувся додому. Я збожеволіла б, коли б вони тебе не амністували. Лишайся тут, хіба не однаково, де жити у світі, в якому один порух руки може коштувати людині життя? Ти ж знаєш, які умови Дрешер виторгував для тебе: ніякої політичної діяльності і зразу ж після іспитів — служба в армії. Я заздалегідь приготувала все, щоб ти міг надолужити прогаяне й отримати атестат зрілості, а потім Клем, фахівець зі статистики, проєкзаменує тебе й зарахує стільки семестрів, скільки зможе. Ти хочеш обов'язково вчитися в університеті? Ну добре, як знаєш... Вивчати статистику? Чому? Добре, як знаєш. Едіт зрадіє. Іди до неї нагору! Іди ж! Швидше, хіба ти не хочеш побачити свого сина? Я віддала їй твою кімнату, вона чекає там на тебе, йди ж!

Він піднявся сходами нагору і пройшов тихими коридорами повз руді шафи під самий дах, до кімнатки, за якою починалася комора. В кімнатці тхнуло застоїним димом сигарет, які тут тайкома викурювали санітари, й вологою постільною білизною, яку розвішували сушитися в коморі. Навколо Стояла гнітюча тиша, що підіймалася вгору сходовою кліткою, наче димарем. Він визирнув крізь віконце на" тополину алею, що вела до зупинки автобуса. Виполоті грядки, теплиця, мармуровий водограй, капліця праворуч біля муру,— все те здавалося ідилією і було ідилією, дихало нею. За огорожею, крізь яку був пропущений електричний струм, паслися корови, у недоїдках із кухні рилися свині, що самі колись стануть недоїдками, один із санітарів саме вилив відро масного пійла, і воно забулькало в кориті. Сільська дорога за лікарняним муром, здавалося, вела в країну безмежної тиші.

Скільки разів він уже стояв тут, у цій комірчині, до якої його знов і знов посишала мати, щоб докладно відтворити свої спогади? І завжди стояв тут двадцятидвохрічним Робертом, що повернувся додому, погодившись мовчати. Він мав привітатися з Едіт і своїм сином Йозес}юм. Імена Едіт і Йозефа були гаслом,

почувши його, він мав іти до цієї комірчини. Вони були йому обоє чужі, і мати, й син. Він збентежився, зайшовши до кімнати, і Едіт також збентежилась, ще дужче за нього,— невже вони взагалі колись були на "ти"?

Коли вони після тієї гри в бейсбол прийшли додому до Шрелли, Едіт дала їм вечеряти: картоплю з якоюсь незрозумілою підливою і зелений салат, потім налила рідкого чаю, а він тоді ненавидів рідкий чай і мав свої погляди на це — жінка, з якою він одружиться, повинна вміти запарювати чай. Едіт явно не вміла цього, а проте він уже знав, коли вона ставила на стіл картоплю, що затягне її в кущі, як вони вертатимуться додому з кав'ярні "Цонз" Блесенфельдським парком. Едіт була білява, мала на вигляд років шістнадцять і не сміялася з кожного приводу, як сміються молоденькі дівчата, в її очах, що зразу ж поглянули на нього прихильно, не світилося даремне сподівання щастя. Перед вечерею вона проказала молитву: володар небесний, володар небесний і він подумав: треба було б їсти руками, виделка, яку він тримав, здалася йому безглуздою, а ложка дивною, і він уперше зрозумів, що таке їжа — благословення, дане для того, щоб заспокоїти голод, і більше нічого, лише королі і злидарі їдять руками. Вони не розмовляли, йдучи по Груельштрассе і Блесенфельдським парком до кав'ярні "Цонз" йому було страшно, як він присягався їй ніколи не приймати

причастя буйвола, по-дурному страшно, наче він прирікав себе на смерть. Та коли вони верталися парком, він узяв Едіт за руку й притримав її, пропустивши Шреллу вперед. Почекавши, поки його сіра постать розтанула на тлі вечірнього неба, він потяг Едіт у кущі. Вона не опиралась і не сміялася, набутий тисячами поколінь досвід підказав йому, як це треба робити, керував його устами й руками. Він запам'ятав тільки її біляві коси, що блищали від теплого дощу, віночок сріблястих крапель на її бровах, схожу на кістяк якоїсь тендітної морської тваринки,

знайденої в рудому піску на березі, обрис її губ, що без кінця міняв с[ю]рму, наче миготлива тінь, коли вона шепотіла йому в груди:

— Вони тебе вб'ють!

Отже, вони все-таки були з нею на "ти" там у парку, в кущах, і в дешевій мебльованій кімнаті другого дня. Він ішов по місту, мов сліпий, якого вела чарівна паличка, тяг Едіт за собою, тримаючи її за зап'ясток, і інстинктивно знайшов потрібний будинок. Під пахвою він тримав пакуночок із порохом для Фердіг з яким домовився зустрітись увечері. Він виявив, що Едіт навіть уміє всміхатися, вона всміхнулася, дивлячись у дзеркало, найдешевше з усіх, які та звідниця могла роздобути в крамничці дешевих товарів, усміхнулася, наче й у ній прокинувся досвід, набутий тисячами поколінь. Він уже тоді знав, що пакуночок із порохом, який лежав на підвіконні,— дурість, але ту дурість треба було здійснити, бо розважність нічого не дає в цьому світі, в якому один порух руки може коштувати людині життя. Усмішка на обличчі Едіт, яке не звикло всміхатися, здавалася чудом, а коли вони потім єну стили ся вниз і зайшли до господині, його здивувало, що вона так мало взяла за кімнату. Він заплатив півтори марки, а коли хотів додати ще п'ятдесят пфенігів, господиня відмовилась їх узяти.

— Ні, пане, я не беру чайових, мені цього не треба. Отже, вони таки були з нею на "ти", з Едіт, що сиділа там,

у його кімнаті, з дитиною на руках, з його сином Йозсфом. Він узяв у неї хлопчика, хвилинку незграбно потримав на руках, а потім поклав у ліжечко, і ним, його устами й руками, знов заволодів досвід, набутий тисячами поколінь. Едіт так і не навчилася запарювати чай, навіть згодом, як вони вже мали власне помешкання з іграшковими меблями. Він приходив

додому з університету або його, вже унтер-офіцера саперних військ, відпускали на ніч з казарми. Його вивчили на підричника, а потім він сам навчав команди підричників, сіяв 4юрмули, що несли в собі якраз те, що він хотів,— хмари куряви і руїни, помсту за Ферді Прогульске, за офіціанта на прізвище Гроль, за хлопця, що вкидав у поштову скриньку його записки. Едіт ходила з торбою і з книжечкою пільгових талонів купувати продукти, гортала кухарську книжку, давала хлопчикові пляшку з молоком, а Рут — груди. Він був молодим батьком, а Едіт молодою матір'ю, вона приходила по нього під браму казарми з дитиною у візочку, вони гуляли на березі річки, на луці, де школярі грали у бейсбол і футбол, гуляли і під час повені, і коли вода спадала, сиділи на дамбі, Йозеф грався в піску, а Рут пробувала робити свої перші кроки. Два роки тривала ця гра, що звалася "подружжя", але він так і не звик дивитися на себе як на одруженого чоловіка, хоч більше ніж сімсот разів вішав у шафу кашкет і шинелю, скидав кітель і сідав до столу. Він брав Йозефа на коліна, а Едіт проказувала молитву: володар небесний, володар небесний. Тільки ніяких привілеїв, ніякої нерозважності, він, доктор Роберт Фемель, обдарований математик, був фельдфебелем саперних військ і їв горохову юшку, а тим часом його сусіди приймали по радіо причастя буйвола. Відпускали його лише до ранку, першим трамваєм він повертався в казарму, Едіт цілувала його на порозі, а в нього було дивне почуття, наче він збезчестив цю маленьку біляву жінку в червоному халаті. Йозефа вона водила за руку, а Рут клала у візочок. Йому заборонили провадити політичну діяльність, а хіба він колись її провадив? Йому дали амністію, вибачили юнацьку дурість, вважали його одним із найздібніших кандидатів на офіцерське звання. Тупе начальство було зачароване ним, бо він сумлінно робив те, що воно хотіло від нього: сіяв куряву і руїни, втовкмачував у голови підлеглим формули, за якими будівлі висаджують у повітря. — Від Альфреда немає звісток?

Він не зразу похоплювався, про кого вона питає, забував, що колись її прізвище також було Шрелла. Час почали рахувати за присвоєнням чергових звань: півроку — єфрейтор, півроку — унтер-офіцер, півроку — фельдфебель, ще півроку — лейтенант, а потім сіра, отупіла, безрадісна маса солдатів посунула до вокзалу. Їх проводжали без квіток, не усміхалися їм, стоячи на тротуарах, кайзер теж не дарував їм своєї усмішки, не було в них почуття зарозумілості, яке з'являється, коли довго триває мир; стривожена, а однаково тупо віддана маса. Він залишив іграшкову кімнату, в якій вони гралися в подружжя, а на вокзалі знов запрягся ніколи не приймати причастя буйвола.

Чому його морозило — від вологої постільної білизни чи від мокрих стін? Він міг уже спускатися вниз із комірчини на горищі, до якої мати послала його. Гаслом, почувши яке, він мав іти сюди, були імена Едіт і Йозефа. Він розтоптав на підлозі сигарету, спустився вниз, нерішуче натиснув на клямку й побачив матір біля телефону. Вона, всміхаючись, махнула йому рукою, щоб він мовчав, і сказала в трубку:

— Я така рада, панотче, що ви зможете їх у неділю повінчати. Ми вже зібрали всі папери, цивільний шлюб відбудеться завтра.

Чи він справді почув відповідь священика, чи тільки уявив собі її?

— Так, люба пані Фемель, я й сам радий, що нарешті ми позбудемося цього непорозуміння.

Едіт відмовилась надягти білу сукню й не захотіла залишити Йозефа вдома, вона тримала його на руках, складаючи шлюбну присягу. Грав орган. Роберт також був не в чорному костюмі.

Нащо переодягатися? Кому це треба? Шампанського не буде, його батько ненавидить шампанське, а батько нареченої, якого він бачив тільки раз у житті, зник без сліду, про її брата теж не було нічого відомо, живий він чи ні, його розшукують за замах на життя, хоч він зневажав лускавки

З порохом і був проти замаху.

Мати повісила трубку, підійшла до нього, поклала йому руки на плечі і спитала:

— Ну, як, правда ж гарнесенький хлопчик? Ти повинен відразу після весілля всиновити його, а я перепишу на нього заповіт. Випий іще чаю, в Голландії ж люблять чай. Не бійся, Едіт буде доброю дружиною, ти швидко складеш екзамени,

4 опоряджу вам помешкання, а коли ти підеш на військову службу, не забувай потай усміхатися. Не подавай голосу й не забувай про те, що в світі, де один порух руки може коштувати життя, такі почуття, як у тебе, вже нікому не потрібні. Я опоряджу вам помешкання. Батько зрадіє, він поїхав в абатство Святого Антонія, наче там йому полегшає. Тремтять порохняві кістки, синку,— вони вбили батьків прихований сміх, пружина тріснула, вона не була розрахована на такий тягар. Тут уже тобі не допоможе гарне слово "тирани". Батько вже не має сили просиджувати цілими днями в майстерні, і його лякає оболонка, що лишилася від Отто. Спробуй помиритися з Отто, будь ласка, спробуй. Прошу тебе, піди до нього.

Він пробував помиритися з Отто, не раз уже підіймався нагору й стукав у двері його кімнатки. Той присадкуватий хлопець не був же йому чужий, та й очі Отто дивилися на нього не як на чужого. За тим широким білим чолом уявлення про владу втілювалось у найпростішу с}юрмулу: у владу над боязкими

шкільними товаришами, над перехожими, що не віддавали честі прапоріві. Така влада могла б бути зворушливою, якби вона не виходила за межі стадіонів у передмісті чи за межі їхнього кварталу, якби йшлося про три марки за виграний боксерський матч або за право переможця повести в кіно дівчину в строкатій сукні й поцілувати її в під'їзді, але в Отто не було нічого зворушливого, того, що він часом помічав навіть у Нетлінгера, Отто не цікавили виграні боксерські матчі, не цікавили дівчата в строкатих сукнях. У його мозку влада вже стала с}юрмулою, якій було байдуже до вигоди, на яку не впливали ніякі інстинкти, то була влада майже без ненависті, вона здійснювалась автоматично: удар за ударом.

"Брат". Велике слово, гідне Гельдерліна, могутнє слово, але навіть воно, здавалося, не могло наповнити собою слова "смерть", якщо це була смерть Отто, навіть звістка про його загибель не примирила з ним Роберта. "Загинув під Києвом"! У цих словах могли б звучати трагізм, велич, братні почуття, а якби ще й додати вік загиблого, вони могли б бути зворушливі, як на могильних плитах: "Загинув під Києвом у двадцять п'ять років". Але ніщо з цього не звучало в них, і дарма Роберт намагався примиритися хоча б із мертвим Отто, коли йому казали: "Ви ж брати". Так, вони були брати згідно з записами в актах громадянського стану і згідно зі свідченням акушерки. Може, він відчув би велич у цих словах, розчулився б, якби вони з Отто справді були чужі, але вони не були чужі, він бачив, як Отто їсть, як п'є чай, каву, пиво, але то був не той хліб, що він їв сам, не ті молоко й кава, що пив він. А ще гірше було зі словами, якими вони перемовлялися: в устах Отто слово "хліб" здавалося йому ще чужішим, ніж слово "раїп" коли він почув його вперше і ще не знав, що воно означає. Вони були сини однієї матері й одного батька, народилися, росли, їли, пили, плакали в одному домі, дихали одним повітрям, ішли до школи однією дорогою, разом сміялись і гралися, він називав Отто "братиком", відчував,

як руки Отто обіймають його за шию, він допомагав Отто, побачивши, як той боїться математики,

1 Хліб (фр.).

цілими днями сидів із ним над задачами, щоб перемогти в ньому той страх, і справді таки переміг,— і ось раптом за ті два роки, що його не було вдома, від братика, від Отто, лишилася сама оболонка. Той навіть не був уже чужий, навіть це слово, коли він думав про Отто, здавалося йому надто гучним і не ліпилося до нього, не відповідало тому, чим Отто став, і він тоді вперше по-справжньому з'розумів, що означали слова Едіт: прийняти причастя буйвола. Отто виказав би катам навіть рідну матір, якби вона їм була потрібна.

І коли він під час однієї з тодішніх спроб помиритися піднявся нагору, відчинив двері й зайшов до кімнатки Отто, той обернувся й спитав його:

— Чого ти прийшов?

Отто мав рацію: чого він прийшов? Вони навіть не могли бути чужими, бо дуже добре знали один одного, знали, що один не любить помаранч, а другому пиво краще за молоко, цигарки кращі за сигарети, знали, як кожен із них засовує закладку у свій календар.

Він не дивувався, коли бачив, як до Отто приходили Бен Вакес і Нетлінгер, коли зустрічав їх у сінях, тільки злякався, усвідомивши, що розуміє їх краще, ніж свого брата. Навіть убивці не завжди вбивають, не цілий день і цілу ніч, у них також є вільні вечори, як хоча б у залізничників. Обидва були привітні, поплескували його по плечі, а Нетлінгер казав:

— Хіба не я допоміг тобі втекти?

Вони засудили на смерть Ферді, а Гроля, Шреллиного батька й того хлопця, що передавав звістки від нього, послали туди, де люди зникають без сліду. А тепер співали іншої: нащо згадувати те, що минулося. Не треба, пробач на слові, бути таким занудою. Адже він став 4>ельд4>ебелем саперних військ, підрипком, одружився, винайняв помешкання, має ощадну книжку й двоє дітей.

— А за дружину не турбуйся, з нею нічого не станеться, поки я ще тут.

— Ну? Ти розмовляв з Отто? Нічого не допомогло? Я так і знала, але треба пробувати знов і знов. Підійди ближче, тільки тихо, я тобі маю щось сказати! По-моєму, його прокляли, зачарували, якщо тобі це слово більше подобається, і є тільки одна можливість звільнити його: мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай. Господь сказав: "Мені належить помста", а чому я не можу бути знаряддям його помсти?

Вона підійшла до вікна, дістала з-за завіси ціпок свого брата, що загинув сорок три роки тому, приклала його до плеча, ніби гвинтівку, і прицілилась, узяла на мушку Бена Вакеса й Нетлінгера, що їхали вулицею один на білому коні, а другий — на гнідому. Ціпок рухався з такою ж швидкістю, з якою їдуть коні, наче вона стежила за ними з секундоміром у руках. Ось вони завернули за ріг, виїхали повз готель на Модестгасе і скоро зникли за Модестською брамою. Вона опустила ціпок.

— Я маю дві з половиною хвилини.

За цей час можна глибоко вдихнути, прицілитись і натиснути на спусковий гачок. Все в її мареннях було бездоганно пов'язане одне з одним, ніде не можна було вирвати жодної ланки. Вона знов поставила ціпок за завісу.

— Я зроблю це, Роберте, стану знаряддям господа, в мене вистачить терпцю, мене ніщо не квапить. Для цього потрібен не порох із картоном, а порох зі свинцем, я помщуся за слово, що останнє злетіло з невинних уст мого сина: "Гінденбург", єдине слово, яке лишилося після нього на цьому світі. Я мушу стерти його з пам'яті, невже ми для того народжуємо дітей, щоб вони помирали семирічними, прошепотівши наостанці слово "Гінденбург"? Я порвала аркуш із віршем і викинула на вулицю клаптики паперу. Він був такий сумлінний хлопчина, все просив мене, щоб я переписала йому той вірш, але я відмовлялася, не хотіла чути з його уст ту базгранину. В гарячці він намагався зліпити докупі завчені рядки, я затуляла вуха долонями, та однаково чула: "Не кине Всевишній дитину свою". Я пробувала привести його до тями, збудити, хотіла, щоб він глянув мені у вічі, відчув мої руки, щоб до нього долинув мій голос, але він мурмотів далі: "І поки ростуть ще німецькі ліси, і поки німецькі звучать голоси, і прапор наш має, і слово бринить, хай ім'я це наші серця полонить". Мене просто вбивало те, що він і в гарячці наголошує слова "ім'я це". Я зібрала всі іграшки, і твої також, хоч ти розплакався, й розіклала їх перед ним на ковдрі, але він так і не опритомнів, навіть не глянув на мене. Я кричала, благала, шепотіла: "Генріху, Генріху",— та він тільки вдивлявся у світ своїх марень, де для нього вже нічого не лишилося, крім одного-однісінького рядка: "Вперед кличе Гінденбург! Слава йому]" Тільки цей єдиний рядок ще жив у ньому, і останнє слово, яке я почула від нього, було "Гінденбург".

Я мушу помститися за споганені уста свого семирічного сина, невже ти не розумієш, Роберте? Помститися на тих, що їдуть верхи повз наш дім до пам'ятника Гінденбургові, за ними

нестимуть облесливі вінки з золотими, чорними й фіалновими стрічками. Я завжди думала: невже він ніколи не помре? Невже ми вічно бачитимем його ще й на марках, того старого буйвола, ім'я якого стало для мого сина важливішим за все на світі? Ти дістанеш мені гвинтівку?

Я ловлю тебе на слові. Хай це буде не сьогодні, не завтра, але не зволікай. Я наберуся терпцю. Ти не пам'ятаєш свого брата Генріха? Тобі вже було майже два роки, як він помер. Ми тоді тримали пса, що звався Бром, ти вже, мабуть, забув його. Він був такий старий і мудрий, що коли ви з Генріхом допікали йому, не дратувався, хоч йому й боліло, тільки сумнішав. Ви чіплялися за його хвіст, і він тягав вас по кімнаті, але ти вже, мабуть, не пам'ятаєш цього. Квітки, які ти мав покласти на Генріхову могилу, ти викинув з вікна карети. Ми залишили тебе перед брамою кладовища, дозволили тобі сісти на передок і потримати віжки. Ті віжки були з чорної шкіри, потріскані по краях. Бачиш, Роберте, ти пам'ятаєш і собаку, і віжки, і брата... А солдатів, силу-силен-ну солдатів, не пригадуєш. Вони йшли по Модестгасе, тягнучи за собою гармати, і перед готелем звертали на вокзал. Батько взяв тебе на руки і сказав:

— Війна скінчилася.

Плитка шоколаду коштувала білльйон, потім цукерок став коштувати два білльйони, гармата — стільки, як півхлібини, кінь — стільки, як яблуко, ціни все росли, а тоді в людей не лишилося навіть п'яти пфенігів, щоб купити найдешевший шматок мила. Це не могло довести до добра, Роберте, та вони й не хотіли, щоб це довело до добра. Солдати все йшли і йшли через Модестську браму і стомлено звертали на вокзал, ішли пристойно, і пристойно несли перед собою транспаранти з ім'ям великого буйвола — Гінденбурга. Він подбає, щоб знов настав лад, до останнього подиху дбатиме про лад. Він справді помер, Роберте? Не можу повірити цьому. "Вкарбоване в пам'ять,

залізо і мідь, воно перебуде навалу століть". Коли я бачу на марках його відвислі буйволячі щоки, мені здається, що він закликає нас до єднання. Кажу тобі, Роберте, він ще завдасть нам клопоту, ще покаже нам, куди веде розважність політиків і розважність фінансистів. Кінь коштував стільки, як яблуко, цукерок коштував більйон, а тоді в людей не лишилося навіть п'яти пфенігів, щоб купити шматок мила. І все відбувалося пристойно. Я бачила й чула, як вони йшли з його ім'ям на транспарантах і на устах. Дурний, як чобіт, глухий, як тетеря, він дбав про лад. Пристойність і ще раз пристойність, честь і вірність, залізо і сталь, гроші і зруйноване сільське господарство. Будь обережний, синку, там, де парує рілля і шумлять ліси, прийматимуть причастя буйвола, будь обережний.

Не думай, що я божевільна, я добре знаю, де ми: в Денклінгені, он там, бачиш, між деревами вздовж синьої стіни веде дорога до того місця, де повзуть, як жуки, жовті автобуси. Мене привезли сюди, бо я морила голодом твоїх дітей після того як птахи, що шугають у небі, вбили останнє ягня. Йде війна, час рахують за присвоєнням чергових звань, ти був лейтенантом, коли йшов на фронт, а через два роки став оберлейтенантом. Ти ще не капітан? Цього разу вони тебе не підвищуватимуть у званні чотири роки, а може, й шість, тоді ти станеш майором. Вибач, що я сміюся, не зайди надто далеко з тими своїми с]юрмулами, якими ти забив собі голову, не втрачай терпцю й не користуйся ніякими привілеями. Ми не їмо ані на крихту більше від того, що видають на картки, Едіт згодна зі мною, їж те, що їдять усі, носи те, що носять усі, читай те, що читають усі, не дозволяй собі нічого понад те, що мають усі,— ні масла, ні одягу, ні віршів, які люб'язно пропонуватиме тобі буйвол. Повна дарунків їхня правиця, це завжди хабарі, хоч би якою монетою їх давали. Я не хотіла, щоб і твої діти користувалися привілеями, хай відчують на своїх устах смак правди. Але вони забрали мене від дітей. Цей дім зветься

санаторієм, тут божевільних не б'ють, не ллють на них холодної води, не надягають на них без згоди родичів гамівної сорочки. Думаю, ви не погодитесь, щоб її надягли на мене. Я навіть можу виходити, коли захочу, бо я безпечна, цілком безпечна, синку, але я не хочу виходити, не хочу бачити, які надворі часи, не хочу щодня відчувати, що вони вбили в ньому прихований сміх, зламали потаємну пружину потаємного годинникового механізму. Він, скажу тобі, почав раптом надавати ваги своїй особі, став дуже врочистий. Скільки вимуровано тієї цегли, цілі гори, вирубано цілі ліси на будівельний матеріал, а бетону... тим бетоном можна було б засипати Боденське озеро. В будівництві вони шукають забуття, це як опіум. Ти собі не уявляєш, скільки такий архітектор може набудувати за сорок років,— я зчищала щіткою сліди вапна з його холош і гіпсові плями з капелюха, він курил сигару, поклавши голову мені на коліна, і ми без кінця проказували молитву, що звалася "А пам'ятаєш". "А пам'ятаєш, як тисяча дев'ятсот сьомого року, чотирнадцятого, двадцять першого, двадцять восьмого, тридцять п'ятого" —і завжди згадували або якесь будівництво, або чиюсь смерть. "А пам'ятаєш, як померла мати, пам'ятаєш, як помер батько, Йоганна, Генріх? Пам'ятаєш, як я будував абатство Святого Антонія, церкву Святого Серватія, церкву Святого Боніфація, церкву Святого Модеста, греблю між Гайлігенфельдом і Блесеж)ельдом, пам'ятаєш, як я будував монастир для білих братів, і монастир для рудих братів, і будинки відпочинку для сестер-жалібниць",— і кожна згадка звучала для мене як "Господи, помилуй нас!" Будівництво йшло за будівництвом, смерть за смертю, він став рабом легенди, яку сам створив, не міг відступити від неї ні на крок: щоранку снідав у кав'ярні "Кронер", хоч волів би поснідати з нами, випити кави з молоком і з'їсти скибку хліба. Йому ж зовсім не треба було того звареного некруто яйця, грінки й огидного сиру з перцем, але він уже почав думати, що не може без них обійтися. Я боялася за нього. Він сердився, коли не отримував великого замовлення, а раніше радів, коли отримував, розумієш? Це

складна математика, коли тобі добігає п'ятдесят, шістдесят і ти стоїш перед вибором: або задовольнити на власний пам'ятник свою природну потребу, або звести на нього очі з глибокою пошаною. Тут уже самої іронії не вистачить. Тобі тоді минув вісімнадцятий, а Отто шістнадцятий, і мені було страшно за вас. Я стояла з вами, як сторожкий птах із пильними очима, в альтанці на даху, тримала вас на руках, коли ви були немовлятами, тримала за руку, коли ви стали малими дітьми, трималася біля вас, коли ви переросли мене, і спостерігала, як на вулиці внизу проходила наша доба під звуки маршу. Все кипіло, люди билися одні з одними, платили більйон за цукерок, а потім не мали трьох по^енігів на булочку. Я не хотіла чути прізвища їхнього рятівника, але вони носилися з тим буйволом, наліплювали марки з його зображенням на листи і проказували свою молитву: пристойність, пристойність, честь, вірність, переможені, але непереможні, лад. Дурний, як чобіт, глухий, як тетеря, Жозефіна в батьковій конторі проводила ним по мокрій губці й наліплювала його у всіх кольорах на листи, а мій маленький Давид снав, він прокинувся аж тоді, коли ти зник, коли він побачив, як за те, що ти передаси з рук у руки пачечку грошей, загорнутих у газету, своїх власних грошей, хтось може заплатити життям, коли від його сина залишилась раптом сама оболонка — віра, честь, пристойність,— аж тоді він прокинувся. Я застерігала його від Греца, але він казав:

— Він людина безпечна.

— Ну певне,— відповіла я,— але ти ще побачиш, на що ті безпечні люди здатні. Грець може виказати рідну матір.

Я злякалася своєї прозорливості, коли потім Грець справді виказав свою матір. Так, Роберте, він віддав у руки поліції свою рідну матір, лише тому, що стара завжди казала:

— Це гріх і ганьба.

Більше нічого не казала, тільки це єдине речення, аж поки одного дня син заявив:

— Я більше не можу такого терпіти, мені не дозволяє цього моя честь.

Вони забрали її до притулку для старих і оголосили божевільною, щоб урятувати їй життя, але саме цим і занапастили її, старій дали відповідний укол. Ти не пам'ятаєш Грецової матері? Вона вам завжди кидала через огорожу порожні козубці з-під грибів, ви їх розплітали й будували з них собі очеретяні хижі. Коли довго йшов дощ, хижі руділи і облипали брудом, тоді ви чекали, поки вони висохнуть, і я дозволяла вам спалити їх. Невже ти не пригадуєш цього? Не пригадуєш старої, яку Грець виказав поліції, його рідної матері? Звичайно, він і досі стоїть за лядою і розкладає порізану на шматки печінку. Вони прийшли й по Едіт, але я не віддала її, я ошкірювалась на них, кричала, і врешті вони відступили. Я рятувала Едіт, аж поки птах, що шугав у небі, не вбив її, я пробувала оборонити її і від нього, чула, як шурхотять його крила, як він каменем падає вниз, знала, що він несе смерть, він переможно вдерся до нас крізь сінешнє вікно, я підвела руки, щоб упіймати його, але він прослизнув крізь шіх. Вибач мені, Роберте, я не зуміла врятувати ягня. І пам'ятай, що ти обіцяв мені дістати гвинтівку. Не забувай цього. Будь обережний, синку, коли підійматимешся вгору драбиною. Дай я тебе поцілую, і вибач, що я сміюся. Які ж теперішні перукарі вправні.

Зовсім не згинаючись, він підіймався вгору драбиною, ступав у сірий безкрай між щаблями, а назустріч йому спускався згори Давид, маленький Давид,— він міг би ціле життя носити ті костюми, що купив замолоду. Обережно! Чому ви зупинилися між щаблями, не могли хоча б сісти на них, коли вже захотіли

поговорити, чого стояти так рівно! Вони справді обнялися, син поклав руку на батькове плече, а батько на синове?

Кави, Гупертсе, міцної, гарячої кави, і добре посолодіть її, мій володар любить пити після обіду міцну солодку каву, а вранці — ріденьку. Він виходить із сірого безкраю, в який сягнистими кроками йде той, що завжди тримається рівно, воші обидва мужні люди, і мій чоловік, і мій син, вони спускаються до мене вниз у зачарований замок, син двічі, а володар тільки раз на тиждень, він приносить із собою суботу, а в очах у нього — календар, і я навіть не можу втішити себе надією, що це спритні перукарі надали йому такого вигляду. Йому справді вісімдесят років, сьогодні його день народження, який урочисто відсвяткують у кав'ярні "Кронер", без шампанського, бо він завжди ненавидів шампанське, я так і не довідалась, чому.

Ти колись мріяв улаштувати цього дня велетенську учту, на неї мали прийти сім разів по сім онуків, та ще правнуки, невістки, жінки одружених онуків. Ти завжди почував себе мало не Авраамом, засновником могутнього роду, бачив себе в мріях із двадцять дев'ятим правнуком на руках. Хотів усе побільшувати й побільшувати рід, але сьогодні в тебе буде сумне свято, ти маєш тільки одного сина, білявого онука й чорняву онуку, яких тобі подарувала Едіт, а прамати роду сидить у зачарованому замку, в який можна спуститися тільки нескінченною драбиною з величезними шаблями.

— Заходь, старий Давиде, хай із тобою зайде щастя, ти й досі не потовщав, зберіг такий стан, як мав замолоду. Сховай від мене календар, який ти приніс у своїх очах, я пливу на малесенькому аркушикові календаря, на якому стоїть дата "31 травня, 1942 рік". Не ламай мого човника, пожалій мене, коханий, не ламай паперового кораблика, зробленого з аркуша календаря, не кидай мене в океан того, що сталося за ці шістнадцять років. Ти ще пам'ятаєш слова: € Перемогу не

дарують, її треба здобути". Горе всім, хто не прийняв причастя буйвола. І ти знаєш, причастя страшно тим, що його дія ніколи не кінчається. Вони були голодні, а хліба й риби не побільшало, щоб вони могли всі наїстися, причастя ягняти не могло вгамувати їхній голод, зате причастя буйвола давало вдосталь поживи. Вони не навчилися рахувати: платили більйон за цукерок, коня віддавали за яблуко, а потім у них не лишалося навіть трьох пфенігів, щоб купити булочку, але вони завжди були порядні, пристойні, дбали про честь і вірність. Вони безсмертні, бо всотали в себе причастя буйвола. Годі тобі, Давиде, чому ти ніяк не можеш звільнитися від часу? Зглянься, погаси календар у своїх очах. Історію роблять інші. Твоя кав'ярня "Кронер" вірна тобі, колись тобі поставлять пам'ятник, маленький бронзовий пам'ятник, де ти будеш зображений із скрученими в рурочку кресленнями в руці, невисокий, тендітний, усміхнений, схожий чи то на молодого рабина, чи то на митця, що чимось невловимим нагадує селяка. Ти ж бачив, до чого призводить політична розважність,— невже ти хочеш, щоб я позбулася своєї політичної нерозважності?

Ти обіцяв мені з вікна майстерні: "Не турбуйся, я тебе кохатиму, і ти зі мною не зазнаєш усіх тих страхів, про які тобі розповідають твої шкільні товаришки, страхів, що начебто відбуваються шлюбної ночі, не вір нашіптуванням тих дуреп, ми з тобою сміятимемось, коли дійде до шлюбної ночі, напевне сміятимемось, обіцяю тобі, але ще почекай, недовго, кілька тижнів, щонайбільше місяць, поки я куплю букет, найму бричку й під'їду до вашого дому. Ми подорожуватимем, побачимо світ, ти мені народиш дітей, п'ятеро, шестеро, семеро, діти народять мені онуків, п'ять разів, шість разів, сім разів по сім, моя праця ніколи не заважатиме тобі, я тебе звільню від чоловічого поту, не буду ревно наганяти м'язи, не поклонятимусь військовому мундирові, все мені саме йде в руки, я вчився самотужки, а трохи в університеті, за все наперед заплатив тяжкою працею. Я не митець, не тіш себе такими думками, в мені нема ні

вдаваного, ні справжнього демонізму, те, про що твої приятельки розповідають моторошні небилиці, ми робитимемо не в спальні, а на природі, ти бачитимеш над собою небо, на обличчя тобі падатиме листя або травинки, ти втішатимешся запахом осіннього вечора, і в тебе не з'явиться такого почуття, наче ти береш участь у якійсь огидній гімнастичній вправі, від якої не маєш права відмовитись. Ти вдихатимеш запах осінньої трави, ми лежатимемо на піску на березі річки між кущами лози, зразу над тією смугою, куди сягала повінь і де вона залишила свій слід: сухі очеретини, корки, коробочки з-під крему на взуття, намистинку з пацьорок, яку дружина матроса впустила за борт, і записку в пляшці з-під лимонаду. В повітрі пахнутиме гірким димом із димарів на баржах, бряжчатимуть ланцюги ківців, ми вдаватимемо, що то жарт чи гра, хоч, звичайно, то аж ніяк не жарт і не гра".

Л пам'ятаєш корок, який я підняла пальцями босої ноги й подарувала тобі на згадку? Я підняла його й подарувала тобі, бо ти звільнив мене від шлюбної ночі в спальні, від тієї темної камери тортур, про яку я знала з романів, про яку мені нашіптували приятельки, від якої мене застерігали черниці. Над моїм чолом звисали гілки лози, я бачила її сріблясте листя перед самими очима, потемнілими й блискучими, пароплави гули на мою честь, гукали мені, що я вже не Дівчина, западали сутінки, починався осінній вечір, усі баржі вже давно стали на ківці цю, матроси зі своїми дружинами сходили хисткими містками на берег, і я вже жадала того, чого недавно боялася. А проте на очі мені набігали сльози, бо я відчувала себе негідною своїх предків, які соромилися робити з обов'язку собі втіху. Ти наліпив мені на чоло й на сліди від сліз лозове листя, ми лежали на березі річки, і мої ноги торкалися очеретин та пляшок, у яких дачники слали вітання тим, у кого мешкали влітку. Звідки взялися всі ті коробочки з-під крему на взуття, що тим кремом чистили — черевики, яким матроси надавали блиску, готуючись зійти на берег, чи чорні шкіряні торби їхніх

жінок, з якими вони йшли купувати харч, чи дашки кашкетів, що потім поблискували в сутінку, коли ми сиділи на червоних стільцях у Трішлеровій пивниці? Я милувалася чудовими руками молодої господині, що принесла нам смажену рибу, вино й салат, такий зелений, що аж очам було боляче дивитися на нього,— руки тієї молодої жінки через двадцять вісім років обмивали вином посічену дротяним гарапником спину мого сина. Не треба тобі було гримати на Трішлера, коли він подзвонив по телес}юну, щоб повідомити нам про лиху пригоду з Робертом. Повінь, повінь, мені завжди кортіло кинутись у неї, щоб вона понесла мене до сірого обрію. Заходь, хай із тобою зайде щастя, але не цілуй мене, не ламай мого кораблика. Ось тобі кава, солодка й гаряча, така, як ти любиш пити після обіду, міцна кава без молока, а ось сигари по шістдесят пфенігів за одну, мені їх дістав Гуперте. Поміняй календар у своїх очах, старий, я ж не сліпа, тільки божевільна, й можу прочитати, яка дата стоїть на календарі у вестибюлі: "6 вересня, 1958 рік". Я не сліпа і знаю, що це не спритні перукарі надали тобі такого вигляду. Граймося разом, вклади календар назад в очі й не розповідай мені про свого прекрасного білявого онука, що успадкував серце матері та розум батька й тепер відбудовує замість тебе абатство. Він уже здав екзамен на атестат зрілості? Він вивчатиме статистику? А тепер відбуває практику? Вибач, що я сміюся, я ніколи не надавала ваги будівлям. То тільки порох, ущільнений, сконцентрований порох, перетворений у споруди, оптична омана, фата-моргана, приречена на те, щоб стати руїнами. Перемогу не дарують, її треба здобути. Я прочитала це в місцевій газеті сьогодні вранці, перед тим, як мене забрали сюди. "Над майданом здійснюється хвиля радості... Всі, сповнені щирої довіри, прислухаються до кожного слова... Раз по раз чути схвильовані, захоплені вигуки". Прочитати тобі?

У тебе не сім разів по сім онуків, а лише два рази по одному чи раз по два, і вони не будуть користуватися привілеями, я

пообіцяла це Едіт, ягнятї божому, вони не приймуть причастя
буйвола, і хлопець не вчитиме в школі вірша:

Хвала ударам тим, що доля завдає, Бо кожне лкхо душу
нам кує...

Ти читаєш надто багато столичних газет, і вони тобі в різних
одмінах подають буйвола: в сухарях, із солодкою, кислою і
бозна ще якою підливою, ти читаєш надто багато газет для
високоосвічених, а треба читати місцеві газетки, з них ти
можеш щодня наковтатися тієї погані в чистому, натуральному
вигляді, не присмачену й не підроблену, подану з найкращими
намірами, які тільки можна собі уявити. В тих твоїх столичних
газетах нема таких гарних намірів, вони всі просто боягузливі, а
ці щирі й відверті. Прошу тебе, не треба ніяких привілеїв, не
треба жаліти себе. Ось послухай, що про мене написано. Вірш
зветься "Матері полеглих":

Ми вас обожнюєм, своїх святих. Та біль у серці вашому не
стих...

Я свята, і біль у моєму серці не стих. Мій син, Отто Фемель,
поліг. Пристойність, пристойність, честь, вірність, а сам виказав
нас поліції* від нашого сина раптом лишилася сама оболонка.
Не треба жаліти себе, не треба ніяких привілеїв. Абата вони,
звичайно, пожаліли, він же теж прийняв причастя буйвола.
Пристойність, лад, честь. На пагорбі, з якого видно чудову
долину Ні од ченці зі смолоскипами в руках відсвяткували
початок нової ери, ери жертв і страждань, і в них знов з'явилися
три пфеніги на булочку і п'ять пінітів на шматок мила. Абат
здивувався, що Роберт не захотів узяти участі в святі. Вони
виїхали розгаряченими кіньми на пагорб і запалили багаття. Для
цього вони вибрали день сонцестояння. Багаття мав підпалити
Отто. Він засунув запалений смолоскип у купу хмизу, і ті самі
уста, що вміли так гарно співати "Rorate coeii", заспівали пісню,

яка, сподіваюся, ніколи не злине з уст мого онука: "Тремтять порохняві кістка*,— твої кістки ще не тремтять, старий?

Поклади голову мені на колінаг закури сигару, ось тут стоїть чашка з кавою,, ти її можеш досягти рукою, заплющ очі, погаси календар у своєму погляді, подрімай, а потім проказуватимем свою молитвуг що зветься "А пам'ятаєш?". Згадаємо ті роки, які ми прожили за містом, у Блесенс} >ельді, Де кожен вечір здавався суботнім, де люди їли смажену рибу в невеличких пивничках, картопля нитки просто біля яток і морозиво біля візочка продавця, щасливі люди, яким дозволено було їсти руками,— мені цього ніколи не дозволяли, поки я жила вдома, а ти дозволив. Грали катеринки, рипіли каруселі, я все те слухала, бачила й відчувала, що тільки минуще може тривати довго. Ти визволив мене з того страшного будинку, де Кільби просиділи чотириста років, даремно пробуючи вирватися на волю. Вечорами в неділю я сиділа в альтанці на даху, а вони пили вино у садку внизу. Там збиралося то чоловіче, то жіноче товариство, і я чула у верескливому жіночому сміхові те саме, що й у басистому чоловічому: відчай. Коли вино розв'язувало язика, звільняло їх від табу, коли запах літнього вечора визволяв їх із в'язниці лицемірства, той відчай ставав видимим. Вони були ані досить багаті, ані досить бідні, щоб відкрити для себе єдине, що може тривати довго: минущість. А я тужила за ним, хоч була вихована для всього неминущого: для шлюбу, для вірності, честі, для подружньої спальні, яка стає подружньою не з вибору, а тільки з обов'язку. Поважність у кожному вчинку, будівлі, порох, перетворений у споруди,— а в мене у вухах звучало, ніби звабливий поклик шумливої річки під час повені: нащонащонащо? Я не хотіла поділяти їхнього відчаю, не хотіла дістати в спадщину той морок, який вони передавали від покоління до покоління, тужила за білим, легеньким причастям ягняти божого й намагалася, співаючи "Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa", вибити з грудей прадавню спадщину мороку й насильства. Коли я поверталася з церкви і клала в

сінях свій молитовник, батько саме встигав ще поцілувати мене, а потім я чула, як його гучний бас віддаляється до контори. Мені було п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, і в материних очах я читала суворе очікування: її саму кинули на поталу вовкам, то, може, мене доля вбереже від цього? А вовки вже підростали, охочі до пива, в гімназійних і студентських кашкетах, гарні й не такі гарні, а на мені тяжіло страшне прокляття: я бачила їхні руки, їхні очі й знала, який вигляд вони матимуть у сорок, у шістдесят років, бачила сині жили на їхній шкірі, відчувала, що їх ніколи не торкнеться чар суботнього вечора: поважні батьки родини, свідомі своєї відповідальності, вони охоронятимуть закони, вчитимуть дітей історії, рахуватимуть гроші, завжди будуть за політичну розважність. Вони всі були приречені прийняти причастя буйвола, як мої брати. Вони й замолоду не були молодими, тільки одне могло надати їм блиску й величі, огорнути їх міфічним серпанком — смерть. Час тільки на те й існував, щоб понести їх назустріч смерті, вони винюхували її, і все, що тхнуло смертю, було для них добре, вони самі тхнули смертю, гнилизною. Смерть причаїлася в нашому будинку, я бачила її в очах тих, кому мене мали кинути: юнаків у гімназійних і університетських кашкетах, в очах охоронців закону. Тільки дві речі були заборонені: прагнення до життя і гра. Ти розумієш мене, старий? Гру вважали смертельним гріхом, але не спорт, — із ним вони мирилися, він підтримує в тілі бадьорість, зберігає грацію і красу, додає вовкам апетиту. А ще добре діло іграшкові кімнати: вони виховують інстинкти господині й матері. Вміти танцювати також добре, це цінується на ринку, але танцювати у своїй кімнаті без нікого, в самій сорочці — гріх, бо це вже був не обов'язок, а втіха, зате на балах юнаки в університетських кашкетах могли спокійно обмацати мене в темних сінях, а коли ми після прогулянок на природу поверталися додому, я навіть повинна була в лісових сутінках витримувати їхні не вельми сміливі пестоші, — ми ж бо не святенники. Я молилася, щоб прийшов той, хто врятує мене від смерті у вовчому кишлі,

молилася, приймала біле причастя і бачила тебе у вікні в майстерні навпроти. Аби ти знав, як я тебе кохала, аби ти міг уявити собі це, то не підводив би тепер очей, не показував би мені календаря і не поривався б розповісти, що мої онуки за цей час вирости, що вони розпитують про мене і не забули мене. Ні, я не хочу їх бачити. Я знаю, що вони люблять мене й що була тільки єдина можливість урятувати мене від убивць: оголосити божевільною, але що було б, якби зі мною сталося те, що з матір'ю Греца? Мені пощастило в цьому світі, де один помах руки може коштувати людині життя, де тебе можуть або врятувати, або віддати на смерть, оголосивши божевільною. Я ще не хочу вернути з себе ті роки, які мені довелося проковтнути, не хочу бачити Йозефа двадцятидвохрічним, зі слідами вапна на штанях, з гіпсовими плямами на піджаку, прекрасного юнака, що вимахує лінійкою і носить під пахвою згорнуті в рурку креслення, не хочу бачити дев'ятнадцятирічну Рут, що читає "Підступність і кохання". Заплющ очі, старий Давиде, згорни календар, ось твоя кава.

Я справді боюся, повір мені, я не брешу, хай мій кораблик пливе, не будь, як ті малі бешкетники, що все ламають. Світ лихий, у ньому так мало людей із чистим серцем. Роберт також бере участь у грі, слухняно йде всюди, куди я його посилаю: від тисяча дев'ятсот сімнадцятого року по тисяча дев'ятсот сорок другий, і ні на крок далі. І завжди йде рівно, не згинаючись, щирий німець. Я знаю, що він тужив за домівкою, що на чужині його ніщо не тішило, ні гра в більярд, ані г(х)рмули, які він товк, знаю, що він повернувся не тільки задля Едіт, він щирий німець, читає Гельдерліна й ніколи не приймав причастя буйвола, він належить до обраних, він не ягня, а пастух. Я б лише хотіла знати, що він робив на війні, але він про це ніколи не розповідає. Архітектор, що не збудував жодного будинку, ніколи не мав слідів вапна на штанях, де там, завжди бездоганно чистий і бездоганно чемніш, кабінетний архітектор, якому ніколи не хотілося побувати на святі закінчення будівництва. Але де наш

другий син, Отто? Поліг під Києвом, наша плоть і кров. Звідки він прийшов і куди дівся? Вій справді був схожий на твого батька? Ти ніколи не бачив Отто з дівчиною? Я так хотіла б щось довідатись про нього. Я знаю, що він любив пиво і не любив огірків, пам'ятаю його рухи, коли він розчісувався й надягав пальто. Він виказав нас поліції, пішов у армію, ще навіть не скінчивши школи й писав нам листівки, сповнені вбивчої іронії: "Я живу добре, чого й вам бажаю, пришліть З". Він навіть у відпустки не приїздив додому. Де він їх проводив? Який детектив міг би нам розповісти про це? Я знаю номер його полку і номер польової пошти, знаю його звання: обер-лейтенант, майор, підполковник Фемель, і як останнім удар— знов цифри, знов дата: "Поліг 12.1 1942". Я бачила на власні очі як він бив на вулиці людей за те, що вони не віддавали честі прапорові. Підіймав руку й бив їх, вій би й мене вдарив, якби я не поквапилася звернути на Кремерцайле. Як вій опинився в нашому домі? Я навіть не можу себе обдурити тим, що його підмінили немовлям, він народився вдомау через два тижні після Генріхової смерті, у спальні нагорі, похмурого жовтневого дня тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. І був схожий на твого батька.

Мовчи, старий, не озивайся, не розплющуй очей, не показуй мені, що тобі вже вісімдесят років. Memento quia pulvis es et in pulverem reverteris *. Сказано досить ясно: все стане порохом, і будівельний розчин, і заставні листи, і будинки, і хутори, і пам'ятник на тихій околиці, де діти, граючись, питатимуть: "Хто це такий?".

Коли я була молодою матір'ю, квітучою, веселою, і гуляла в Блесен4>ельдєькому парку, то вже знала, що буркїтливі пенсіонери, які лають галасливих дітей,— лають тих, хто сам колись стане буркїтливим пенсіонером і лаятиме в цьому парку галасливих дітей як знову ж таки обернуться в буркїтливих

пенсіонерів. Я вела за руки двох дітей, двох хлопчиків, одному було чотири, а другому шість років, потім шість

Пам'ятай, що ти порох і ш порох обернешся (латин.).

і вісім, вісім і десять, і в парку були розвішані бляшані таблички з чітко вималюваними цифрами "25", "50", "75", "100", з чорними цифрами на білій емалі, що завжди нагадували мені таблички на трамвайних зупинках. Увечері ти клав мені голову на коліна, поряд стояла чашка кави, на такій відстані, що її можна було досягти рукою. Ми даремно чекали щастя, не знаходили його ні в купе вагонів, ні в готелях. Чужа людина ходила по нашому домі, носила наше прізвище, пила наше молоко, їла наш хліб, купувала за наші гроші в дитячому садку какао, а потім шкільні зошити. Понеси мене знов на берег річки, де мої босі ноги доторкнуться до смуги, яку лишила повінь, де гудуть пароплави й пахне димом, поведи мене до кав'ярні, де гостей обслуговує жінка з чудовими руками. Цить, старий, не плач, я жила у внутрішній еміграції, а в тебе є син, двоє онуків, які, може, подарують тобі скоро правнуків. Я не маю змоги повернутися до тебе, щодня робити з календарного аркушика новий кораблик і весело плисти на ньому до півночі. Сьогодні шосте вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року, це й є майбутнє, німецьке майбутнє, я сама читала про нього в місцевій газетці: "Картина з німецького майбутнього. Тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмий рік. Двадцятиоднорічний унтер-офіцер Моргнер став тридцятишесторічним селянином Моргнером. Він стоїть на березі Волги, робочий день скінчився, і він тішиться заслуженим відпочинком, курить люльку, тримаючи на руках свою найменшу біляву дитину, і задумливо дивиться на дружину, що саме доїть останню корову. Німецьке молоко на березі Волги..."

Ти не бажаєш слухати далі? Ну добре, але з мене досить майбутнього, я не хочу знати, яка з нього вийшла сучасність. Чи

німці не стоять на березі Волги? Не плач, старий, заплати за мене викуп, і я повернуся до тебе з зачарованого замку, мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай.

Будь обережний, коли лізтимеш драбиною нагору, вийми сигару з рота, тобі вже не тридцять років, і в тебе може закрутитися голова. Ти сьогодні влаштовуєш родинне свято в кав'ярні "Кронер"? Може, і я приїду привітати тебе з днем народження. Вибач, що я сміюся. Йоганні було б уже сорок вісім, Генріхові сорок сім. Вони забрали з собою в могилу своє майбутнє. Не плач, старий. Ти хотів цієї гри. Будь обережний, коли лізтимеш драбиною нагору.

Жовтий із чорними смугами автобус зупинився біля в'їзду в село, а потім звернув із шосе в напрямку Додрінгена, і в хмарі куряви, що знялася за ним, Роберт побачив свого батька. Він виринув із тієї хмари, ніби з туману, ще й досі по-молодечому гнучкий. Післяобідня спека наче не позначилась на ньому. Він звернув на головну вулицю і пройшов повз "Лебідь". Сільські хлопці, які нудилися на сходах, провели його поглядом,— п'ятнадцятирічні й шістнадцятирічні підлітки, мабуть, серед них були й ті, що прозивали Гуго ягням божим, підстерігали його, коли він ішов зі школи, затягали в глухі завулки, в темні стайні й били.

Старий поминув сільську управу й пам'ятник полеглим, де стомлений самшит смоктав соки з кислого ґрунту, щоб зеленіти на честь тих, що загинули на трьох війнах. Старий зупинився біля цвинтарного муру, витяг хусточку, витер лоба, знову згорнув хусточку, обсмикнув піджак і пішов далі. За кожним кроком його права холоша описувала грайливу криву лінію, так швидко, що темно-синій рубчик, яким вона була підшита зісподу, показувався тільки на коротку мить, перше ніж нога знов торкалася землі, щоб піднятися й описати нову грайливу лінію. Роберт глянув на вокзальний годинник: за двадцять

хвилин четверта, а поїзд прийде аж у десять хвилин на п'яту, лишається ще цілих півгодини. Скільки він пам'ятав себе, то ще ніколи не залишався так довго на самоті з батьком. Він сподівався, що батько пробуде в лікарні довше і йому не доведеться провадити з ним синівську розмову. Вокзальна зала в Денклінгені була чи не найгіршим місцем для цієї зустрічі, на яку батько чекав уже, мабуть, років двадцять або тридцять: на розмову з дорослим сином, що давно вже виріс із хлоп'ячого віку, коли його можна було взяти за руку, повести купатись до моря, запросити до кав'ярні на тістечка й морозиво, поцілувати ввечері перед сном і вранці перед школою, спитати, чи він приготував уроки, часом виголосити якусь сентенцію: "Правда й через болото протопче стежку" чи "Бог ніколи не обдурить". Батько давав йому кишенькові гроші, гордо всміхався, коли він приносив додому спортивні грамоти й гарні оцінки. Часом вони, обидва збентежені, заводили розмову про архітектуру, їздили разом до абатства Святого Антонія. Батько не сказав жодного слова, коли він зник, і так само нічого не сказав, коли він повернувся. Потім були гнітючі обіди в присутності Отто, при якому не можна було розмовляти навіть про погоду. Вони різали м'ясо срібними ножами, брали підливу срібними ложками, мати ціпеніла, ніби кролик перед удавом, батько поглядав у вікно, кришив хліб і машинально підносив ложку до рота, в Едіт тремтіли руки, а Отто, зневажливо кривлячись, вибирав собі найбільші шматки м'яса, єдиний біля столу віддавав належне кожній страві, Отто, батьків пестунчик, що колись так любив родинні прогулянки й подорожі, був життєрадісним хлопцем із ясним майбутнім, готовим на всяку витівку, ніби створений для того, щоб батько, дивлячись на нього під час народних свят, відчував, що даремно прожив своє життя на землі. Тепер Отто час від часу весело казав: "Можете мене вигнати". Ніхто йому не відповідав. Після обіду Роберт ішов із батьком до його майстерні, великої порожньої майстерні, де ще стояли креслярські столи для п'яťох архітекторів, яких уже давно не було, він поринав у світ

с[і]юрмул, а батько стомлено надягав робочий халат і порпався у скручених у рурку кресленнях, раз по раз зупиняючись перед проектом абатства Святого Антонія. Потім він ішов гуляти, пити каву, відвідував своїх давніх колег, давніх ворогів,— у тих домах, де він уже сорок років був бажаним гостем, здавалося, настав льодовиковий період, в одних через старшого сина, в других через молодшого, а проте старий і далі був веселий, йому сама природа призначила жити веселим життям, пити вино й каву, мандрувати, а зустрівши гарну дівчину на вулиці чи в поїзді, уважно оглядати її як можливу невістку. Часто він годинами гуляв з Едіт, що котила перед собою дитячий візочок. Старий тоді не мав багато роботи, він був щасливий, коли йому доручали проект невеликої перебудови та нагляд за її виконанням у тих лікарнях, які він колись споруджував, або коли випадала нагода поїхати в абатство Святого Антонія й полагодити там стіну. Він вважав, що Роберт сердиться на нього, а Роберт вважав, що, навпаки, старий сердитий на нього. Але тепер Роберт став зрілою людиною, батьком двох дорослих дітей, пережив тяжкий удар долі — смерть дружини, побував в еміграції, повернувся додому, пішов на війну, зазнав зради й тортур, здобув самотійність, своє помітне місце в житті: "Доктор Роберт Фемель. Контора статичних розрахунків. Після обіду зачинена". Нарешті вони могли поговорити як рівний з рівним.

— Іще кухоль пива, пане? — спитав господар.

Він стер із нікельованої ляди піну, дістав з холодильної вітрини дві тарілки фрикадельок з гірчицею і подав їх розпашілій після прогулянки на свіжому повітрі парочці, що сиділа в кутку, стомлена і щаслива.

— Так, дайте, будь ласка, ще кухоль,— сказав Роберт. Він відсунув завіску на вікні й побачив, що батько звернув

праворуч, поминув браму кладовища, перетнув вулицю і зупинився біля квітника начальника вокзалу, милуючись синіми, щойно розквітлими айстрами. Видно було, що вій зволікав.

— Стривайте,— сказав Роберт господареві за лядою,— дайте мені, будь ласка, два кухлі пива й десять сигарет "Вірґінія".

Біля того столика, де тепер розташувалась парочка, сидів тоді американський офіцер. Він мав білявий, коротко підстрижений чуб і через те здавався ще молодшим, ніж був насправді. Його блакитні очі випромінювали віру, віру в майбутнє, в якому все можна буде пояснити, він уже поділив його на квадрати, як карту, тільки ще не з'ясував, який та карта матиме масштаб: один до одного чи один до трьох мільйонів. На столі, над яким офіцер крутив у руках тонкого олівця, лежала топографічна карта округи Кіслінген. За ці тринадцять років стіл нітрохи не змінився, на його правій ніжці, у яку тепер пробували впертися запорошені сандалі хлопця, й досі залишилися вирізані ініціали якогось змученого учня шоферських курсів—"Й. Д.". Мабуть, він звався Йозеф Додрінгер. І скатертина була така сама: в червоно-бі-лу кратку. Стільці пережили дві світові війни, чисте, без жодного сучка дерево обернулося в міцні сидіння, на яких уже сімдесят років ждали поїздів селянські гузна. Нова була тільки холодильна вітрина, де обсмажені фрикадельки, холодні котлети і м'ясний салат із яйцями та майонезом чекали на голодних або змучених пасажирів.

— Прошу, пане, два кухлі пива й десять сигарет.

— Дуже дякую.

Навіть знімки на стіні не помінялися. На одному було зображене абатство Святого Антонія, сфотографоване згори ще з допомогою скромної пластини й чорного покривала, мабуть, із поближного пагорба: галерея і трапезна, величезна церква й господарські будівлі. Поряд висіла зблякла олеографія: пара закоханих відпочиває на межі в полі, колоски, волошки, глиняста, жовта, висохла на сонці дорога. Сільська красуня грайливо лоскоче соломинкою за вухом свого коханого, що поклав голову їй на коліна.

"Ви мене не так зрозуміли, пане капітане, ми дуже хотіли б дізнатися, чому ви це зробили, ясно? Ми, звичайно, знайомі з наказом про випалену землю... Не залишати ворогові нічого, крім руїн і трупів, правда ж? Але я не вірю, що ви просто виконували наказ. Вибачте, ви надто інтелігентні для цього. То чому, чому ви висадили в повітря абатство? Воно по-своєму було першорядною культурно-історичною пам'яткою. Тепер тут воєнних дій уже немає, і ви наш полонений, то ж навряд чи вам випаде нагода розповісти своїм про наші вагання, і я можу признатися вам, що наш командир швидше зважився б відтягти наступ на два або на три дні, ніж зачепив би абатство. Чому ви висадили в повітря ці будівлі, хоч ні з тактичного, ні зі стратегічного погляду в цьому явно не було ніякого сенсу? Ви не тільки не припинили цим нашого наступу, а навіть пришвидшили його. Ви курите?"

"Так, дякую".

Сигарета сподобалась йому. "Вірґінія", пахуча й міцна.

"Думаю, ви розумієте, що я маю на увазі. Будь ласка, скажіть же хоч що-небудь. Я бачу, що ми з вами майже одного віку, вам двадцять дев'ять, мені двадцять сім. Невже ви не можете зрозуміти, що я хотів би збагнути причину вашого вчинку? Чи ви боїтеся, що ваші слова можуть мати для вас

прикрі наслідки, з нашого боку або з боку ваших співвітчизників?"

Але якби він сказав, чому зробив це, в його словах було б уже мало правди, а якби їх ще й запротоколювали, вони стали б зовсім неправдою. Як він міг сказати, що чекав на ту мить п'ять з половиною років війни, чекав, коли абатство ніби сам бог віддасть йому в здобич? Він хотів спорудити пам'ятник із пороху й руїн тим, хто не мав культурно-історичної вартості, тим, кого ніхто не беріг: Едіт, убитій скалкою бомби, Ферді, за замах на вчителя гімнастики "законно" засудженому на смерть, тому хлопцеві, що кидав малесенькі записочки від нього в поштову скриньку, Шреллиному батькові, що зник без сліду, самому Шреллі, який мусить жити так далеко від тієї країни, де жив Гельдерлін, Гролеві, офіціантові з "Кітвиці", і багатьом іншим, що, задурманені, співали: "Тремтять порохняві кістки". За них ніхто ні в кого не вимагав звіту, їх ніколи не вчили чогось кращого. Він міг споруджувати їм пам'ятники тільки з допомогою динаміту й кількох с}х>рмул, а ще він мав команду підричників, відомих своєю сумлінною роботою: Шріта, Гохбрета й Кандерса.

"Ми добре знаємо, що ви не могли сприймати поважно свого начальника генерала Отто Кестерса. Наші військові психіатри одностайно — а ви собі навіть не уявляєте, як важко домогтися одностайності серед американських військових психіатрів,— визнали його божевільним, що не відповідає за свої вчинки, отже, відповідальність падає на вас, пане капітане, бо ви безперечно не божевільний і, признаюся вам, дуже скомпрометовані свідченнями своїх товаришів. Я не хочу питати вас про ваші погляди, всі німці запевняють, що вони невинні, я звик до таких запевнень, і, щиро визнаю, вони мені набридли. Я вже казав своїм товаришам, що ми в цій чудовій країні знайдемо тільки п'ятеро або шестеро, ну щонайбільше дев'ятеро винних, і нам хоч-не-хоч доведеться запитати себе,

проти кого ж ми, власне, провадили цю війну — невже проти самих лише розважних, милих, інтелігентних, навіть високоосвічених людей... прошу, дайте відповідь на моє запитання! Чому, чому ви зробили це?"

Там, де сидів американський офіцер, тепер молода дівчина їла фрикадельки, пригублювала пиво й хихотіла. На обрії видно було темно-сіру струнку вежу собору Святого Северина, вона вціліла.

Може, треба було б сказати, що повага до культурно-історичних пам'яток здається йому такою ж зворушливою, як їхнє сподівання побачити в цій чудовій країні не милих, розважних людей, а самих лише тварюк? Він спорудив пам'ятник Едіт і Ферді, Шреллі і його батькові, Гролю і хлопцеві, що кидав його записочки в поштову скриньку, полякові Антону, що підняв руку на Вакеру й заплатив за це життям, і всім тим, що співали "Тремтять порохняві кістки", бо їх не навчили нічого кращого, пам'ятник ягнятам, яких ніхто не пас.

Якщо його дочка Рут хоче ще встигнути на поїзд, то вона тепер саме пробігає в зеленій шапочці, з-під якої вибиваються чорні коси, і в рожевому светрі повз портал собору Святого Северина, розпашіла, щаслива, що зустрінеться з батьком, братом і дідусем, що вони поїдуть разом до абатства Святого Антонія, де вип'ють кави перед великим родинним святом, призначеним на вечір. Батько стояв у затінку біля вокзалу й вивчав розклад поїздів. Його тонке обличчя порожевіло, він завжди був люб'язний, великодушний, привітний і ніколи не приймав причастя буйвола, не озлився на старість. Чи він знав усе? Чи ще визнає? А його син Йозеф? Як він зможе йому пояснити це? Мовчати було краще, ніж

висловлювати свої думки й почуття, які потім запротоколюють і покажуть психологам.

Не зміг він цього пояснити й привітному молодому американцеві, що дивився на нього, хитаючи головою, а потім підсунув йому по столі почату пачку сигарет. Він узяв пачку, подякував, сховав її до кишені, а сам зняв із грудей свій Залізний хрест і підсунув його по столі американцеві. Червоно-біла картата скатертина зморщилася в тому місці, і він розгладив її. Американець почервонів.

"Ні, ні,— сказав Роберт,— вибачте мою незграбність, я не хотів вас образити, просто відчув потребу подарувати вам на пам'ять цей хрест, на пам'ять про того, хто висадив у повітря абатство Святого Антонія і отримав за це орден, висадив, хоч знав, що генерал, який йому дав такий наказ, божевільний, і знав, що висаджувати абатство ні з тактичних, ні з стратегічних міркувань не було ніякого сенсу. Я залюбки візьму ваші сигарети і прошу вас, вважайте, що ми просто обмінялися подарунками як ровесники".

Може, він висадив абатство тому, що тоді на святі літнього сонцестояння п'ятеро чи шестеро ченців виїхали на конях на пагорб і, коли запалало багаття, заспівали: "Тремтять порохняві кістки". Багаття запалив Отто, і сам він теж стояв там із маленьким сином на руках, білявим, кучерявим Йозефом, що радісно заплескав у долоні, коли вгору шугнуло полум'я. Поряд із ним стояла Едіт і стискала його праву руку. А може, він висадив у повітря абатство ще й тому, що Отто не був йому чужий у цьому світі, де один порух руки коштує людині життя. Навколо святкового багаття, яке доручили розпалити Отто, стояла сільська молодь із Додрінгена, Шаклінгена, Кіслінгена й Денклінгена, на розпашілі обличчя хлопців і дівчат падали моторошні відблиски вогню, і всі співали ту пісню, яку почав простодушний чернець, ввігнавши остроги в боки простодушного селянського коня: "Тремтять порохняві кістки". Горлаючи, вони зі смолоскипами в руках зійшли з пагорба. Чи треба було сказати американцеві, що ченці не дотримувалися

заповіді "Паси ягнят моїх", і тому він висадив у повітря абатство? І що він анітрохи не кається? Але вголос він сказав:

"Може, це був просто жарт".

"Дивні у вас тут жарти. І дивні ігри. Ви ж архітектор".

"Ні, я фахівець зі статики".

"Хай буде так, це ж майже те саме".

"Вибух — тільки протилежність статики,— пояснив він,— так би мовити, її зворотний бік".

"Вибачте,— сказав американець,— я ніколи не знав до пуття математики".

"А мені вона завжди давала велику втіху".

"Ваша справа починає вже цікавити мене приватно. Чи не означають ваші слова про любов до математики, що, висаджуючи абатство, ви якоюсь мірою задовольняли свою просЗзесійну цікавість?"

"Можливо. Фахівцеві зі статики, звичайно, дуже цікаво знати, яка сила потрібна, щоб припинити дію законів цієї науки. Погодьтеся, що все було зроблене на найвищому рівні".

"Невже ви не жартуєте? Невже справді в знищенні абатства грала якусь роль ця, так би мовити, абстрактна цікавість?"

"Ні, не жартую".

"Мені здається, що я все-таки повинен продовжити свій допит, дізнатися про ваші політичні погляди. Звертаю вашу увагу на те, що давати хибні свідчення не має сенсу, у нас є всі необхідні документи, щоб перевірити ваші слова".

Аж тієї миті він згадав, що абатство тридцять п'ять років тому побудував його батько. Вони дітьми стільки про це наслухались, так звикли до цих слів, що вже не сприймали їх, і тепер йому стало страшно — ану ж американець довідається про це й подумає, що знайшов пояснення його вчинкові: батьківський комплекс. Мабуть, краще було б таки сказати йому: "Я висадив у повітря абатство тому, що вони не пасли ягнят його". Тим самим він дав би цьому офіцерові вагому підставу вважати його*, Роберта, божевільним. Але він тільки дивився у вікно на струнку вежу собору Святого Северина як на здобич, що випорснула з його рук, і на всі запитання американця, не задумуючись, відповідав:

"Ні".

Дівчина відсунула від себе порожню тарілку і, взявши в праву руку обидві виделки, лівою поставила хлопцеву тарілку зверху на свою, потім поклала в неї виделки, стиснула вільною вже правою рукою зап'ясток хлопця і, всміхаючись, заглянула йому у вічі.

"То ви не належали до жодної організації? Любите Гельдерліна? Добре. Може, завтра мені доведеться викликати вас знов".

"Жаліючи, серце всевишнього лишається завжди тверде"

Коли батько з'явився в залі, Роберт почервонів, підійшов до старого, взяв у нього з рук важкого капелюха і сказав:

— Я забув привітати вас із днем народження, тату. Вибач те. Я вже замовив для вас пиво, думаю воно ще не степліло Чи...

— Дякую,— сказав батько,— дякую за вітання, а про пи во не турбуйся, мені байдуже, холодне воно чи ні.

Батько поклав йому руку на плече, і Роберт знову по черво нів, згадавши як воші обмінялися цим інтимним жестом на алеї перед лікарнею. Коли вони домовлялися зустрітись на вокзалі в Денклінгені, він раптом відчув потребу покласти батькові руку на плече, і старий відповів йому тим самим.

— Ходімо, сядемо до столика,— сказав Роберт.— До поїзда ще двадцять п'ять хвилин.

Воші підняли кухлі, кивнули один одному головою і випили

— Закурите сигару, тату?

— Ні, дякую. Між іншим, чи ти знаєш, що за п'ятдесят років розклад поїздів майже не змінився? Навіть емальовані таблички, на яких зазначено час приїзду й від'їзду, і досі ті самі, тільки на декотрих трохи облупилась емаль.

— І стільці, і столи, і знімки на стіні — все те саме, що було й колись, як ми сонячного надвечір'я приходили сюди пішки з Кіслінгена й чекали тут на поїзд,— мовив Роберт.

— Так,— погодився батько,— тут ніщо не змінилося. Ти теле4юнував Рут, вона приїде? Я її так давно не бачив.

— Так, приїде, я думаю, що вона вже в поїзді.

— Десь о пів на п'яту чи трішки пізніше ми будемо в Кіслінгені, вип'ємо там кави й до сьомої встигнемо вернутися додому. Ви ж прийдете на мій день народження?

— Звичайно, тату, невже ви думали, що не прийдемо?

— Ні, але я вже міркував собі, може, не влаштовувати ніякого свята, відмовитись від нього... Хоч хто зна, як би це сприйняли діти, я так довго готувався до нього.

Старий опустил очі на червоно-білу картату скатертину й почав виводити по ній кола своїм кухлем. Роберта вразила гладенька шкіра на батькових руках: наче в дитини, наче ці руки й досі зберегли свою невинність. Батько підвів очі й глянув Робертові в обличчя.

— Я думав про Рут і про Йозефа. Ти ж знаєш, що в нього є дівчина?

— Ні, не знаю.

Старий знов опустил очі й заходився водити кухлем по скатертині.

— Я завжди сподівався, що мої тутешні хутори стануть для вас ніби другою домівкою, але ви всі воліли жити в місті, навіть Едіт... Аж Йозеф, здається, здійснить мою мрію. Дивно, ви всі гадаєте, що він схожий на Едіт і нічого не успадкував від нас,— а він же такий подібний до Генріха, що мені часом аж страшно стає, коли я дивлюсь на нього. Такий би став Генріх, якби виріс... Ти пам'ятаєш його?

Наш пес звався Бром, і мені дали потримати віжки, чорні шкіряні віжки, потріскані по краях. Мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай. Гінденбург.

— Так, пам'ятаю.

— Він віддав мені назад хутір, який я подарував йому. Кому я тепер його подарую? Йозес]юві чи Рут? Чи тобі? Ти хотів би, щоб він був твій? Хотів би мати корів і луки, центрифуги й січкарні, трактори й грабарки? Чи, може, віддати їх монастиреві? Я купив обидва ці хутори за свій перший гонорар. Мені було двадцять дев'ять років, коли я почав будувати абатство, ви собі навіть не можете уявити, що для молодого архітектора означає отримати таке замовлення. Скандал. Сенсація. Я так часто їжджу сюди не тільки тому, щоб пригадати минуле, яке тоді ще було майбутнім. Я завжди думав на старість стати немов би селянином. Але не став ним, я просто старий дурень, що грається в піжмурки зі своєю дружиною. Ми напереміну заплющуємо очі й переставляємо дати, як переставляють діапозитиви в апаратах, що висвітлюють їх на стіні. Ось, будь ласка, тисяча дев'ятсот двадцять восьмий рік — мати тримає за руки двох гарненьких синів, одному тринадцять років, другому одинадцять, поряд стоїть батько з сигарою в роті й усміхається. На задньому плані видно Ёйс]єлеву вежу — чи то замок Святого Ангела, чи, може, Бранденбурзька брама? Вибери сам собі лаштунки до вподоби. А може, прибій в Остенде, чи вежу собору Святого Северина, чи ятку з лимонадом у Блесенфельдському парку? Ні, звичайно, за лаштунки править абатство святого Антонія, ти побачиш його в альбомі знятим у всі пори року. Міняється тільки мода одягу, який ми носимо: то на матері великий капелюшок, то малий, то вона з короткими косами, то з довгими, то в широкій спідниці, то у вузькій, то її сином три і п'ять років, то п'ять і сім. Потім там з'являється незнайома жінка, білява, молода, одну дитину вона тримає на руках, а друга стоїть біля неї, одній дитині рік, а

другій три. Чи ти знаєш, що я так любив Едіт, як, мабуть, не полюбив би рідну дочку? Я не міг собі уявити, що в неї справді були батько, мати... і брат. Едіт була вістункою бога. Поки вона жила в нас, я знов міг подумки вимовляти його ім'я й не червоніти з сорому, міг молитися йому... Яке веління вона принесла, передала від нього? Веління мститися за ягнят? Сподіваюся, ти сумлінно виконував те веління, не дунив себе хибними оберегами, як завжди дунив себе я, не ховався за почуття своєї зверхності, зберігаючи його в холодильнику іронії, як завжди ховався я. В неї справді був брат? Він живий? Він справді десь є?

Втупивши очі в червоно-білу картату скатертину, він водив по ній кухлем. Потім ледь підвів голову.

— Скажи, він справді десь є? Він же був твій приятель. Я раз бачив його, стояв біля вікна в спальні й бачив, як він ішов подвір'ям до тебе. Відтоді я не міг його забути, часто думав про нього, хоч дивився на нього всього десять чи двадцять секунд. Я злякався його, наче він був чорним ангелом. Він справді десь є?

— Є.

— То він живий?

— Так. Ви боїтесь його?

— Боюся. І тебе також боюся. Хіба ти не знав цього? Я не питаю, яке веління передала тобі Едіт, скажи тільки, чи ти виконав його?

— Виконав.

— Ну, то добре. Ти здивований, що я боявся тебе... і ще й досі трохи боюся. Я сміявся з ваших дитячих змов, але сміх застряг мені в горлі, коли я прочитав у газеті, що вони вбили того хлопця. Він міг би бути братом Едіт. Але потім я довідався, що то ще був мало не гуманний вчинок, все-таки той твій приятель кинув бомбу і обсмалив ноги вчителеві гімнастики. А вбити хлопця, що вкидав нам у поштову скриньку твої записочки, чи поляка, що замахнувся рукою на того самого вчителя гімнастики... Досить було тільки невчасно моргнути, мати не такого кольору волосся й не такої с}х>рми носа, а потім уже навіть і цього не треба було — вистачало свідоцтва про народження батька чи бабусі. Роками мене підтримував сміх, та потім він утратив свою силу, перестав діяти. Я відчинив холодильник, іронія скисла, і я викинув її, як зіпсовану їжу, що колись була добра. Раніше я думав, що люблю й розумію твою матір,— та лише тоді я її зрозумів і полюбив, а також зрозумів і полюбив вас, хоч до кінця усвідомив це пізніше. Коли скінчилася війна, я пішов угору, став уповноваженим у справах будівництва цілої округи. Ми дочекалися миру, думав я, все минулося, починається нове життя. Аж ось одного дня англійський комендант вирішив, так би мовити, вибачитися переді мною за те, що вони розбомбили церкву Святого Гонорія і знищили скульптурну групу "Розп'яття" з дванадцятого сторіччя. Він вибачився не за Едіт, а тільки за скульптурну групу з дванадцятого сторіччя. Sorry Я знов засміявся, вперше за десять років, але то був недобрий сміх, Роберте... І я відмовився від своєї посади. Уповноважений у справах будівництва? Навіщо це? Я ж віддав би всі скульптурні групи всіх сторіч, щоб ще раз побачити усмішку Едіт, відчувти дотик її руки. Що важили для мене зображення господа в порівнянні зі справжньою усмішкою його вістунки? А за хлопця, який приносив твої записочки, якого я ніколи не бачив, імені якого ніколи так і не взнав, я віддав би собор Святого Северина, і то це була б сміховинно мала ціна, так само як медаль — сміховинно мала ціна за врятування життя. Ти бачив ще в когось усмішку Едіт або усмішку учня

столяра? Хоч маленький відблиск її? Ох, Роберте, Роберте! — Він відставив кухоль і сперся ліктями на стіл.— Бачив ти її ще в когось? — промурмотів він крізь долоні, якими затулив обличчя.

— Бачив,— відповів Роберт,— так усміхається один бой у готелі. Його звати Гуго... Я вам покажу його.

— Я подарую тому хлопцеві хутір, якого не взяв Генріх. Напиши його прізвище і адресу на підставці з-під пива. На цих підставках пишуть найважливіші повідомлення. І скажеш мені, коли довідаєшся щось про брата Едіт. Він іще живий?

— Живий. Ви й досі боїтеся його?

— Боюсь. У— ньому не було нічого такого, що могло б викликати жаль, і це відлякує. Коли я побачив його на подвір'ї, то зрозумів, що він має сильну вдачу і в усіх своїх вчинках керується не тим, що інші люди: для нього не має значення, багатий він чи бідний, гарний чи поганий, била його в дитинстві мати чи ні, не має значення жодна з тих причин, через які хтось інший будує церкви чи вбиває жінок, стає добрим учителем чи кепським органістом. Я збагнув, що жодною з тих причин не можна було б пояснити його вчинків. У той час я ще вмів сміятися, проте не знайшов у ньому ані найменшої смішної рисочки, і це злякало мене, ніби нашим подвір'ям пройшов чорний ангел, виконавець вироку

Перепрошую (англ.).

господа бога, пройшов, щоб узяти тебе заручником. І він так і зробив, узяв тебе заручником. У ньому не було нічого такого, що могло б викликати жаль, навіть як я почув, що вони катували його й хотіли вбити, мені не стало шкода його.

— Пане раднику, я аж тепер упізнав вас. Який я радий, що ви живі и здорові. Багато років минуло відтоді, як ви були тут востаннє.

— Ага, це ви, Мулю? А ваша мати ще жива?

— Ні, пане раднику, вона покинула нас. Похорон був розкішний. Вона гарно прожила свій вік, мала семеро дітей, тридцять шість онуків і дванадцять правнуків. Дай боже кожному так прожити своє життя. Зробіть мені таку ласку, панове, випийте зі мною, пом'яніть мою небіжку матір.

— Залюбки, дорогий Мулю, вона була чудова жінка. Господар підійшов до ляди й налив пива в кухлі. Старий,

а за ним і Роберт підвелися. Вокзальний годинник показував іще тільки десять хвилин на п'яту. Коло ляди двоє селян знуджено запихали в рот намащені гірчицею фрикадельки, а потім, задоволено сопучи, заливали їх пивом. Господар повернувся з тацею до столу. Обличчя в нього почервоніло, очі зволожились. Він виставив кухлі на стіл і взяв один із них.

— Хай вашій матері земля буде пером, Мулю,— сказав старий Фемель.

Вони підняли кухлі, кивнули один одному, надпили пива й знов поставили кухлі на стіл.

— А чи знаєте ви,— спитав старий,— що ваша мати одного разу п'ятдесят років тому нагодувала й напоїла мене наборг, коли я прийшов сюди голодний із Кіслінгена? Залізницю саме лагодили, а мені тоді ще було за іграшки пройти чотири

кілометри. За ваше здоров'я, Мулю, і за вашу матір. Це мій син, ви ще не знайомі з ним?

— Фемель... дуже приємно.

— Муль... дуже приємно.

— Вас тут знає кожна дитина, пане раднику, всі знають, що ви побудували наше абатство, а старі баби ще розповідають про вас різні історії: як ви замовляли для мулярів цілі вагони пива, як на святі після закінчення будівництва танцювали краще за всіх. За ваше здоров'я, пане раднику.

Вони, стоячи, допили пиво. Господар повернувся до ляди, засунув брудні тарілки, з яких їла парочка, в кухонне віконце, потім почав розраховуватися з юнаком. Роберт стояв із порожнім кухлем у руці й пильно дивився на нього. Батько смикнув його за полу піджака.

— Сідай уже,— сказав він.— Ми ще маємо десять хвилин. Вони чудові люди, щирі й порядні.

— І їх ви не боїтеся, правда ж, тату?

Старий пильно глянув на сина. На його довгобразому гладенькому ще обличчі не було й тіні усмішки.

— Ці люди мучили Гуго,— сказав Роберт,— може, котрийсь із них був і катом Ферді!

— Поки тебе не було тут і ми чекали від тебе звісток, я боявся кожного... Але боятися Муля? А ти боїшся його?

— Я кого б не побачив, то завжди питаю себе, чи я хотів би опинитися під його владою. І мало є таких, про кого я міг би сказати: "Так, хотів би".

— Ти був під владою брата Едіт?

— Ні. В Голландії ми жили з ним в одній кімнаті, ділили все, що мали, півдня грали в більярд, а півдня вчилися — він вивчав німецьку мову, а я — математику. Ні, не був, але хоч коли погодився б опинитися під його владою... і під вашою також, тату.— Роберт вийняв із рота сигарету.— Я б хотів вам щось подарувати на день народження, тату... висловити... та ви, мабуть, і самі знаєте, що я хотів би висловити.

— Знаю,— мовив старий і поклав йому руку на плече.— Не треба нічого казати.

Я б залюбки подарував вам кілька сльозинок каяття, але не можу видушити їх із себе, я й далі дивлюся на вежу собору Святого Северина як на здобич, що випорснула з моїх рук. Шкода, що абатство було вашим юнацьким витвором, великим виграшем, першою великою грою. І воно було добре побудоване, солідні мури, бездоганні з погляду статички. Мені довелося замовити аж дві машини вибухівки. Я обійшов усе абатство, надписуючи крейдою свої о[^]рмули й позначки на стінах, на колонах, на опорах склепінь, навіть на великому образі Таємної вечери, між ступнею святого Йоанна і ступнею святого Петра. Я ж бо дуже добре знав абатство, ви вели мене по ньому і як я ще був дитиною, і як підріс, і як став юнаком. Я робив свої позначки на стінах, а за мною бігав абат, єдиний, хто залишився там, і волав до мого розуму й до моєї віри,— на щастя, то був новий абат, що не знав мене. Він волав до мого сумління, та все дарма. Він не знав, що я архітекторів син, який приїздив сюди на неділю в гості, їв стругів, чистий тутешній мед і спечений у монастирській пекарні хліб з маслом,

він дивився на мене як на божевільного, і тоді я прошепотів йому: "Тремтять порохня ві кістки". Мені тоді було двадцять дев'ять років, саме стільки, як вам, коли ви будували абатство, і я вже чигав на нову здобич, що видніла на обрії, сіра і струнка: на вежу собору Святого Северина, але потрапив у полон, і тут, на вокзалі в Денклінгені, мене допитував молодий американський офіцер, он біля того столика, де тепер нікого немає.

— Про що ти думаєш? — спитав старий.

— Про абатство Святого Антонія, я там так давно не був

— Ти радий, що їдеш туди?

— Я радий, що зустрінуся з Йозефом, я дуже давно не бачив його.

— Я навіть трохи пишаюся ним,— мовив старий, він такий безпосередній, життєрадісний, і з нього колись вийде добрий архітектор. Хоч він трохи засуворий з робітниками надто нетерплячий, та хіба будеш терплячий у двадцять два роки. А крім того, його підганяє термін, ченці дуже хочуть відправити передріздвяну службу вже в новій церкві. Звичайно, нас усіх запросять на освячення.

— У них ще й досі той самий абат?

— Котрий?

— Грегор.

— Ні, він помер сорок сьомого року, не міг пережити того, що абатство зруйнували.

— А ви? Ви змогли пережити це?

— Коли я почув, що його зруйновано, мене це дуже засмутило. Та потім я приїхав туди, побачив руїни та схвильова них ченців, які хотіли створити комісію, щоб знайти винного, і мені перехотілося мститись за свою будівлю. Я відрадив їх шукати винного, боявся, що він буде вибачатися переді мною, у мене ще й досі лунало у вухах страхітливе "sorry" того англійця. І, зрештою, кожную споруду можна знов відбудувати. Так, Роберте, я пережив це. Ти не повіриш, але я завжди був досить байдужий до споруд, які проектував і які будували під моїм керівництвом. На папері вони мені подобались, я працював над ними, можна сказати, з запалом, але ніколи не був митцем, розумієш, і знав, що я не митець. Коли вони запропонували мені відбудувати абатство, в мене ще були давні креслення. Для твого сина це чудова нагода перевірити свої знання на практиці, навчитись узгоджувати між собою всі деталі й трохи приборкувати своє нетерпіння. А нам не пора вже йти до поїзда?

— Ще чотири хвилини, тату. Але можна вийти на перон

Роберт підвівся, махнув рукою господареві й витяг гаманця. Але той вийшов з-за ляди, поминув його і, всміхаючись, поклав старому руку на плече.

— Ні, ні, пане раднику,— сказав він.— Ви мої гості, я нізащо не візьму грошей, ми з вами пом'янули мою матір.

Надворі було ще тепло, білі стяги диму з паровоза здіймалися вже над Додрінгеном.

— У тебе є квитки? — спитав старий.

— Є,— відповів Роберт.

Він дивився на поїзд, що спускався до них із пагорба за Додрінгеном, наче з блакитного неба, чорний, старий і зворушливий. Із службового приміщення вийшов начальник станції, він усміхався, теж, мабуть, радий, що робочий тиждень скінчився.

— Сюди, тату, сюди! — загукала Рут.

У дверях майнула її зелена шапочка й рожевий пух светра. Вона простягла руки дідові, допомогла йому піднятися на східці, обняла його, обережно провела до відчинених дверей купе, тоді допомогла батькові й поцілувала його в щоку.

— Я страшенно рада,— сказала вона,— справді страшенно рада, що ми відвідаємо абатство й що в нас сьогодні буде такий вечір.

Начальник станції засвистів і дав знак машиністові рушати.

7

Коли вони підійшли до віконця, Нетлінгер вийняв сигару з рота й підбадьорливо кивнув головою Шреллі. Віконце відчинилося перед ними, наглядач зі списком вихилився з нього і спитав:

— Ви в'язень Шрелла?

— Я,— відповів Шрелла.

Наглядач почав перераховувати речі, беручи їх одну за одною з коробки і викладаючи на ляду.

— Кишеньковий годинник, нікельований, без ланцюжка. Гаманець, чорний, шкіряний, у ньому п'ять англійських шилінгів, тридцять бельгійських франків, десять німецьких марок і вісімдесят ж}енігів. Краватка, зелена. Кулькова ручка, без марки, сіра. Дві хусточки, білі. Плащ, непромокальний, з паском. Капелюх, чорний. Безпечна бритва марки "Жилет". Шість сигарет марки "Бельга". Сорочка, спідня білизна, мило й зубна щітка у вас були з собою, правда? Прошу, розпишіться ось тут, що всі ваші речі вам повернуто.

Шрелла надяг плаща, запхнув своє добро в кишеню і розписався там, де була поставлена дата: "6 вересня, 1958 року, 15 год. 30 хв."

— Усе,— сказав наглядач і зачинив віконце. Нетлінгер знов засунув сигару в рот і торкнув Шреллу за

плече.

— Ходімо,— сказав він,— нічого зволікати, чи тобі подобається сидіти за ґратами? А краватку, може, все-таки зав'яжеш?

Шрелла встромив сигарету в рот, поправив окуляри, підняв комір і зав'язав краватку. Він відсахнувся, коли Нетлінгер раптом підніс йому до носа запальничку.

— Так,— сказав Нетлінгер,— у цьому всі в'язні однакові, чи вони зі становищем, чи ні, винні чи невинні, бідні чи багаті, політичні чи кримінальні, а найперше хочуть закурити.

Шрелла глибоко затагнувся і глянув поверх окулярів на Нетлінгера, зав'язуючи краватку й опускаючи коміра.

— Ти, бачу, маєш у цьому досвід, еге ж?

— А ти ні? — відповів Нетлінгер.— Ходімо, від прощання з начальником в'язниці я тебе не можу врятувати.

Шрелла надяг капелюха, вийняв з рота сигарету і рушив за Нетлінгером, що відчинив йому двері на подвір'я. Начальник в'язниці стояв біля віконця, перед яким вишикувалась черга тих, що хотіли отримати дозвіл на побачення в неділю. Він був високий, одягнений не надто елегантно, але добротно. Підходячи до Нетлінгера зі Шреллою, він кожним своїм порухом показував, що він людина цивільна.

— Ну як, ти задоволений? — спитав начальник в'язниці Нетлінгера.— Сподіваюся, що все залагоджено швидко й коректно.

— Дякую,— відповів Нетлінгер,— справді все зробили дуже швидко.

— Чудово,— сказав директор і обернувся до Шрелли.— Не гнівайтесь, коли я скажу вам на прощання кілька слів, хоч ви лише один день,— він засміявся,— перебували під моєю опікою і помилково потрапили не в слідче відділення, а у виправне. Гляньте,— він показав на внутрішню браму в'язниці,— за цією брамою вас чекає друга брама, а вже за нею — щось прекрасне, наше найбільше добро — воля. Не знаю, чи підозра, що падала на вас, обгрунтована чи ні, але в моїх гостинних мурах,— він знов засміявся,— ви пізнали щось протилежне: неволю. Тож цінуюте волю. Хоч ми всі тільки в'язні, в'язні свого тіла, поки одного дня наша душа звільниться від нього й полине

до свого творця, але бути в'язнем у моїх гостинних мурах — це не лише символічний образ. Я відпускаю вас на волю, пане Шрелло...

Шрелла збентежено простяг руку, але швидко відсмикнув її назад, бо з виразу обличчя начальника помітив, що це напевне не входило в церемонію прощання. Шрелла зніяковіло мовчав, перекладаючи сигарету з руки в руку й поглядаючи на Нетлінгера.

Мури навколо цього подвір'я, клаптик неба над ним були останнє, що бачив Ферді в цьому світі, а голос начальника в'язниці — останнім людським голосом, який він чув. Подвір'я було таке мале, що запах Нетлінгерової сигари заповнив його все. З того, як принохувався начальник в'язниці, видно було, що він думає: "О, на сигарах ти завжди розумівся, цього вже в тебе не відбереш".

Нетлінгер вийняв сигару з рота.

— Міг би обійтися й без прощальної промови. Ну, дякую і до побачення.

Він узяв Шреллу за плечі й підштовхнув до внутрішньої брами, яка відчинилася перед ними. Потім вони повільно підійшли до зовнішньої брами. Шрелла зупинився й показав вартовому свої папери. Той пильно звірив їх, кивнув головою і відчинив браму.

— Ну ось вона, воля,— усміхнувся Нетлінгер.— Там стоїть машина, скажи лише, куди тебе відвезти.

Шрелла разом з ним перейшов вулицю, та коли водій відчинив перед ним дверці, раптом завагався.

— Сідай, сідай,— сказав Нетлінгер.

Шрелла скинув капелюха, сів у машину, відхилився назад і глянув на Нетлінгера, що вмощувався поряд із ним.

— То куди тебе відвезти?

— На вокзал,— сказав Шрелла.

— У тебе там речі?

— Ні.

— Ти хочеш знов покинути це гостинне місто? — спитав Нетлінгер. Тоді нахилився вперед і сказав шос}ерові:—На головний вокзал.

— Ні,— відповів Шрелла,— я ще не покидаю цього гостинного міста. Ти не спіймав Роберта?

— Ні,— відповів Нетлінгер,— його не так легко спіймати. Я цілий день ганявся за ним, але він ухилявся від зустрічі зі мною. А коли я майже сполав його в готелі "Принц Генріх", він утік бічними дверима. Через нього мені довелось пережити дуже неприємні хвилини.

— Ти й перед цим ніколи не зустрічався з ним?

— Ні,— відповів Нетлінгер,— жодного разу. Він дуже відлюдкуватий.

Машина зупинилася перед світлоє}юром. Шрелла скинув окуляри, протер їх хусточкою і схилився до вікна.

— Мабуть, тобі самому дивно, що ти після стількох років і за таких обставин опинився в Німеччині,— сказав Нетлінгер.— Ти її не впізнаєш.

— Впізнаю і навіть добре впізнаю,— мовив Шрелла,— десь так, як пізнаєш жінку, що її кохав дівчиною і побачив через двадцять років. Вона трохи погладшала, сальні залози розрослися, в неї, мабуть, не тільки багатий, але й працьовитий чоловік, вона має віллу на околиці міста, машину, персні на пальцях. Після такої зустрічі про своє давнє кохання хоч-не-хоч згадуєш з іронією.

— Звичайно, картина, яку ти намалював, не зовсім правдива,— зауважив Нетлінгер.

— Але все-таки це картина,— мовив Шрелла,— і коли в тебе таких картин є тисяч зо три, то якусь крихту правди ти з них, думаю, виловиш.

— Мені здається, що ти бачиш усе в кривому дзеркалі, та й не можеш інакше, адже ти пробув тут усього двадцять чотири години, і з них двадцять три — у в'язниці.

— Ти навіть не уявляєш собі, скільки всього можна дізнатися про країну, коли сидиш у в'язниці. Адже до ваших в'язниць найчастіше потрапляють за обман,— на жаль, за самообман не карають. Ти, мабуть, іще не знаєш, що за останні двадцять два роки я чотири з них просидів у в'язниці ?

Машина повільно рухалася в потоці інших машин, що скупчилися перед світлофором.

— Не знаю,— сказав Нетлінгер.— Це було в Голландії?

— Так,— відповів Шрелла.— І в Англії.

— І за які провини?

— За вчинки в стані ас}екту, викликаного любовною тугою. Але то був зовсім не ідеалізм, я боровся з цілком реальними явищами.

— А ти міг би розповісти про це докладніше? — спитав Нетлінгер.

— Ні,— сказав Шрелла,— бо ти б не зрозумів мене і сприйняв би мої вчинки як комплімент.

Я погрожував одному голландському політикові, який заявляв, що треба знищити всіх німців. То був дуже популярний політик. Потім, коли німці окупували Голландію, вони випустили мене, вирішили, що я такий собі мученик за Німеччину, а тоді знайшли моє прізвище в списку розшукуваних злочинців, і я від їхньої любові втік до Англії. Там я погрожував одному англійському політикові, який заявляв, що всіх німців треба знищити, а зберегти тільки твори їхнього мистецтва. То був дуже популярний політик. Проте англійці скоро амністували мене, воші вважали, що повинні шанувати почуття, яких у мене зовсім не було, коли я погрожував їхньому політикові,— так людей через непорозуміння садовлять до в'язниці, а потім через непорозуміння випускають. Нетлінгер засміявся:

— Якщо ти вже збираєш картини, то я можу додати до твоєї колекції ще одну. Як тобі подобається така картина: двоє шкільних товаришів стають непримиренними ворогами на політичному ґрунті, далі йде переслідування, допит, утеча, смертельна ненависть,— але через двадцять два роки саме той, хто переслідував, той нелюд, визволяє з в'язниці втікача,

який повернувся на батьківщину. Хіба не варта ця картина того, щоб ти і її взяв до своєї колекції?

— Це не картина, а історія,— відповів Шрелла,— і вада її в тому, що вона ще й правдива... Але якщо я перекладу цю історію на образно-абстрактну мову й потім витлумачу її тобі, то ти почувеш мало приємного для себе.

— Тобі напевне дивно, що я тут виправдуюсь перед тобою,— тихо мовив Нетлінгер і вийняв сигару з рота,— але повір мені, коли я побачив твоє прізвище у списку розшуканих злочинців і, переглянувши рапорт, довідався, що тебе справді арештували на кордоні, то, не вагаючись жодної хвилини, вжив усіх заходів, щоб звільнити тебе.

— Дуже шкода,— відповів Шрелла,— якщо ти думаєш, що я сумніваюся в щирості твоїх мотивів і почуттів. Я навіть не сумніваюся, що ти каєшся, але в кожній картині — а ти мене просив вважати цю історію ще однією картиною до моєї колекції,— в кожній картині є якась абстрактна ідея, і тут — це та роль, яку ти грав тоді і граєш тепер, вона, вибач мені, та сама, бо тоді мене, щоб знешкодити, треба було посадити до в'язниці, а тепер мене, щоб знешкодити, треба було звільнити. Боюся, що Роберт, у якого мислення багато абстрактніше, ніж у мене, саме тому не хоче з тобою зустрічатися. Сподіваюся, що ти розумієш мене,— я й тоді ніколи не сумнівався в щирості твоїх особистих мотивів і почуттів. Ні, ти мене не розумієш і не пробуй зрозуміти, бо ти грав свої ролі, не усвідомлюючи їх, інакше був би циніком або злочинцем, а ти не став ні тим, ні тим.

— Тепер я справді не знаю, чи ти мені робиш компліменти, чи зовсім навпаки.

— І те, й те,— засміявся Шрелла.

— Ти, мабуть, не знаєш, що я робив для твоєї сестри.

— Ти захищав Едіт?

— Так. Вакера хотів її заарештувати, знов і знов заносив її до списку, а я щоразу викреслював її прізвище.

— Ваша добродійність, мабуть, ще страшніша за ваші злочини,— тихо мовив Шрелла.

— А ви ще невблаганніші за самого бога, бо він прощає людині, якщо вона покається у своїх гріхах.

— Я не бог і не претендую ні на його мудрість, ні на його милосердя.

Нетлінгер похитав головою і відхилився назад. Шрелла витяг з кишені сигарету, встромив її в рот і знов злякався, коли Нетлінгер раптом клацнув запальничкою в нього перед носом і чисте блакитне полум'я мало не обпалило йому повік. "А теперішня твоя ввічливість,— подумав він,— ще гірша за колишню брутальність. Ти так само завзято, як колись кидав мені в обличчя бейсбольний м'яч, тепер лізеш мені у вічі зі своєю запальничкою".

— Коли Роберта можна спіймати? — спитав він.

— Мабуть, аж у понеділок, мені не вдалося з'ясувати, куди він поїхав після обіду. Його батько й дочка теж поїхали. Але, може, сьогодні ввечері ти застанеш його вдома або завтра о пів на десяту в готелі "Принц Генріх", він там щодня грає в більярд

від пів на десяту до одинадцятої. Вони хоч поводитися з тобою по-людському у в'язниці?

— Так,— відповів Шрелла,— були ввічливі.

— Якщо тобі потрібні гроші, скажи мені. З тим, що в тебе є, не розженешся.

— Дякую, до понеділка мені вистачить, а тоді я матиму гроші.

Що ближче до вокзалу, то потік машин ставав довший і ширший. Шрелла спробував відчинити вікно, але не впорався з ручкою. Нетлінгер перехилився через нього й опустив скло.

— Боюся, що повітря на вулиці не набагато чистіше від того, яким ми дихаємо в машині,— зауважив він.

— Дякую,— сказав Шрелла. Він глянув на Нетлінгера и переклав сигарету з лівої руки в праву, а тоді з правої знов у ліву.— Послухай, а того м'яча, що його тоді забив Роберт, взагалі знайшли колись чи ні? — запитав він.— Пам'ятаєш?

— Звичайно, дуже добре пам'ятаю, бо потім про нього було багато балачок,— відповів Нетлінгер.— М'яча так і не знайшли, хоч шукали до самого смерку й навіть другого дня, дарма, що була неділя. Вони ніяк не могли заспокоїтися, хтось навіть згодом запевняв, що Роберт просто схитрував, не вдарив м'яча, а лише відтворив звук удару, а м'яча сховав.

— Але ж усі бачили, як м'яч летів, хіба ні?

— Звичайно, ніхто тим чуткам не повірив. А ще дехто казав, що він упав на підвір'я броварні, на підводі, яка саме стояла

там. Ти, може, ще пам'ятаєш, що зразу після того з броварні виїхала підвода?

— Вона виїхала раніше, задовго до того, як Роберт забив м'яча,— сказав Шрелла.

— По-моєму, ти помиляєшся,— заперечив Нетлінгер.

— Ні,— сказав Шрелла,— я ж там стояв, чекав м'яча й уважно стежив за всім. Підвода виїхала раніше.

— Ну добре,— мовив Нетлінгер,— принаймні м'яча так і не знайшли. А ось і вокзал... Ти справді не хочеш, щоб я тобі допоміг?

— Дякую, мені нічого не треба.

— Ну, то хоч пообідай зі мною.

— Гаразд,— погодився Шрелла,— ходімо обідати.

Шофер відчинив дверці, Шрелла виліз перший і, засунувши руки в кишені, почекав на Нетлінгера. Той узяв із сидіння течку, застібнув плаща і сказав шоферові:

— Будь ласка, заїдьте по мене о пів на шосту до готелю "Принц Генріх".

Шофер приклав руку до кашкета, сів у машину і взявся за кермо.

Такі самі окуляри, похилі плечі, дивна усмішка на устах. Білявий чуб, зачесаний, як і давно колись, назад, не порідшав, а

тільки ледь узявся сріблом. Таким самим порухом Шрелла витяг хусточку, витер піт і знов сховав її до кишені. Здавалося, він зовсім не змінився, лише постарів на кілька років.

— Чого ти повернувся? — тихо спитав Нетлінгер. Шрелла, мружачись і прикусивши спідню губу, як давно

колись, глянув на нього. В правій руці в нього була сигарета, в лівій капелюх. Він довго дивився на Нетлінгера й чекав, так само даремно чекав того, чого прагнув ось уже більше як двадцять років: ненависті, такої ненависті, що вилилася б у дію. Якби він міг дати ворогові ляпаса або штурхана ногою в зад і крикнути: "Свинюко, підла свинюко!" Він заздрихав людям, здатним на такі прості почуття, але сам не міг ударити його в це кругле обличчя, на якому проступала збентежена усмішка, дати йому штурхана. Нетлінгер підставляв йому на сходах у школі ногу — він котився униз, дужки окулярів уганялися йому в пипки вух,— нападав на нього, коли він ішов додому, затягав його в під'їзди й бив, шмагав гарапником з колючого дроту, Роберта і його, допитував, на ньому лежить вина за смерть Ферді — і він рятував Едіт, випустив Роберта.

Шрелла перевів очі з Нетлінгера на привозкальний майдан, що кишів людьми. Сонячне суботнє надвечір'я, таксі, які чекають на пасажирів, і продавці морозива, які чекають на покупців, бої в бузкових лівреяx, що несуть валізи слідом за гостями, сірий, величний фасад собору Святого Северина, готель "Принц Генріх", кав'ярня "Кронер". Він злякався, коли Нетлінгер раптом кинувся в юрму, вимахуючи руками, і закричав:

— Панно Рут! Панно Рут!..

За хвилю він вернувся й похитав головою.

— Ти бачив ту дівчину,— спитав він,— у зеленій шапочці й рожевому светрі? Дуже гарна, кожному впадає в око... Це Робертова дочка. Я не догнав її, а то б вона сказала нам, де його знайти. Шкода... То ти не бачив її?

— Ні,— тихо мовив Шрелла.— Дочка Едіт?

— Звичайно,— сказав Нетлінгер,— твоя небога. Ото не пощастило... Ну, ходімо їсти.

Він перейшов майдан і завернув до готелю "Принц Генріх" на другому боці вулиці. Шрелла подався за ним. Бой у бузковій лівреї відчинив їм двері, які, гойднувшись за ними, знов стали у свої оббиті повстю гнізда.

— Місце біля вікна? — спитав Йохен.— Будь ласка. Щоб не дуже сліпило сонце? Отже, зі східного боку. Гуго, доглянь, щоб добродіїв посадовили біля вікна зі східного боку. Нема за що.

Від чайових тут не відмовляються. Одна марка — чесно зароблена монета, а чайові — душа нашого фаху. А все ж переміг я, голубе, ти його так і не побачив. Що він спитав? Чи пан Фемель грає в більярд у неділю? Шрелла? Господи! Та мені навіть не треба дивитися в червону картку.

— Боже мій, ви, думаю, вибачите старому, пане Шрелло, коли він дозволить собі, поки тут нікого немає, сказати вам кілька слів, що не входять у його службові обов'язки. Я добре знав вашого батька, дуже добре, він же рік працював тут у нас, саме тоді, коли відбувався німецький спортивний фестиваль. Ви навіть пам'ятаєте той фестиваль? Ну певне, вам же тоді було вже років десять або й дванадцять. Ось вам моя рука, мені буде дуже приємно, як ви її потиснете. Боже мій, я думаю, ви мені вибачите, що я так розчулився, хоч це, так би мовити, не

входить у мої службові обов'язки. Я вже досить старий, щоб дозволити собі таке. Ваш батько був поважний чоловік, а з якою гідністю тримався! Боже мій, він не зносив хамства, зате до тих, хто не дозволяв собі хамства, був ласкавий, як ягня. Я часто згадував вашого батька... Вибачте мені, коли я роз'ятрив вам давні рани. Господи... я ж зовсім забув, боже мій. Яке щастя, що ті свині вже тут не порядкують. А втім, будьте обережні, пане Шрел-ло, часом мені здається, що вони все-таки перемогли. Будьте обережні, не довіряйте цьому спокоєві... І вибачте старому, що він розчулився й робить зауваження, які не входять у його службові обов'язки. Гуго, посадови добродіїв на найкраще місце зі східного боку, на найкраще. Ні, пане Шрелло, в неділю пан Фемель не грає в більярд, ні, в неділю не грає. Як він зрадіє, ви ж були замолоду друзями й однодумцями, правда ж? Не думайте, що в усіх коротка пам'ять. Часом би він з якоїсь причини все-таки з'явився тут, я вам повідомлю, якщо ви лишите свою адресу, я пошлю вам гінця, дам телеграму, зателефоную, якщо хочете. Для своїх клієнтів ми робимо все.

Гуго і оком не змигнув. Гостей пізнають тільки тоді, як вони самі цього хочуть. Це той лаявся в більярдній? У готелі зберігають таємниці своїх гостей. Гарапник із колючого дроту? Ні, треба уникати недоречних міркувань і висновків, збереження таємниці — девіз нашого фаху. Меню? Будь ласка, панове. Вас це місце влаштовує? Східний бік, біля вікна, не дуже сліпить сонце. Звідси вам буде видно західний неф собору Святого Северина, ранньороманський стиль, одинадцяте або дванадцяте сторіччя, засновник — святий Генріх, герцог Генріх, прозваний Несамовитим. Так, пане, гарячі страви подають цілий день, усі страви, зазначені в меню, є від дванадцятої до двадцять четвертої години. Що в меню найкраще? Ви хочете відзначити зустріч? У відповідь на такий вияв довіри можна ледь усміхнутися — мовляв, усе розумію. Тільки нічого не згадувати. Шрелла, Нетлінгер, Фемель. Ніяких висновків. Шрами на спині?

— Так, старший ефі ці а нт зараз відійде й візьме у вас замовлення.

— Ти також вип'єш чарочку "мартіні"? — спитав Нетлінгер.

— Дякую, вип'ю,— відповів Шрелла.

Він віддав хлопцеві плаща й капелюха, пригладив рукою волосся й сів. У залі було мало гостей: у задньому кутку воркувала якась пара й чути було тихий сміх у супроводі дзенькоту келихів. Шампанське.

Шрелла взяв чарку "мартіні" з таці, яку тримав перед ними офіціант, почекав, коли Нетлінгер також візьме свою, підняв її, кивнув Нетлінгерові й випив. Нетлінгер якимось негарно постарів. Шрелла пам'ятав його квітучим білявим юнаком, навіть в обрисі його жорстоких уст завжди була якась добродушна рисочка. Він легко долав метр шістдесят сім висоти, пробігав стометрову дистанцію за одинадцять і п'ять десятих секунди. Переможці, думав Шрелла, добродушно-жорстокі, але відверті. Вони навіть не вміли тішитися своєю перемогою, були погано виховані, харчувалися не так, як треба, не мали розмаху. Ось і цей, мабуть, забагато їсть, уже добре полисів, у вологих очах світиться стареча сентиментальність. Нетлінгер схилювся над меню з виразом знавця, біла манжета на руці підсунулась угору, і стало видно золотий ланцюжок годинника. На пальці обручка. О боже, подумав Шрелла, навіть якби він не робив усього того, Робертові навряд чи захотілося б гоїти з ним пиво або водити своїх дітей до його вілли на гру у бадмінтон, що сприяє товариським стосункам між родинами.

— Дозволь мені щось вибрати для тебе,— сказав Нетлінгер.

— Будь ласка, вибирай,— відповів Шрелла.

— Ну, то візьмімо на перекуску чудового вудженого лосося, потім курку з pommes frites і салат,— сказав Нетлінгер,— а вже пізніше, я думаю, виберемо щось на десерт Знаєш, у мене апетит на десерт приходить аж тоді, коли я починаю їсти, в цьому я покладаюся на свій інстинкт, він мені підкаже, що взяти — сир, тістечко, морозиво чи омлет Одне тільки я можу з певністю визначити наперед — каву

Нетлінгер говорив таким голосом, наче брав участь у передачі "Як я став гурманом". Він ніяк не міг відірватися від того переліку страв, наче аж пишався ним, усе мурмотів, як молитву, звертаючись до Шрелли:

— Подвійний антрекот... блакитний струг... медальйон із телятини...

Смаженою картоплею (фр.).

Шрелла спостерігав, як Нетлінгер побожно водив пальцем по списку страв, на деяких затримувався, ляскав язиком, нерішуче хитав головою.

— Коли я бачу слово "пулярда", то просто не можу втриматися.

Шрелла встромив у рот сигарету, радий, що цього разу уникнув Нетлінгерової запальнички. Пригублюючи "мартіні", він стежив очима за Нетлінгеровим пальцем, що нарешті добрався до десерту. "З їхньою ґрунтовністю, хай би її дідько взяв,— подумав він,— перехочеш їсти навіть таку добру й корисну страву, як смажена курка. Вони просто-таки мусять усе робити краще за інших і явно домоглися в цьому успіху, навіть жеруть так, наче справляють якийсь урочистий обряд, хочуть перевершити італійців та французів".

— Будь ласка, для мене курку,— сказав він.

— А лосося?

— Дякую, не треба.

— Дарма, він страшенно смачний, а ти ж, мабуть, голодний, як вовк.

— Я справді голодний, але надолужу на десерті,— сказав Шрелла.

— Як хочеш.

Офіціант приніс іще дві чарки "мартіні" на таці, що напевне коштувала більше, ніж цілий спальний гарнітур. Нетлінгер узяв чарку з таці й передав Шреллі, потім узяв свою, нахилився вперед і сказав:

— Цю чарку я вип'ю за твоє здоров'я, тільки за твоє.

— Дякую,— мовив Шрелла, кивнув головою і випив.—
Одного я ще не збагнув,— повів далі він,— як так вийшло, що вони мене заарештували зразу на кордоні?

— Та просто через дурне непорозуміння: твоє прізвище й досі ще стоїть у списку розшукуваних злочинців. Звинувачення в замаху на життя втрачає силу через двадцять років, і тебе мали викреслити зі списку вже два роки тому.

— У замаху на життя? — перепитав Шрелла.

— Авжеж, те, що ви тоді вчинили з Вакерою, кваліфікують саме так.

— Ти, мабуть, не знаєш, що я в тій справі не брав участі й навіть не схвалював її.

— Тим краще, коли так,— сказав Нетлінгер,— легше буде остаточно викреслити твоє прізвище з того списку. Поки що я зміг лише поручитись за тебе й домовитися про твоє тимчасове звільнення. Та в списку ти є, я з цим нічого не міг удіяти, а тепер уже викреслю, це буде проста 4юрмальність. Якщо ти не проти, то я вже беруся до юшки.

— Будь ласка,— мовив Шрелла.

Він відвернувся і глянув на вокзал. Нетлінгер їв юшку зі срібної чашки. Звичайно ж, жовтаві галушки в тій юшці замішені на кістковому мозку найкращої худоби, що будь-коли паслася на німецьких луках, на таці між свіжим листям зеленого салату золотом полискував вуджений лосось, грінки були до міри підсмажені, на кульках масла блищали сріблясті краплі води. Дивлячись, як Нетлінгер їсть, Шрелла насилу поборов у собі гостре почуття жалю до нього. Для нього самого, скільки він пам'ятав себе, їда була високим виявом братства. Або любові, як сніданки в поганих і гарних готелях із жінками, яких він кохав. Їда на самоті завжди здавалася йому прокляттям, і коли він бачив чоловіків, що їли одинцем на вокзалах, у їдальнях або в тих незчисленних пансіонах, де йому доводилося жити, то сприймав їх як проклятих. Сам він завжди, коли хотів їсти, шукав собі товариства. Найприємніше було сісти біля якоїсь жінки і, надламуючи хліб, перемовитися з нею кількома словами, усміхнутися до неї, схиляючись над тарілкою з юшкою, щось подати їй,— тільки це робило чисто біологічний процес стерпним і навіть приємним. Такі люди, як Нетлінгер,— Шрелла бачив їх безліч,— здавалися йому приреченими, а їхні сніданки й

обіди були ніби трапези катів: хоч вони знали правила поведінки біля столу й дотримувалися їх, а нічого не робили, щоб прикрасити споживання їжі, їхня смертельна поважність убивала й горохову юшку, й пулярду, а крім того, вони не могли не думати про ціну кожного шматка, який посиляли до рота. Він знов відвернувся від Нетлінгера, перевів погляд на вокзал і прочитав на великому транспаранті, що висів над входом: "Вітаємо наших репатріантів".

— Слухай,— сказав він,— може, ти б записав мене репатріантом?

Нетлінгер, що саме намащував грінку маслом, підвів очі й глянув так, наче виринув із прірви смутку.

— Це залежить від того, чи ти ще маєш німецьке підданство,— сказав він.

— Ні, я не маю ніякого підданства,— відповів Шрелла.

— Шкода,— мовив Нетлінгер. Він знов схилився над грінкою, взяв виделкою шматок лосося з таці й порізав його.— Якби тобі пощастило довести, що ти втік не як кримінальний злочинець, а з політичних міркувань, ти б міг отримати добрі гроші як відшкодування. Хочеш, я з'ясую твоє становище з погляду закону?

— Не треба,— мовив Шрелла.

Коли Нетлінгер відсунув від себе тацю з лососем, він подався вперед і спитав:

— Невже ти хочеш залишити цей чудовий лосось?

— Звичайно,— відповів Нетлінгер,— не можна ж...

Він злякано озирнувся навколо, коли Шрелла взяв грінку й поклав на неї рукою шматок лосося.

— Не можна ж...

— Ти собі не уявляєш, чого тільки не дозволяють у такому розкішному готелі. Мій батько був офіціантом, навіть у цих священних стінах. Вони б і оком не змигнули, якби ти почав їсти руками хоч і горохову юшку, тільки що це було б неприродно й незручно. Але саме на неприродне й незручне в цьому готелі найменше звертають увагу, тому тут такі високі ціни. Це ціна офіціантів, які вдаватимуть, що нічого не бачать. Але їсти хліб руками і класти на нього руками рибу — це природно, і зручно.

Він, усміхаючись, узяв з таці останній шматок лосося, ще раз розтулив складені докупі грінки й запхнув його між них. Нетлінгер сердито дивився на нього.

— Ти, мабуть, тепер ладен убити мене,— сказав Шрелла,— правда, з інших міркувань, ніж колись, це треба визнати, але мета й тепер та сама. Послухай, що тобі скаже син офіціанта: справді інтелігентна людина ніколи не улягає тиранії офіціантів, серед яких, звичайно, є й люди, здатні мислити як інтелігенти.

Поки він їв лосося, офіціант із допомогою боя накривав стіл для головної страви: спорудив на маленьких столиках складний пристрій для збереження тепла, забрав брудне начиння, розіклав чисте й приніс для Нетлінгера вино, а для Шрелли — пиво. Нетлінгер покуштував вино.

— Трохи затепле,— сказав він.

Шрелла почекав, поки йому поклали курку з картоплею й салатом, підняв свій кухоль пива й кивнув Нетлінгерові, спостерігаючи, як офіціант поливав йому шматок полядвиці густою темно-рудою підливою.

— До речі, Вакера ще живий?

— Звичайно,— відповів Нетлінгер,— йому ж іще тільки п'ятдесят вісім. Він належить — у моїх устах це слово тобі напевне здасться смішним — до невинуватих.

— Як тебе розуміти? — спитав Шрелла.— Хіба справді можуть бути невинуваті німці?

— Ну, він дотримується тих самих поглядів, яких дотримувався тридцять п'ятого року.

— Гінденбург і таке інше? Пристойність, вірність, чесність — так?

— Саме так. Гінденбург і тепер був би його лозунгом.

— А який твій лозунг?

Нетлінгер підвів очі від тарілки. В руці він тримав виделку зі щойно відрізаним шматочком м'яса.

— Я хочу, щоб ти мене зрозумів,— сказав він,— я демократ, переконаний демократ.

Він знов схилив голову над полядвицею, підняв виделку з настромленим на неї шматочком м'яса, запхнув його в рот,

втер губи серветкою і, похитуючи головою, простяг руку по келих із вином.

— Що сталося з Трішлером? — спитав Шрелла.

— З Трішлером? Не пам'ятаю такого.

— Зі старим Трішлером, що жив у Нижній гавані, де потім улаштували кладовище кораблів. Невже ти не пам'ятаєш Алоїза? Він же вчився в нашому класі.

— Ага, тепер пригадав,— сказав Нетлінгер, накладаючи собі на тарілку листя селери.— Алоїза ми шукали кілька тижнів і не знайшли, а старого Трішлера Вакера сам допитував, але нічого не добув із нього, ані слова, і з його дружини також.

— Ти не знаєш, вони ще живі?

— Не знаю. Але ті околиці часто бомбили. Якщо хочеш, я з'ясую це для тебе. О боже, що сталося? — тихо мовив він.— Що ти надумав?

— Я хочу піти,— сказав Шрелла.— Вибач, але мені вже треба йти.

Він підвівся, стоячи допив своє пиво, підкликав рукою офіціанта, і коли той, тихо ступаючи, підійшов, показав йому на срібний таріль, який стояв на підігрівачі і в якому ще сичали в маслі три шматки підсмаженої курки.

— Скажіть, будь ласка,— мовив він,— ви б не могли загорнути мені це так, щоб масло не просякло назовні?

— Чому ні,— відповів офіціант, зняв таріль із підігрівача і вже був рушив від столу, але потім підвів голову, обернувся й спитав: — Картоплю також загорнути, пане? І, може, трохи салату?

— Дякую, не треба,— відповів, усміхаючись, Шрелла.— Pommes frites зм'якне, і салат буде недобрий.

Він дарма шукав на пещеному обличчі сивого офіціанта бодай тіні іронії. Зате Нетлінгер підвів очі від тарілки й сердито глянув на нього.

— Гаразд, ти хочеш помститися на мені,— сказав він,— я це можу зрозуміти. Але невже треба мстити ся в такий спосіб?

— Ти волів би, щоб я тебе вбив? Нетлінгер промовчав.

— До того ж, це зовсім не помста,— сказав Шрелла.— Я просто мушу піти звідси, більше не можу витримати, але я ціле життя дорікав би собі, якби залишив тут курку. Можеш, зрештою, скинути цей вчинок на моє фінансове становище. Я б не взяв курки, якби був певний, що офіціантам і боям дозволяють доїдати те, що залишиться, але я знаю, що тут цього не заведено.

Він подякував боєві, що приніс йому плаща й допоміг одягтися, взяв капелюха, знову сів і спитав: Ти знаєш пана Фемеля?

— Так,— відповів Гуго.

— І номер його телефону знаєш?

— Так.

— То зроби мені таку ласку, телес}юнуй йому через кожні півгодини, і якщо він візьме трубку, скажи, що його хотів би бачити такий собі Шрелла.

— Добре.

— Я не певний, що там, куди мені треба йти, є телефони-автомати, а то сам би йому зателес}юнував. Ти запам'ятав моє прізвище?

— Шрелла.

— Так. Я зателефоную сюди десь о пів на сьому й покличу тебе. Як тебе звати?

— Гуго.

— Щиро дякую, Гуго.

Він устав і глянув згори вниз на Нетлінгера, що взяв із таці ще один шматок полядвиці.

— Мені прикро,— сказав він,— що ти сприйняв мій невинний вчинок як акт помсти. Я зовсім не думав про помсту, але зрозумій, що мені хочеться піти звідси. Я не думаю довго залишатися в цьому гостинному місті, а ще повинен залагодити деякі справи. Мені треба тобі нагадувати про список розшукуваних чи ні?

— Звичайно, ти можеш будь-коли зайти до мене, додому або на службу, як хочеш.

Шрелла взяв із рук офіціанта старанно запаковану білу коробочку й дав йому чайові.

— Масло не просякне назовні,— сказав офіціант.— Усе запаковане в целофан і в коробку, які в нас наготовані спеціально для виїздів на свіже повітря.

— До побачення,— сказав Шрелла. Нетлінгер ледь підвів голову й відповів:

— До побачення.

— Так, залюбки, шановна пані,— сказав Йохен,— а там ви вже побачите стрілку: "До давньоримських дитячих гробниць". Вони відчинені до восьмої, і, коли смеркає, в них умикають освітлення. Нема за що, красно дякую.

Накульгуючи, він вийшов з-за стойки й підступив до Шрелли, якому бой уже відчинив двері.

— Пане Шрелло,— сказав він,— я зроблю все, щоб довідатися, де можна знайти пана Фемеля. За цей час я вже дещо дізнався в кав'ярні "Кронер": о сьомій годині там відбудеться родинне свято на честь старого Фемеля, отже ви його там напевне зустрінете.

— Дякую,— мовив Шрелла,— щиро дякую.

Він знав, що чайові тут недоречні. Усміхнувшись старому, він вийшов на вулицю, і двері, тихо гойднувшись, знов стали у свої оббиті повстю гнізда.

Автострада на всю широчінь була перегороджена великими грубими щитами. Міст, колись прокладений тут через річку, був зруйнований, висаджений у повітря при самому березі. З пілонів звисали іржаві уривки розсотаних тросів, триметрові щити повідомляли про те, що за ними причаїлася СМЕРТЬ. Для тих, на кого ці слова не діяли, застереження було ще й намальоване: схрещені кістки і вдесятеро збільшений для постраху череп, чорні як смола, на яскраво-білому тлі.

На цьому мертвому відтинку дороги старанні початківці з автошколи училися перемикати зчеплення, звикали до швидкої їзди, мордували коробку передач, повертаючи назад ліворуч і праворуч, уперед ліворуч і праворуч. Насипом, що пролягав між майданчиком для гри в гольф і дачними городами, гуляли ошатно вбрані чоловіки й жінки зі святковим виразом на обличчі, як завжди суботнього вечора, намагалися підійти до самої платс}юрми, що залишилась від мосту, до погрозливих щитів, за якими ховалися скромні бараки, ніби глузуючи зі смерті. За написом СМЕРТЬ здійсмався синій димок із грубок, на яких нічні сторожі підігрівали їжу в казанках, підсмажували хліб і від яких запалювали скрученим у трубочку папірцем свої люльки. Пишні сходи, що вели з набережної на міст, уціліли, тепер на них теплими вечорами сідали відпочити ті, що гуляли по насипу. Звідти, з двадцятиметрової висоти, вони могли спостерігати за відбудовою. Водолази в жовтих костюмах поринали в глибину, спрямовуючи гаки кранів на залізні та бетонні уламки мосту, крани витягали свою здобич, з якої стікала вода, й вантажили на баржі. На високих риштуваннях і на хистких містках, у колисках, підвішених угорі до пілонів, робітники, розсипаючи синюваті іскри, розрізали зварювальними апаратами рештки металевих конструкцій, повикривлювані заклепки, відтинали уривки сталевих тросів. Би́ки з бічними опорами стояли серед річки, ніби велетенська брама, що замикала гектар блакитної порожнечі, гули сирени, даючи сигнали: "Фарватер відкритий", "Фарватер закритий".

Червоне світло, зелене світло. Баржі з вугіллям і деревом пливли одні вгору, другі вниз.

Зелена вода, веселий рух, похилі береги, зарослі лозами, строкаті судна, синюваті спалахи зварювальних апаратів. Гравці в гольф, жилаві чоловіки й жилаві жінки з поважними обличчями, тримаючи ключки на плечах, обходили рівно скошеним моріжком слідом за м'ячами свої вісімнадцять ямок. На городах палили квасолиння, горохвиння і старі стовпці з огорож, дим підіймався вгору, обертаючись у гарні хмарки, схожі на ельфів у стилі модерн, потім вони заокруглювалися в стилі барокко, і з них утворювались химерні фігури, ясно-сірі на тлі синього надвечірнього неба, а ще вище їх підхоплював вітер, шматував на клапті й гнав до обрію. Діти, що гасали на самокатах недбало вимощеними доріжками, падали, розбивали собі лікті й коліна і показували садна переляканим матерям, вимагаючи в них за те обіцянки купити лимонад або морозиво. Пари закоханих, тримаючись попід руки, простували в лози, де вже давно не лишилося сліду повені: стебел очерету, корків, пляшок і коробочок з-під крему на взуття. Матроси сходили хисткими містками на берег, за ними йшли їхні жінки з кошиками в руках, упевнені в собі. На вичищених до блиску баржах вечірній вітер метляв розвішену на мотузках білизну: зелені штани, червоні кофти й білі простирала, що здавалися ще білішими на тлі просмолених густою смолою дощок, які блищали, мов японський лак. З води раз по раз виринали підняті краном уламки мосту, покриті мулом і водоростями. А за всім тим сіріли стрункі обриси собору Святого Северина. У кав'ярні "Бельв'ю" стомлена офіціантка оголосила:

— Тістечка з кремом скінчилися.

Вона витерла піт з брезклого обличчя й пошукала в торбі дрібних грошей.

— Є ще тільки пісочне печиво... Ні, морозиво також скінчилося.

Йозеф простяг долоню по здачу, сховав монети в кишеню штанів, а папірець у кишеню сорочки, тоді обернувся до Маріанни, провів розчепіреними пальцями по її темних косах, виловлюючи з них трісочки з очерету, і струсив пісок з її зеленого светра.

— Ти так радісно чекав на сьогоднішнє свято,— сказала вона.— Що сталося?

— Нічого не сталося,— відповів він.

— Але щось змінилося, я відчуваю!

— Так.

— Ти не хочеш мені сказати, що саме?

— Потім,— відповів він,— може, через кілька років, а може, й швидко. Я сам не знаю.

— Це стосується нас обох?

— Ні.

— Напевне ні?

— Напевне.

— Самого тебе?

— Так.

— Отже, все-таки нас обох. Йозеф усміхнувся.

— Звичайно, оскільки я маю якийсь стосунок до тебе.

— Щось погане?

— Так.

— Воно пов'язане з твоєю працею?

— Так. Дай мені свій гребінець, але не крути головою. Дрібний пісок пальцями не вичешиш.

Вона витягла гребінець з торбинки й подала йому через плече. На мить він стиснув їй руку.

— Я ж бачила, як ти вечорами, коли робітники розходились, оглядав купи нової цегли, обмацував її, торкався до неї,— і бачила, що вчора ти цього не робив. Я ж знаю твої руки. І сьогодні ти так рано поїхав із будівництва.

— Я мав забрати подарунок для дідуся.

— Ти поїхав із будівництва не через подарунок. Де ти був?

— У місті,— відповів він.— Рамця для знімка ще не була готова, мені довелося почекати. Ти ж знаєш той знімок, де мати тримає мене за руку, Рут на руках, а дідусь стоїть за нами? Я дав його збільшити і знаю, що дідусь буде радий.

А потім я пішов на Модестгасе й дочекався, поки батько вийшов з контори — високий, рівний. Я пішов за ним до готелю і простояв на вулиці півгодини, але він так і не вийшов. А зайти і спитати, де він, я не схотів, мені треба було тільки побачити його, і я його побачив: елегантний добродій у розповні сил.

Йозеф відпустив Маріанну, сховав гребінця в кишеню штанів, поклав руки їй на плечі і сказав:

— Будь ласка, не обертайся, так легше розмовляти.

— Легше брехати,— мовила вона.

— Може,— погодився він,— чи, краще сказати, промовчувати.

Повз її вухо йому було видно балюстраду літньої тераси кав'ярні, а за нею середину річки, і він позаздрив робітникові, що висів у колисці на пілоні, майже за шістдесят метрів від води, виписуючи зварювальним апаратом у повітрі сині блискавки. Гули сирени, унизу за кав'ярнею ходив уздовж схилу продавець морозива й вигукував: "Морозиво, морозиво!" — потім замовкав і накладав морозива між крихкі вафлі. А за всім тим сіріли обриси собору Святого Северина.

— Мабуть, сталося щось дуже погане,— сказала Марі-анна.

— Так, досить погане... а може, й ні, ще важко визначити.

— Щось узагалі чи в тебе особисто? — спитала вона.

— У мене особисто,— відповів він.— Принаймні сьогодні вдень я повідомив Клубрінгерові, що відмовляюся від праці. Не обертайся, а то я більше не скажу жодного слова.

Він підняв руки з її плечей, міцно стиснув її голову і обернув у напрямку мосту.

— А що скаже на це твій дідусь? Він так пишався тобою, кожне добре слово Клубрінгера про тебе було для нього як бальзам. І взагалі абатство для нього дороге. Хоч сьогодні не кажи йому нічого.

— Йому скажуть про все ще до того, як ми побачимося з ним. Ти знаєш, що він із батьком поїхав до абатства, випити кави перед сьогоднішнім святом.

— Знаю,— мовила вона.

— Мені шкода дідуся, ти ж знаєш, що я люблю його, він напевне сьогодні після обіду про все довідався, коли вертався від бабусі. Та однаково я не можу більше дивитися на цеглу й не можу чути запаху розчину. Принаймні поки що.

— Поки що?

— Так.

— А що скаже твій батько?

— О,— швидко мовив він,— його це засмутить лише з огляду на дідуся, сам він ніколи не цікавився архітектурою як творчістю, для нього важливі тільки 4юрмули. Стій, не обертайся.

— Отже, це стосується твого батька, я так і відчувала. Я не дочекаюся, коли нарешті побачу його. По телес]юну я вже розмовляла з ним кілька разів і думаю, що він мені сподобається.

— Він тобі сподобається. І ти побачиш його щонайпізніше сьогодні ввечері.

— Мені також треба йти з тобою на день народження?

— Неодмінно. Ти навіть не уявляєш собі, як зрадіє дідусь,— і він же тебе офіційно запросив.

Маріанна спробувала звільнити голову з його рук, але він засміявся і знов утримав її.

— Не обертайся, так набагато легше розмовляти.

— І брехати.

— Промовчувати,— заперечив він.

— Ти любиш свого батька?

— Так. Особливо після того, як я довідався, який він іще молодий.

— Ти хіба не знав, скільки йому років?

— Не знав. Мені завжди здавалося, що йому десь п'ятдесят-п'ятдесят п'ять. Смішно, але я ніколи не цікавився, скільки йому докладно років, і аж злякався, коли позавчора отримав свою метрику й побачив, що батькові всього сорок три. Молодий, правда ж?

— Правда,— відповіла вона.— Тобі ось уже двадцять два.

— Так, і до двох років я був не Фемель, а Шрелла. Дивне прізвище, еге ж?

— Ти за це сердитий на нього?

— Я на нього не сердитий.

— То що ж він таке зробив, що ти раптом перехотів будувати?

— Я не розумію, що ти маєш на думці.

— Ну добре... Але чому він жодного разу не відвідав тебе в абатстві?

— Мабуть, будівництво його зовсім не цікавить. І, може, він у дитинстві надто часто їздив до абатства, розумієш? Прогулянки в неділю з батьками... Дорослі навідуються туди, куди їздили малими, тільки для того, щоб ще раз посумувати, згадуючи минуле.

— Л ти теж їздив у неділю на прогулянки з батьками?

— Рідко, здебільшого я гуляв з матір'ю, бабусею і дідусем, але як батько отримував відпустку, то теж гуляв з нами.

— І ви їздили до абатства?

— Їздили й туди.

— Ну, то я не розумію, чому він жодного разу не відвідав тебе.

— Він просто не любить будов. А може, він трохи дивакуватий: часом, коли я несподівано приходжу додому, то застаю його в кімнаті за письмовим столом, він сидить і мережить формулами береги о^ютокопій креслень — у нього їх ціла колекція. Але я думаю, що він тобі сподобається.

— Ти ніколи не показував мені його знімків.

— Бо не маю останніх його знімків. У ньому є щось зворушливо старомодне, і в одязі, і в поведінці. Він чемний, привітний, але набагато старомодніший за дідуся!

— Мені дуже кортить побачити його. Тепер уже можна повернутися?

— Можна.

Йозеф відпустив її голову і, коли вона швидко обернулася, спробував усміхнутись, але під поглядом її круглих ясно-сірих очей його силувана усмішка згасла.

— Чому ти не кажеш мені, що сталося?

— Бо я ще сам нічого не розумію. Як тільки зрозумію, то скажу тобі, але це ще може бути не швидко. їдьмо.

— їдьмо,— сказала вона.— Дідусь уже скоро буде там, то хай не чекає на тебе. Йому буде важко, якщо ченці розкажуть йому про все раніше, ніж він тебе побачить... І прошу тебе, пообіцяй мені, що ти не помчиш знов на той страхітливий щит і не загальмуєш останньої миті.

— А я якраз подумав собі: проломлюся крізь щит, звалю бараки будівельників і з голої платс}юрми, наче з трампліну^ стрибну з машиною у воду...

— То ти мене не кохаєш.

— О боже,— сказав він,— це ж тільки жарт.

Він допоміг Маріанні підвестися, і вони пішли сходами вниз на берег річки.

— Мені справді шкода, що дідусь дізнається про це сьогодні, в день свого вісімдесятиріччя, — сказав, ідучи, Йозеф.

— А не можна вберегти його від цього?

— Від самого факту ні, але можна було б сьогодні не повідомляти про нього, якщо йому не встигли вже сказати.

Він відімкнув машину, сів у неї і відчинив зсередини дверці Маріанні. Коли й вона сіла біля нього, він обняв її однією рукою за плечі.

— Ну, а тепер послухай,— сказав він,— це ж зовсім просто. Відстань дорівнює рівно чотирьом з половиною кілометрам. Мені треба триста метрів, щоб розігнатися до ста двадцяти кілометрів на годину, і ще триста, щоб загальмувати, я ще й даю великий запас. Отже, лишається майже чотири кілометри, на які мені потрібно рівно дві хвилини. Ти повинна тільки дивитися на годинник і сказати мені, коли ті дві хвилини минуть, щоб я почав гальмувати. Невже ти не розумієш? Я хотів би нарешті з'ясувати, на що ця тарабай-ка справді здатна.

— Яка страшна гра,— сказала вона.

— А якби мені пощастило розігнати машину до ста вісімдесяти кілометрів, то на ці чотири кілометри мені потрібно було б тільки двадцять секунд... але тоді довелося б і довше гальмувати.

— Прошу тебе, перестань.

— Ти боїшся?

— Так.

— Добре, не буду. Але можна мені їхати хоча б зі швидкістю вісімдесят кілометрів?

— Їдь, якщо вже тобі так хочеться.

— Тоді тобі навіть не треба буде дивитися на годинник, я побачу сам, коли треба буде гальмувати, а потім вимірюю, скільки метрів я гальмував. Розумієш, мені просто кортить дізнатися, чи нас не обдурили на спідометрі.

Він увімкнув мотор, повільно проїхав вузькими вуличками дачного району, швидко поминув огорожу майданчика для гри в гольф і зупинився біля виїзду на автостраду.

— Слухай,— сказав він,— якщо я їхатиму зі швидкістю вісімдесят кілометрів, то мені треба рівно три хвилини, це справді цілком безпечно, а коли ти боїшся, то вилізь і почекай на мене тут.

— Ні, самого тебе я нізащо не пущу.

— Це востаннє,— сказав він,— завтра я вже, мабуть, поїду звідси і більше ніколи не вернуся сюди, а десь-інде в мене не буде такої змоги.

— Але ж на відкритому шосе тобі було б набагато зручніше робити ці спроби.

— Ні, мене вабить саме те, що перед щитом хоч не хоч мусиш зупинитися.— Він поцілував її в щоку.— Знаєш, що я зроблю?

— А що?

— Поїду зі швидкістю сорок кілометрів.

Коли машина рушила, Маріанна всміхнулася, але все-таки глянула на спідометр.

— А тепер увага,— сказав Йозеф, коли вони поминули кілометровий стовпчик із цифрою "5".— Тепер дивись на годинник і відзнач, скільки ми згаємо часу до стовпчика з цифрою "9". Я їду зі швидкістю рівно сорок кілометрів.

Далеко спереду, як засув на велетенській брамі, видніли щити. Спершу схожі тільки на бар'єр, вони дедалі більшали, виростали з гнітючою неминучістю: те, що спочатку скидалося на чорного павука, обернулося в перехрещені кістки, а те, що нагадувало якийсь химерний ґудзик, виявилося черепом, який виростав так само, як виростало слово СМЕРТЬ, що летіло їм назустріч, уже майже торкалося радіатора, немов кричало на них. Стрілка спідометра гойдалася між цифрами "90" і "100", діти на самокатах, чоловіки й жінки, з облич у яких уже зник святковий вираз, пролітали повз машину, вони застережливо

підіймали руки і щось пронизливо кричали, схожі на чорних птахів, вісників смерті.

— Невже ти ще є? — тихо спитала Маріанна.

— Звичайно,— усміхнувся він,— і дуже добре знаю, де я є.— Він не зводив очей зі слова СМЕРТЬ.— Не хвилюйся.

Перед самим закінченням роботи десятник фірми, що розчищала руїни, привів його до трапезної, де транспортер згрібав на стрічку сміття з купи в кутку й висипав на вантажні машини. Від вологи, що зібралася у смітті, шматки цегли, тиньк і ще якийсь бруд зліпилися в глеюваті брили. Що менша ставала купа сміття, то більше відкривалася очам мокра пляма на стінах, покрита цвілью, вгорі чорна, а донизу дедалі ясніша. Крізь цвіль проступали червоні, сині й жовті барви. То були сліди настінного розпису, який видався десятникові цінним, запліснявіле зображення таємної вечере: золота чаша, біла облатка, ясне, з темною бородою, обличчя Христа, темно-руде волосся святого Йоанна.

— А ось тут, гляньте-но, пане Фемелю, тут проступає щось темне, це гаманець Юди,— сказав десятник і почав обережно, шанобливо стирати сухою ганчіркою білу плісняву з образу.

Перед очима в них з'явився стіл, накритий парчевим обрусом, і дванадцять апостолів навколо нього. Видно було їхні ноги, китиці обруса, викладена кам'яними плитами підлога зали, де відбувалася таємна вечеря. Він, усміхаючись, поклав руку на плече десятникові і сказав:

— Добре, що ви покликали мене, звичайно, фреску треба зберегти. Вигребіть від неї все сміття й висушіть стіну, а там уже щось зробимо.

Він уже хотів іти, на столі його чекали чай, хліб, масло й оселедець: була п'ятниця, і в монастирі їли рибу. Маріанна вже вийшла зі Штелінгерової печери, щоб забрати його на прогулянку. І враз, уже обертаючись, він помітив унизу, в куточку картини, написані крейдою літери "XYZX". Сотні разів, коли батько допомагав йому виконувати завдання з математики, він бачив написані його рукою "X", "Y" і "Z", і ось тепер він побачив їх знов, тут, над пробоїною в ляді до льоху, між ступнею святого Йоанна і ступнею святого Петра. Колони трапезної були висаджені, склепіння зруйноване, лишилася тільки стіна з зображенням таємної вечері і з написаними крейдою літерами "XU7X".

— Щось сталося, пане Фе мелю? — спитав десятник і поклав руку йому на плече.— Ви геть побіліли... Чи це все через дівчину?

— Так, через неї,— відповів він,— тільки через неї, нема чого хвилюватися. Велике спасибі, що ви мене покликали.

Чай йому видався несмачним, хліб, масло й оселедець також. Була п'ятниця, і в монастирі їли рибу. Навіть сигарета видалась йому несмачною. Він обійшов усі будівлі, оглянув церкву, будинок для паломників, обшукав усі місця, важливі з погляду статистики, але знайшов ще тільки один-одні-сінький маленький "x" у льоху під будинком для гостей. Батькове письмо було таке саме характерне, як і його обличчя, хода, усмішка, як його сувора чемність, коли він наливав біля столу вино або подавав хліб. Той маленький "x" був нашісаний його рукою, рукою Роберта Фемеля, власника контори статичних розрахунків.

— Прошу тебе, прошу, отямся,— сказала Маріанна.

— Я вже отямився,— відповів Йозеф, відпустив педаль газу й лівою ногою натиснув на зчеплення, а правою на педаль гальмування. Гальма завищали, і машина, гуркочучи, шарпаючись то в один, то в другий бік, наблизилась до самого слова СМЕРТЬ. Знялася хмара куряви, до них, вимахуючи руками, кинулися схвильовані люди, що гуляли вздовж автостради, між словом СМЕРТЬ і схрещеними кістками з'явився стомлений нічний сторож із казанком у руці.

— О боже,— мовила Маріанна,— нащо було так лякати мене?

— Пробач,— тихо сказав він,— пробач, будь ласка, я просто не міг стриматися.

Він швидко розвернувся й поїхав назад, перше ніж навколо машини встигли зібратися люди. Тримаючи лівою рукою кермо, а правою обіймаючи Маріанну, він проїхав зі звичайною швидкістю чотири кілометри повз майданчик для гри в гольф, де жилаві жінки й жилаві чоловіки долали шістнадцяту, сімнадцяту, вісімнадцяту ямку.

— Пробач,— ще раз сказав Йозеф,— я справді ніколи більше не буду такого робити.

Він звернув з автостради й поїхав мальовничими полями вздовж тихого узлісся.

"Х", "У", *Х". Це були ті самі знаки, які він бачив на чітких, таких завбільшки, як дві поштові листівки, с}ютокопі-ях, що їх батько тасував вечорами, немов колоду карт. "Будинок для видавця на узліссі" —"ХхХ", "Прибудова до фірми "Найнеобхідніші побутові послуги" —"х", "Будинок для вчителя

на березі річки" — саме лише "У". І ось знов ті знаки, між ступнею святого Йоанна і ступнею святого Петра.

Йозеф повільно їхав між ланами, де з-під пишної зеленої гички вже виглядали з землі буряки, далі починалися стернища, луки, а за ними виднів пагорб поблизу абатства.

— Чому ти не хочеш мені сказати, що сталося? — спитала Маріанна.

— Бо я ще й сам нічого не розумію, мені ще здається, що це неправда, що це тільки страшний сон. Може, я тобі згодом усе поясню, а може, й ні.

— Але ти вже не хочеш бути архітектором?

— Не хочу,— сказав він.

— І тому мчав так на щит?

— Може, й тому,— відповів він.

— Я завжди ненавиділа людей, що не знають ціни грошам,— мовила Маріанна,— що з безглуздою швидкістю мчать дорогою на щити з написом СМЕРТЬ, що безпідставно тривожать людей, які втішаються заслуженим відпочинком після роботи.

— Я маю підставу мчати на щит.

Він поїхав повільніше, потім зовсім зупинився на піщаній дорозі під пагорбом і поставив машину під навислим гіллям сосни.

— Чого ти став тут? — спитала вона.

— Ходімо ще трохи погуляймо.

— Уже пізно,— заперечила вона,— твій дідусь напевне приїде тим поїздом, що прибуває о пів на п'яту, а тепер уже двадцять на п'яту.

Йозеф виліз з машини, трохи піднявся пагорбом, приклав долоню дашком до очей і глянув у напрямку Денклінгена.

— Так,— гукнув він,— я бачу поїзд, він уже виходить з Додрінгена, те саме старе чмихало, що було в моєму дитинстві, і прибуває в той самий час! Ходи, чверть години вони можуть на нас почекати.

Він вернувся до машини, стяг Маріанну з сидіння і, взявши за руку, повів за собою піщаною стежкою. Вони посідали на галявинці, і Йозеф показав їй на долину, ведучи пальцем за поїздом, що рухався між луками, стернищами та ланами буряків до Кіслінгена.

— Ти навіть не можеш собі уявити, як добре я знаю ці села, як часто я їздив цим поїздом,— сказав він.— Після матеріної смерті ми майже весь час жили в Штелінгеровій Печері або в Герлінгеровім Сідлі, а до школи я ходив у Кіслінген. Увечері ми бігали до поїзда, яким дідусь приїздив з міста, до цього самого, бачиш, він якраз виїздить із Денклінгена. Дивно, але мені завжди здавалося, що ми були бідні. Поки мати ще була жива і бабуса ще мешкала з нами, нам давали їсти менше, ніж іншим дітям, яких ми знали, і мене ніколи не вбирали в гарний одяг, а тільки в перешитий. Бабуса на очах у нас усе те добро, яке ми отримували з монастиря і з хуторів, роздавала чужим людям, хліб, масло й мед, а самим нам доводилось їсти штучний мед.

— Ти, мабуть, ненавидів бабусю?

— Ні. Я сам не знаю, чому, але в мене ті її химери ніколи не викликали ненависті. Може, тому, що дідусь забирав нас до своєї майстерні й тайкома годував доброю їжею, а також водив до кав'ярні "Кронер", де ми наїдалися донесхочу. Він завжди казав: "Мати й бабуся роблять велике діло, дуже велике, я тільки не знаю, чи ви ще не замалі для такого великого діла".

— Справді так казав?

— Казав.— Йозеф засміявся.— Коли мати померла, а бабусю забрали, ми лишилися самі з дідусем і відтоді мали що їсти. Останні роки війни ми майже весь час жили в Штелінгеровій Печері. Я чув, як уночі висадили абатство, ми тоді сиділи в кухні, і сусідні селяни кляли німецького генерала, Що наказав висадити його, кляли і все мурмотіли: *Нащонащонащо?" Через кілька днів нас відвідав батько. Він приїхав на американській машині і в супроводі американського офіцера. Йому дозволили пробути з нами три години. Він привіз нам шоколаду, але ми боялися тих липких темно-рудих плиток, яких досі ніколи не їли, і згодилися покуштувати їх лише після пані Клошграбе, дружини управителя. Батько привіз пані Клошграбе кави, і вона сказала йому: "Не хвилюйтеся, пане докторе, ми глядімо ваших дітей, як своїх власних.— А потім додала: — Ну хіба це не ганьба — висадити в повітря абатство перед самим закінченням війни?" А батько відповів: "Так, ганьба, але, може, така була божя воля". Пані Клошграбе заперечила: "Є люди, що виконують не божу волю, а волю диявола". Батько засміявся, і американський офіцер також. Батько був ласкавий із нами, і я вперше побачив, як він заплакав, коли йому треба було прощатися. Досі я не думав, що батько вміє плакати, він завжди був стриманий, ніколи не виявляв своїх почуттів, не плакав і тоді, коли мав повертатися з відпусток до казарми і ми проводили його на вокзал. Ми всі плакали, мати й бабуся,

дідусь і я з сестрою, а він ні... Бачиш,— мовив Йозеф, показуючи на стовп диму з паровоза,— вони якраз приїхали в Кіслінген.

— Зараз дідусь піде в монастир і довідається про те, що ти повинен був сам йому сказати.

Я стер написані крейдою знаки між ступнею святого Йоанна і ступнею святого Петра й маленьке "х" у льоху під будинком для гостей. Він їх не знайде, ніколи не виявить і нічого не довідається від мене.

— Три дні фронт проходив між Денклінгеном і містом,— повів далі Йозеф,— і ми ввечері молилися з пані Клошграбе за дідуся, а потім одного вечора він і сам з'явився з міста. Він був блідий і смутний, я ще ніколи не бачив його таким, він ходив із нами на руїни абатства й мурмотів те, що мурмотіли сусідні селяни, що завжди мурмотіла бабуся в бомбосховищі:
"Нащонащопашо?"

— Який він, мабуть, був щасливий, що ти допомагаєш відбудовувати абатство.

— Так,— мовив Йозеф,— але я не можу й далі давати йому це щастя, не питаю чому, а не можу.

Він поцілував її, поправив коси за вухом і ще раз провів по них розчепіреними пальцями, виловлюючи глицю й пісок.

— Батько швидко вернувся з полону й забрав нас у місто, хоч дідусь заперечував, казав, що для нас було б краще, якби ми росли не серед руїн. Та батько не згоджувався: "Я не можу жити на селі й хочу, щоб діти були тепер зі мною. Я ж їх майже не знаю". Ми його також не знали і спершу боялися й відчували, що дідусь теж боїться його. Ми тоді всі тулилися в дідусевій

майстерні, бо в нашому домі не можна було жити. На стіні в майстерні висів величезний план нашого міста, й на ньому всі зруйновані будівлі були товсто позначені грифелем. Сидячи над уроками за дідусевим креслярським столом, ми часто чули, про що розмовляли батько, дідусь і ще якісь чоловіки, стоячи перед тим планом. Не раз зчинялася суперечка, бо батько завжди казав: "Забрати це геть... підірвати..." — і ставив "X" біля грифельної позначки. Решта всі щоразу заперечували йому: "Воронь боже, не можна цього робити". А батько казав: "Зробіть це, поки до міста повернуться люди... Тепер тут ще всюди порожньо, і вам не треба ні на що зважати. Зметіть усе це геть..." Йому знов заперечували: "Це ж рештки віконного склепіння з шістнадцятого сторіччя, а це стіна каплиці з дванадцятого сторіччя". Тоді батько кидав грифель і казав: "Гаразд, робіть як хочете, але ви ще будете каятися, запам'ятайте мої слова... Робіть як хочете, тільки без мене". А вони казали: "Любий пане Фе мелю, ви наш найкращий підрильник. Не кинете ж ви нас напризволяще". Батько відповідав їм: "І все-таки я кину вас напризволяще, якщо мені доведеться зважати на кожен курник із римських часів... Для мене це просто мури, і, повірте мені, вони відрізняються одні від одних лише тим, що є мури міцні й мури неміцні. Прийміть геть це каміняччя, висадіть його в повітря, і тоді буде лад". Коли вони йшли від нас, дідусь сміявся й казав: "Боже мій, ти ж повинен зрозуміти їхні почуття". Батько також сміявся й відповідав: "Я розумію їхні почуття, але не поважаю їх.— А тоді додавав: — Ходімо, діти, купимо шоколаду". Він ішов із нами на чорний ринок і купував собі сигарети, а нам шоколад. Ми заходили з ним у темні, напівзруйновані під'їзди, підіймалися сходами нагору, бо він хотів купити ще й дідусеві сигар. Він завжди купував і ніколи нічого не продавав. Коли ми отримували зі Штелінгерової Печери або з Герлінгерового Сідла хліб чи масло, то брали в школу і його частку. Він дозволяв нам віддавати все те кому ми схочемо, і одного разу ми купили на чорному ринку масло, яке самі ж подарували, там ще лишилася

й записка від пані Клошграбе, Де вона повідомляла: "Цього тижня, на жаль, тільки один кілограм". Але батько засміявся і сказав: "Ну що ж, людям теж треба грошей на сигарети". Бургомістр прийшов знов, і батько сказав йому "В руїнах францісканського монастиря я знайшов бруд з-під нігтів, що походить із чотирнадцятого сторіччя. Не смійтесь, можна довести, що це чотирнадцяте сторіччя, бо в бруді є ворсинки, залишки вовняної пряжі, що виготовлялася в нашому місті лише в чотирнадцятому сторіччі, це вже доведено. Першорядний культурно-історичний раритет, пане бургомістре". Бургомістр мовив на те. "Ви заходите надто далеко, пане Фемелю". Батько відповів йому: "Я зайду ще далі, пане бургомістре". Почувши це, Рут, що сиділа біля мене й щось виводила в зошиті з арифметики, засміялася вголос. Батько підійшов до неї, поцілував її в лоб і сказав: "Так, доню, це справді смішно". В моєму серці ворухнулися ревності, бо мене він ніколи не цілував у лоб. Ми любили його, Маріанно, але й досі трохи побоювалися, коли він стояв із грис}елем перед тим планом і казав: "Забрати це геть... підірвати" Він був дуже суворий, коли йшлося про мої домашні завдання, завжди казав мені: "Є лише два шляхи — або не знати нічого, або знати все. Твоя мати не знала нічого, по-моєму, вона не закінчила навіть початкової школи, а проте я ніколи не одружився б з якоюсь іншою жінкою. Отже, вирішуй сам". Так, ми любили його, Маріанно. Тепер я знаю, що йому тоді було трохи більше, ніж тридцять, але не можу повірити цьому, бо завжди вважав його багато старшим, хоч на вигляд він був зовсім не старий. Часом він бував навіть веселий, а тепер уже ніколи не буває. Коли ми вранці ще тільки вилазили зі своїх ліжок, він уже стояв біля вікна, голився й гукав нам: "Війна скінчилася, діти",— хоч війна скінчилася вже чотири чи п'ять років тому.

— А тепер ходімо,— сказала Маріанна,— не можна, щоб вони на нас так довго чекали.

— Хай почекають,— мовив Йозеф.— Я повинен повідати ся, що було з тобою, ягнятко. Я ж майже нічого не знаю про тебе.

— Ягнятко? — перепитала вона.— Чому ти так назвав мене?

— Просто мені спало на думку це слово,— відповів він.— Скажи ж мені, що було з тобою. Мені завжди стає смішно, коли я чую в тебе додрінгенську вимову, вона тобі не личить. Я лише знаю, що ти ходила там до школи, але родом не звідти, і знаю, що ти допомагаєш пані Клошграбе пекти хліб, варити їжу і прасувати.

Вона притягла його голову до себе на коліна, затулила йому руками очі і сказала:

— Зі мною? Ти справді хочеш знати, що було зі мною? мене кидали бомби, але не влучили в мене, хоч бомби були великі, а я дуже мала. Люди в бомбосховищі пхали мені в рот різні ласощі, а бомби все падали, і жодна не влучила в мене, я лише чула, як вони вибухали й скалки, розлітаю-чись, шурхотіли в пітьмі, як шурхотять крильми птахи, і хтось заспівав у бомбосховищі: "Крізь темінь линуть дикі гуси*". Мій батько був високий на зріст, чорнявий і гарний. Він носив брунатний мундир із золотим шитвом, на поясі в нього висів кинджал, що поблискував сріблом. Він вистрілив собі в рот. Не знаю, чи ти коли бачив людину, що вистрілила собі в рот. Не бачив, правда ж? Ну, то дякуй богам, що він уберег тебе від такого видовища. Він лежав на килимі, і кров текла по турецькому візерунку, по смірнсько-му візерунку — так, любий мій, по справжньому смірнсько-му візерунку. А мати моя була білява, висока, вона носила синій мундир і елегантний капелюшок, тільки не мала кинджала на поясі. У мене був ще маленький братик, багато менший за мене, також білявий, той братик висів, погойдуючись, над дверима з конопляною мотузкою на шиї, і я сміялася, сміялася ще й тоді, коли мати накинула й мені

мотузку на шию, мурмочучи сама до себе: "Він так наказав". Але тієї миті зайшов якийсь чоловік, без мундира, без золотого шитва і без кинджала, в нього був тільки пістолет у руці, і він спрямував його на мою матір, вихопив мене з її рук, і я заплакала, бо вже мала мотузку на шиї і хотіла погратися в ту гру, в яку грався над дверима мій маленький братик, у гру, що звалася: "Він так наказав". Але чоловік затулив мені долонею рота, поніс мене сходами вниз, зняв мені мотузку з шиї і посадовив мене на вантажну машину...

Йозеф спробував відвести її руки від своїх очей, але вона міцно при ти сл а їх і спитала:

— Ти не хочеш почути, що було далі?

— Хочу,— відповів він.

— То не розплющуй очей і дай мені закурити.

— Тут, у лісі?

— Так, тут, у лісі.

— Візьми сигарету в кишені сорочки.

Йозеф відчув, як вона, затуляючи правою рукою йому очі, лівою розстібнула кишеню на його сорочці й витягла з неї пачку сигарет та сірники.

— Я й тобі дам закурити,— сказала вона.— Тут, у лісі. Мені тоді якраз минув п'ятий рік, і я була така мила

дитина, що мене навіть на машині розпещували, пхали мені в рот ласощі, а коли зупинялися на перепочинок, мили милом. По машині стріляли з гармат і з кулеметів, але не влучили в нас. Ми їхали довго, я добре не знаю, скільки, але напевне не менше, як два тижні. А коли зупинялися на ніч, то чоловік, що не дав мені погратися в гру "Він так наказав*", брав мене з машини, загортав у ковдру і клав біля себе на сіно, на соломі, а часом на ліжко й казав* "Зви мене татом". Я не знала, що таке "тато", бо на того чоловіка в гарному мундирі завжди казала "папо". Та потім навчилася казати "тату", так я звала тринадцять років чоловіка, що не дав мені погратися в ту гру. Тепер я мала ліжко, ковдру й матір. Вона була сувора, але любила мене, і я прожила дев'ять років у їхньому чистому будинку. Коли я пішла до школи, священник сказав: "Гляньте, хто в нас тепер є—справжня, справжнісінька маленька язичниця". Всі діти засміялися, бо вони не були язичниками, а священник додав: "Але ми швидко зробимо з нашої маленької язичниці, з. нашого милого ягнятка маленьку християнку". І вони зробили з мене християнку. Ягнятко було слухняне й щасливе, танцювало, скакало на одній нозі, грало в м'яча, стрибало через мотузку й дуже любило своїх батьків. А потім настав день, коли в школі було пролито трохи сліз, виголошено кілька напутніх промов, кілька разів нагадано, що переступлено важливий поріг у житті, і ягнятко пішло в науку до кравчині. Воно вчилася там вправно орудувати голкою і ниткою, а мати вчила його прибирати, пекти й варити, і всі люди в селі казали: "Ну, ця колись вийде за принца, більше ніхто їй не до пари". Та одного дня в село приїхала дуже велика й дуже чорна машина, яку вів бородатий чоловік. Машина спинилася на сільському майдані, і чоловік спитав, не вилазячи з неї: "Скажіть, будь ласка, де живуть Шміці?" Люди відповіли йому: "Шміців у нас багато, котрі вам потрібні?" Чоловік за кермом сказав: "Ті, що мають дочку-приймачку". Тоді люди пояснили йому: "Ну, то вам потрібен Едуард Шміц, він живе он там, бачите, зразу за кузнею, та хата, що перед нею росте самшит". Чоловік

подякував і поїхав далі, а всі люди пішли за ним, бо до Едуарда Шміца від сільського майдану було не більше, як п'ятдесят кроків. Я сиділа в кухні й перебирала салат. Я любила цю роботу: обрізала листя салату, погане викидала, а гарне клала в друшляк, де його набиралася ціла купа, чистого й зеленого. Мати саме сказала мені: "Не журися цим, Маріанно, хлопці не винні, що вони стають такі в тринадцять-чотирнадцять років, а деякі вже й у дванадцять, природа вимагає свого, з нею не так легко боротися".— "Я не тому журюся",— мовила я. "А чому?" — спитала мати, і я відповіла їй: "Я згадую свого брата, як він висів над дверима, а я сміялася, бо не знала який то був жах... А він же був нехрещений". Не встигла мати щось сказати на це, як двері відчинилися — ми не почули, як у них постука ли,— і я зразу впізнала її. Вона була така сама білява й висока і носила елегантний капелюшок, тільки вже не мала синього мундира. Вона кинулась до мене, розгорнула обійми і сказала: "Ти — моя Маріанна... Хіба голос крові нічого тобі не каже?" На мить ніж завмер у моїй руці, тоді я обрізала ще один листок салату й відповіла: "Ні, голос крові нічого мені не каже" —"Я твоя мати", — мовила вона "Ні,— запе речила я,— ось моя мати. Мене звуть Маріанна Шміц.— По мовчавши хвилю, я додала: —"Він так наказав", і ви накину ли мені зашморг на шию, шановна пані". Кравчиня навчила мене, що таким жінкам треба казати "шановна пані".

Вона кричала, плакала і пробувала обняти мене, але я тримала ножа перед грудьми гостряком уперед. Вона говорила про гімназію і університет, кричала і плакала, але я вибігла через задні двері на город, а звідти полем примчала до священика й розповіла йому все. Він сказав: "Вона твоя мати, природне право — це природне право, і поки ти не станеш повнолітньою, закон на її боці. Погані справи". Я за перечила йому: "Хіба вона не втратила це право, коли грала ся в гру "Він так наказав"?" І священик знов сказав: "Ти хитре дівчисько, добре запам'ятай цей доказ" Я запам'ятала цей доказ і завжди

наводила його, коли вони торочили мені про голос крові. Я щоразу відповідала їм: "Я не чую голосу крові, просто не чую". Вони дивувалися: "Не може цього бути, такий цинізм протиприродний".— "Ні,— заперечувала я,— протиприродне інше* "Він так наказав". Вони відповіда ли* "Але ж це було більше ніж десять років тому, і твоя мати кається, що вчинила так". А я казала: "Є вчинки, яких не можна спокутувати каяттям".— "Невже ти хочеш бути невблаганнішою за самого бога, що судить нас?" —питала вона. "Я не бог,— відповідала я, — і не можу бути такою милосердною, як він" Я лишилася у своїх батьків, та одного не змогла вибороти: тепер моє ім'я та прізвище не Маріанна Шміц, а Маріанна Дросте, і я почуваю себе так, наче в мене вирізано якийсь орган. Я й далі згадую,— тихо додала вона,— свого маленького брата, якого примусили гратися в гру "Він так наказав"... Ти й досі вважаєш, що є щось страшніше за Це, таке страшне, що мені не можна його розповісти?

— Ні, ні, Маріанно Шміц,— сказав Йозеф,— я тобі все розповім.

Маріанна відтулила йому очі, він випростався і глянув на неї. Вона намагалася не всміхатись.

— Такого страхіття твій батько не вчинив би,— сказала вона.

— Так,— погодився Йозеф,— такого страхіття він не вчинив би, але вчинив щось доволі страшне.

— Ходімо,— мовила Маріанна,— розкажеш мені в машині, вже скоро п'ята, і їм доведеться чекати на нас. Коли б у мене був дідусь, я б не примушувала його чекати, а якби ще він був такий, як твій, я б для нього зробила все.

— А для мого батька? — спитав Йозеф.

— Я його ще не знаю,— відповіла вона.— Ходімо. І не ховай голову в пісок, скажи йому про це, як тільки тралиться нагода. Ходімо.

Вона потягла його за руку, він підвівся і, коли сів у машину, знов обняв її за плечі.

9

Молодий банковий службовець співчутливо глянув на Шреллу, коли той підсунув до нього по мармуровій ляді п'ять англійських шилінгів і тридцять бельгійських франків.

— Це все?

— Так, усе,— відповів Шрелла.

Службовець узявся до свого арифмометра й невдоволено покрутив ручкою. Крутити йому довелось небагато, і вже це викликало в нього зневагу. Написавши на бланку кілька цифр, він підсунув до Шрелли п'ятимаркову асигнацію, чотири монети по десять пфенігів і три по одному.

— Прошу, хто далі.

— Ви б не могли мені сказати, чи до Блесенфельда й досі ходить одинадцятий номер? — тихо спитав Шрелла.

— Чи одинадцятий ходить до Блесенфельда? — перепитав службовець.— Я ж не довідкове бюро трамвайного управління. А крім того, я справді не знаю, чи він туди ходить.

— Дякую,— сказав Шрелла, поклав гроші в кишеню й відступив, даючи місце біля віконця чоловікові, що виклав на ляду цілу пачку швейцарських франків. Виходячи з банку, він іще чув, як довго й шанобливо крутилася ручка арифмометра.

"Нічим не можна краще виявити свою зневагу, як увічливістю",— подумав він.

Вокзал. Літо. Сонце. Веселі обличчя. Кінець робочого тижня. Бої з готелю несли на перон валізи, якась молода жінка високо тримала табличку з написом: "Ті, хто їде до Лурда, збираються тут". Продавці газет, ятки з квітками, дівчата й хлопці з барвистими купальними рушниками під пахвами.

Шрелла перейшов привокзальний майдан, зупинився на островці для пішоходів і почав вивчати таблицю трамвайних маршрутів. Одинадцятий і досі ходив до Блесено[^]ельда, він саме стояв перед червоним світлом світлос}юра між готелем "Принц Генріх" і задньою стіною собору Святого Северина. Ось він під'їхав до зупинки, пасажири вийшли з нього, і Шрелла став у чергу, щоб заплатити за проїзд. Потім сів скинув капелюха, стер піт з чола і протер скельця окулярів. Поки трамвай рушав, він даремно чекав, що в нього з'являться якісь почуття,— вони так і не з'явилися. Школярем він тисячі разів їздив одинадцятим номером у місто й назад додому. Він пригадував замащені чорнилом пальці школярів, що їхали з ним, їхню дурну балаканину, яка завжди страшенно дратувала його: зрізаний конус, давноминулий час, умовний час з ірреальним значенням, борода Барбаросси, що й досі росте крізь стіл, "Підступність і кохання", Лівій, Овідій у сіро-зелених палітурках, і що далі від'їздив трамвай від центру, в напрямку Блесено[^]ельда, то тихіша ставала балаканина. Поки трамвай виїздив за межі Старого міста, злазили ті, що вважали себе зобов'язаними говорити про гімназійні предмети з найбільшим апломбом, і розходилися по широких темних вулицях з показними

будинками, в Новому місті злазили ті, в чиїх голосах було менше апломбу й розходилися по вужчих вулицях з гіршими, не такими показними будинками, і лише два чи три гімназисти доїздили до Блесенобельда, де будинки були зовсім непоказні. Коли трамвай, погойдуючись на рейках, поминаючи дачні городи й гравійні кар'єри, під'їздив до останньої зупинки, в ньому вже розмовляли про нормальні речі.

— Твій батько також страйкує?

— У Гресігмана скидка вже досягла чотирьох з половиною процентів.

— Маргарин подешевшав на п'ять по^енігів.

Парк, де літню зелень давно витолочено, де піщаний ґрунт навколо басейнів перетоптаний тисячами дитячих ніг і всіяний сміттям, клаптями паперу та склом із пляшок. Груфель-штрассе, де склади скупників утилю знов і знов наповнювалися обрізками бляхи й ганчірками, пляшками й папером. Тут колись з'явилася була злиденна ятка з лимонадом, у якій худий, як жердина, безробітний хотів спробувати щастя в торгівлі. Скоро він погладшав, обладнав свою ятку склом і хромом, поставив блискучі автомати, набив черево пфенігами й запанів, хоч іще кілька місяців тому, коли виникала така необхідність, покірно знижував ціну за склянку лимонаду на два пфеніги, боязко озираючись навколо й пошепки прохаючи:

— Тільки нікому більше не кажи.

Одинадцятий номер, погойдуючись на рейках, проїхав Старе місто, Нове місто і повз дачні городи та гравійні кар'єри почав наближатися до Блесено^зельда, а в його серці не ворухнулися ніякі почуття. Він тисячі разів чув назви цих

зупинок: Буасерештрассе, Північний парк, Блезький вокзал, Внутрішнє кільце, але цього сонячного вересневого надвечір'я, коли майже порожній трамвай під'їздив до кінцевої зупинки, всі вони звучали для нього як незнайомі, наче почуті вві сні, але почуті кимось іншим, і той інший даремно намагався розповісти йому про них, звучали, як благання про допомогу, що долинали з густого туману. Там, на розі Паркової і Внутрішнього кільця, стояла ятка, в якій його мати пробувала торгувати смаженою рибою, але зазнала невдачі через своє жалісливе серце:

— Як я можу не дати голодним дітям шматочка риби, коли вони бачать, що я її смажу? Як?

І батько казав:

— Звичайно, не можеш, але нам доведеться закрити ятку, ми вже не маємо ні грошей, ні кредиту, торгівці не дають нам риби.

Поки шматок обкачаного в сухарях риб'ячого філе смажився в гарячій олії, мати накладала на картонну тарілочку ложку, дві або й три картопляного салату. Жаліючи, материне серце не лишалося тверде, з її синіх очей текли сльози, і сусідки шепотіли одна одній:

— Вона виплаче свою душу.

Мати перестала їсти й пити, з квітучої тілостої жінки вона обернулася в змарнілу й худу, від вродливої бусьї етніці на вокзалі, яку всі любили, нічого не лишилося, вона ще тільки мала силу мурмотіти: "Володар небесний, володар небесний" та гортати пошарпані сектантські молитовники, що провіщали кінець світу. А на курній вулиці майоріли червоні прапори, хтось інший ніс плакати з портретами Гінденбурга, зчинялася бійка,

лунав крик, постріли, грали сурми й гупали барабани. В труні мати, бліда й виснажена, скидалася на дівчинку. Її поховали на дільниці для бідних, на могилі посадили айстри й поставили тонкий дерев'янки хрест: "Едіт Шрелла, 1896—1932". Вона виплакала свою душу, і тіло її змішалось з землею на Північному кладовищі.

— Кінцева зупинка, пане,— оголосив кондуктор, вилазячи з-за своєї переділки. Він запалив недокурк сигарети й додав, проходячи вперед: — Далі ми, на жаль, не їдемо.

— Дякую.

Він тисячі разів сідав тут у трамвай і виходив з нього. Кінцева зупинка одинадцятого номера. Між ямами, що їх викопали екскаватори, й бараками ще видніли в бур'яні іржаві рейки — тридцять років тому тут були надумали прокладати далі трамвайну колію. А ось і ятка з лимонадом: хром, скляні сио^юни, блискучі автомати, рівно розкладені плитки шоколаду.

— Дайте, будь ласка, склянку лимонаду.

Зеленава рідина в бездоганно чистому паперовому келишку на смак нагадувала маренку.

— Прошу, пане, якщо вам не важко, викиньте келишок в урну. Сподобався вам лимонад?

— Так, дякую.

Курячі стегенця і м'яка груднинка були ще теплі, гарно запечені в найкращому маслі, загорнені в целофан і в коробку,

що зберігає тепло, наготовану спеціально для виїздів на свіже повітря.

— Смачно пахне ваша вечеря. Може, ще лимонаду?

— Ні, дякую, але дайте, будь ласка, шість сигарет.

У гладкій господині ятки ще можна було впізнати тоненьку гарну дівчину, якою вона колись була, хоч ті чисті сині очі, що спонукали мрійливого священика, який готував дітей до першого причастя, виголошувати такі гучні слова, як "ангельські" й "невинні", тепер посуворішали і стали холодними очима торгівки.

— Будь ласка, за все дев'яносто тф>енігів.

— Дякую.

Одинадцятий, яким він приїхав, саме дав дзвінком знак, Що буде рушати. Він надто забарився тут, і тепер йому доведеться пробути в Блесен4)ельді дванадцять хвилин до наступного трамваю. Він закурив і повільно допив лимонад, дивлячись на рожеве, кам'яне обличчя жінки в ятці, намагаючись пригадати ім'я тієї дівчини, якою вона колись була. Білява, синьоока, вона гасала простоволоса парком, галасувала, співала і, давно вже втративши ангельську чистоту, зваблювала хлопців у темні під'їзди та вимагала від них, захриплих із хвилювання, освідчення в коханні, а тим часом її брат, такий самий білявий, як і вона, так само схожий на ангела, дарма намовляв хлопців зі своєї вулиці присвятити себе шляхетній справі. Учень столяра, бігун на сто метрів, він був страчений на світанку через свою хлоп'ячу нерозважність.

— Мабуть, дайте ще склянку лимонаду,— сказав Шрелла.
Він дивився на бездоганний проділ молодої жінки, що

нахилилася, підставляючи келишок під сирінок. Вона була сестра Ферді, схожого на ангела, її ім'я захриплі від хвилювання хлопці потім пошепки передавали один одному, як пароль, що відкривав двері до раю: Еріка Прогульске, що визволяла їх від темних, прихованих мук, і визволяла задарма, бо їй самій це подобалося.

— Ми часом не знайомі? — вона, усміхаючись, поставила лимонад на ляду.

— Ні,— відповів він, теж усміхаючись,— по-моєму, ні. Тільки не розморожувати почуттів, а то крижані квітки

попливуть брудними патьоками. Тільки не воскрешати нічого з небуття, не чекати, що суворі дитячі почуття знов прокинуться в розм'яклих душах дорослих, а то ще довідаєшся, що вона тепер щось бере за це. Обережно, тільки не розпочинати ніяких розмов.

— Так, тридцять ж)енігів. Дякую.

Сестра Ферді Прогульске глянула на нього з завченою привітністю. Мене ти також визволила від мук і нічого не взяла за це, не взяла навіть плитки шоколаду, що розм'якла в моїй кишені, а я ж хотів дати їй не як плату, а просто в подарунок, але ти відмовилась. Твої уста і твої руки, жаліючи, визволили мене. Сподіваюся, ти не розповіла про це Ферді, жаліючи, треба зберігати таємницю. Таємниці, втілені в слова, стають убивчими. Сподіваюся, він не знав про це, коли того липневого ранку востаннє бачив небо. Я єдиний на Груфельштрассе відгукнувся на його намову, був готовий присвятити себе шляхетній справі.

Едіт тоді ще ніхто не брав до уваги, їй тільки минув
дванадцятий, і ніхто ще не міг угадати, яке в неї мудре серце.

— Ми справді не знайомі?

— Ні, не знайомі, я певен цього.

Сьогодні ти б узяла від мене подарунок, твоє серце стало
тверде, але воно не жаліє. Ти була по-дитячому невинна у своїй
гріховності, але вже за кілька тижнів утратила ту невинність,
вирішила, що краще жити не жаліючи, ти не хотіла стати
білявою рюмсою, що виплакала свою душу. Ні, ми не знайомі,
справді не знайомі, не розморожуймо крижа них квіток. Дякую.
До побачення.

Навпроти й досі залишилася пивниця "Блесенський
куточок", де батько працював офіціантом, день у день подаючи
пиво, горілку й фрикадельки, все з тим самим неповторним
виразом обличчя, лагідним і водночас затятим. То було обличчя
мрійника, якому байдуже, чи він подає в "Блесенському
куточку" пиво, горілку й фрикадельки, чи в "Принці Генріху"
омари й шампанське, чи у Верхній гавані сніданок невиспаним
повіям: пиво, котлети, шоколад і вишневий лікер. Батько
приносив додому на манжетах липкі сліди тих сніданків,
приносив також добрі чайові, шоколад і сигарети, але ніколи не
приносив того, що інші батьки: веселого суботнього настрою,
що міг вилитись у крик і сварку, в освідчення і сльози
примирення. На його обличчі завжди був вираз запеклої
лагідності. Він, провинний ангел, що ховав Ферді під лядою
пивниці, де поліція і знайшла його між трубами від сифюнів,
усміхався, вже навіть знаючи, що його чекає смерть. З його
манжет, як завжди, змили липкі плями й заварили крохмалю,
щоб його біла сорочка була цупка й аж світилася, як личить
офіціантові. Вони забрали його аж другого ранку, коли він з
бутербродами й чорними лакованими черевиками під пахвою

саме збирався їхати на роботу. Він сів у їхню машину і безслідно зник. На могилі офіціанта Альфреда Шрелли не було ні білого хреста, ні айстр, його навіть не застрілили під час спроби втекти, він просто безслідно зник.

Едіт заварювала крохмал, чистила запасну пару черевиків, прала білі краватки, а я вчився, за іграшки опановував Овідія, Таціта й перетин конуса, плани і дії Генріха I й Генріха II, вивчав Клейста й с4>еричну тригонометрію і хоч був обдарований, надзвичайно обдарований, мені, хлопцеві з убогої родини, доводилось, як і всім таким, як я, долати безліч перепон, а крім того, я заприсягся присвятити себе шляхетній справі й навіть дозволяв собі ще й приватну втіху: читав Гельдерліна.

До від'їзду трамвая лишалося ще сім хвилин. Будинок номер сімнадцять на Груфельштрассе був наново пофарбований, перед ним стояли зелена машина, червоний велосипед і два брудних самокати. Він тисячі разів дзвонив у ці двері натискав на жовтаву латунну кнопку, його палець і досі знав її. Замість прізвища "Шрелла" тепер було написано "Тре-сель", а замість прізвища "Шміц" — "Гуман". Усі прізвища були нові, тільки одне лишилося давнє—"Фруль". До Фрулів приходили позичити чашку цукру, чашку борошна, чашку крупів, чарку олії на салат — скільки було тих чашок, скільки чарок, і який за них доводилося давати високий процент! Пані Фруль завжди насипала чашку й чарку лише до половини й робила позначку на одвірку, де стояли літери "б", "ц", "к" та "о", і стирала пальцем ту позначку аж тоді, коли їй повертали повну чашку й повну чарку, а потім у під'їздах, у крамницях і в своїх приятельок, де вони за яєчним лікером і картопляним салатом обговорювали популярні гінекологічні проблеми, шепотіла:

— Господи, які ж вони дурні.

Пані Фруль давно вже прийняла причастя буйвола й при силувала прийняти його своїх чоловіка й дочку. Вона співала в сінях: "Тремтять порохняві кістки". Ніщо, ніяке почуття не ворухнулося в його душі, тільки палець, яким він натис на жовтаву латунну кнопку, ніби ледь задрижав. — Ви когось шукаєте?

Так,— відповів він,— мені потрібні Шрелли. Вони вже тут не мешкають?

Ні,— сказала дівчинка,— я знала б, якби вони тут мешкали.

Дівчинка була гарненька, рожевощока, вона похитувалась на самокаті, тримаючись за стіну.

Ні, такі тут ніколи не мешкали.— Вона, відштовхуючись ногою, промчала тротуаром на своєму самокаті і звернула в провулок, вигукуючи:—Чи тут хто знає Шреллів?

Він затремтів — ану ж, хтось пам'ятає їх, і йому доведеться підійти, привітатися, згадати минуле: "Так, Ферді, вони його.. Так, твій батько, вони його... А Едіт дуже вдало вийшла заміж". Та рожевощока дівчинка дарма гасала на своєму брудному самокаті від гурту до гурту, виписуючи сміливі віражі, дарма гукала у відчинені вікна:

— Чи тут хто знає Шреллів?

Вона повернулася розпашіла назад, хвацько крутнулася на самокаті, зупинилася перед ним і сказала:

— Ні, пане, таких тут ніхто не знає.

— Дякую,— мовив він, усміхаючись.— Дати тобі десять пфенігів?

— Дайте.

Засяявши, дівчинка помчала в напрямку ятки з лимонадом "Я вчинив гріх великий гріх,— промурмотів, усміхаючись, Шрелла дорогою до кінцевої зупинки,— запив м а рейковим лимонадом із Грус} >ельштрассе курку з готелю "Принц Генріх" і не потривожив спогадів, не розморозив крижаних квіток, не захотів, щоб очі Еріки Прогульске блиснули, впізнаючи мене, і з її уст злетіло ім'я Ферді. Лише мій палець віддав шану спогадам, упізнав латунну кнопку".

Він ішов, ніби провинний, і його з обох боків, з тротуарів, вікон і під'їздів, пронизували пильні погляди людей, що грілися на сонці, втішаючись вільним суботнім вечором. Серед них же напевне є такі, що пам'ятають його окуляри, його ходу, пам'ятають, як він мружить очі,— невже тільки чужоземний плащ заважає їм упізнати любителя Гельдерліна, якого вони так безжально висміювали, вслід якому глузливо гукали:

— Шрелла, Шрелла, що читає вірші!

Він злякано витер піт, скинув капелюха, зупинився на розі й озирнувся на Грус})ельптрассе. Ніхто не побіг за ним. Хлопці сиділи на мотоциклах, подавшись уперед, і нашіптували дівчатам, що завжди кохатимуть їх; у пляшках із пивом, які стояли на підвіконнях, відбивалося вечірнє сонце. Навпроти стояв будинок, у якому народився й жив ангел. Може, там ще збереглася латунна кнопка, на яку Ферді тисячі разів натискав пальцем. Фасад був пофарбований у зелений колір, на ньому мерехтіла аптечна вітрина, а під самим вікном, з якого так часто визирав Ферді, красувалася реклама зубної пасти.

Паркова доріжка, з якої липневого вечора двадцять три роки тому Роберт затяг Едіт у кущі. Тепер там сиділи на лавках пенсіонери, розповідали один одному анекдоти, визначали гатунок тютюну з того, як він пахне, й нарікали на невихованих дітей, що гралися поблизу, роздратовані матері кляли своїх неслухняних нащадків, випрохуючи в неба їм страшну долю: "А щоб тебе атомна бомба не минула!", юнаки з молитовниками під пахвою, які йшли зі сповіді, ніяк не могли вирішити, чи вони вже достатньо витримали побожний настрій, чи ще треба почекати до завтра.

До від'їзду одинадцятого лишилося ждати цілу хвилину. Ось уже тридцять років ця іржава колія нікуди не веде. Сестра Ферді саме налила зеленкуватого лимонаду в чистий келишок, водій трамвая задзвонив, закликаючи пасажирів до вагонів, стомлені кондуктори погасили сигарети, поправили торби й позаходили за свої переділки, потім дали дзвінком сигнал водієві зачекати, бо далеко ззаду, там, де кінчалася іржава колія, якась стара жінка бігла до зупинки.

— Мені до головного вокзалу,— сказав Шрелла,— з пересадкою в гавані.

— Сорок п'ять поф>енігів.

Зовсім не показні будинки, показніші будинки, дуже показні будинки. Пора пересідати. Так, до гавані й досі ще ходить шістнадцятий.

Крамниця будівельних матеріалів, склад вугілля, вантажна платс}урма. А з балюстради старої будівлі для стапельних полозків він навіть зміг прочитати табличку: "Міхаеліс. Вугілля, кокс, брикет".

Ще раз завернути, пройти дві хвилини, і він побачить навіть те, що жило в його спогадах. Мабуть, час пожалів руки пані Трішлер, очі старого Трішлера й знімок Алоїза на стіні. Він побачить пляшки з пивом, вінки цибулі, помідори, хліб і тютюн, побачить судна, що стоять на кітвиці, хисткі містки, якими проносили згорнутий у рулон брезент. Потім ті велетенські кокони везли вниз Рейном, до туманного Північного моря.

Тут панувала тиша. За парканом у Міхаеліса лежала купа недавно привезеного вугілля, а на подвір'ї крамниці будівельних матеріалів — стоси яскраво-червоної цегли. Тишу порушувало тільки човгання ніг нічних сторожів за парканами й бараками, і від того вона здавалася ще глибшою.

Шрелла, всміхаючись, сперся на іржаве поруччя. Потім обернувся і злякано завмер: він не знав, що будують новий міст. Нетлінгер також не сказав йому про це. Міст широко розлігся над Нижньою гаванню, темно-зелені бики його стриміли саме там, де колись був Трішлерів дім. Тінь від мосту падала на набережну, де раніше стояв заїзд для матросів, а посеред річки величезна крицева брама вела в порожнечу.

Батькові найбільше подобалося працювати в Трішлеровій пивниці, обслуговувати матросів та їхніх дружин, що довгими літніми вечорами сиділи в садку на червоних стільцях. Алоїз, Едіт і він вудили рибу в гавані. Там він, за своїм дитячим рахунком часу, відчув вічність і нескінченність, про які досі знав тільки з рядків віршів. На другому березі вечорами дзвонили дзвони собору Святого Северина, звістуючи мир і надію. Едіт руками відтворювала в повітрі рухи поплавців, що стрибали на воді, не тільки руки, а й стегна, все її тіло рухалося в лад тим поплавцям. І ні в кого з них не клювала жодна рибина.

Батько подавав жовте пиво з білою піною, на обличчі в нього проступало більше лагідності, ніж зятості, і, радісно всміхаючись, він відмовлявся від чайових, бо всі люди брати.

— Брати! Брати!—лунав його голос літнього надвечір'я, і розважні матроси всміхалися, а їхні впевнені в собі друзі ни похитували головами, дивуючись із такого дитячого захвату, але плескали в долоні, бо всі вони були брати й сестри.

Шрелла повільно спустився вниз і пішов уздовж гавані, де іржаві понтони й човни чекали на скупників брухту. Увійшовши в зелену тінь від мосту, він побачив серед річки крани, що ревно вантажили на баржі уламки старого мосту. Брухт скреготав і здавлювався під тягарем усе нових уламків, які лягали на нього зверху. Шрелла знайшов помпезні сходи й відчув, що широкі східці спонукають його ступати врочистим кроком. Порожня, чиста автострада з моторошною впевненістю вела до річки, на міст, де щити зі схрещеними кістками й велетенськими черепами, чорними на білому тлі, зводили нанівець ту впевненість. Шлях на захід перепиняли щити зі словом СМЕРТЬ, СМЕРТЬ, а на схід дорога вела в безмежне море лискучої бурякової гички.

Шрелла пішов далі, проліз між словом СМЕРТЬ і схрещеними кістками, поминув бараки будівельників, утихомирив нічного сторожа, що почав був схвильовано вимахувати руками, але опустив їх, заспокоєний його усмішкою. Дійшовши до самого краю набережної, Шрелла побачив бруси загорож, на яких висіли уламки бетону,— вони вже п'ятнадцять років після вибуху засвідчували тут високу якість німецької криці. По той бік річки, за порожньою крицевою брамою, дорога знов вела повз майданчик для гри в гольф у безмежне море лискучої бурякової гички.

Кав'ярня "Бельв'ю". Алея вздовж берега. Праворуч спортивні майданчики, де грали в бейсбол. Бейсбол. М'яч, якого забив Роберт, і кулі, які вони штовхали киями в голландській пивниці, червоні на зеленому полі, білі на зеленому полі, монотонна музика куль, що звучала майже як грегоріанська літургія. Фігури, що їх утворювали кулі, немов сувора поезія, без кінця вичаровувана з зеленого сукна. Ніколи не приймай причастя буйвола, покірно терпи муки, паси ягнят моїх на майданчиках у передмісті, де грають у бейсбол, на Гру4>ель-штрассе й на Модестгассе, на околицях англійських міст і за ґратами в'язниці паси ягнят моїх, хоч би де вони тобі трапилися, навіть коли вони тільки й уміють, що читати Гельдерліна і Тракля, тільки те й роблять, що п'ятнадцять років пишуть на класній дошці: "Я в'яжу, я в'язав, я в'язатиму, я в'язав би",— а тим часом Нетлінгерові діти грають у бадмінтон на добре доглянутому моріжку — все-таки найкраще вміють доглядати його англійці, — сам він лежить у гарному шезлонзі, а його гарна, доглянута, дуже добре доглянута Дружина гукає йому з тераси: "Може, додати тобі в цитриновий напій краплю джину?" І він відповідає: "Додай, але велику краплю!" І дружина, весело захихотівши, захоплена його дотепністю, додає йому в напій велику краплю джину, тоді виходить надвір і сідає біля нього в другий шезлонг, такий самий гарний, як і той, що сидить він, і спостерігає, як їхня старша дочка грає в бадмінтон: може, ледь-ледь захуда, трішечки кістлява, а на її гарному личку трішечки більше поважності, ніж треба. Ось вона стомлено відкладає ракетку, сідає на край моріжка в ногах у татуса й матусі — "гляди тільки не застудися, доню" — й поважно, ох, завжди вона все робить поважно, питає: "Татусю, поясніть мені до пуття, що таке демократія?" Для татуса це чудова нагода сповнитись урочистого настрою, він відставляє склянку з напоєм, виймає з рота сигару— "це вже сьогодні п'ята, Ернсте-Ру-дольс£>е" — й починає пояснювати їй: "Демократія..." Ні, ні, я не прийду до тебе ні додому, ні на службу, щоб з'ясувати своє становище з погляду закону, я не беру нічого за це, колись у кав'ярні "Цонз"

я по-дитячому заприсягнувся оберігати шляхетність безборонних. Моє становище з погляду закону залишиться нез'ясованим, хіба що Роберт з'ясував його динамітом. Чи він за цей час навчився сміятись або хоч усміхатись? Він завжди був суворий, не міг змиритися зі смертю Ферді. Свої думки про помсту він утілював у с}юрмули, точні с}юрмули, весь час носив цей легенький тягар у своєму мозку, чи то живучи на фельдфебельській, чи на офіцерській квартирі, носив шість років і ні разу не засміявся, хоч Ферді усміхався навіть тоді, як його арештовували. Ферді був ангелом з передмістя, ангелом, що виріс на гною Гру4>ель-штрассе. Шрелла тільки трьома квадратними сантиметрами шкіри торкнувся до того, що жило в його спогадах. Обсмалені ноги вчителя гімнастики й останнє ягня боже, вбите скалкою бомби. Батько зник безслідно, його навіть не застрілили під час спроби втекти. І ніхто так і не знайшов м'яча, якого забив Роберт.

Шрелла кинув недокурок у прірву під собою, підвівся, повільно рушив назад, знов проліз між словом СМЕРТЬ і схрещеними кістками, кивнув сторожеві, якого був налякав, ще раз озирнувся на кав'ярню "Бельв'ю" і пішов порожньою чистою автострадою в напрямку бурякових ланів, що мерехтіли на обрії в сонячному промінні. Десь там ця дорога мала перетнути колію шістнадцятого трамвая. Звідти він за свої сорок п'ять по^енігів доїде до вокзалу. Йому хотілося швидше опинитися в готельній кімнаті. Він любив ці обшарпані кімнати за те, що вони завжди були випадкові, не мали свого обличчя, нічим не відрізнялися одна від одної. Крижані квітки спогадів не розтануть у таких кімнатах, там ти не маєш ані підданства, ані батьківщини, вранці заспаний офіціант подасть тобі несмачний сніданок, манжети в нього будуть не зовсім чисті, нагрудник не так гарно накрохмалений, як крохмалила колись його мати. Може, якщо офіціантові буде за шістдесят, зважитись на ризиковне запитання? "Ви часом не знали офіціанта на прізвище Шрелла?"

Він ішов далі порожньою чистою дорогою, до моря лискучої гички. Речей у нього не було ніяких, руки він заклав у кишені, а дрібні гроші, які там були, кинув на дорогу "для Гензеля і Гретель". Після смерті Едіт і батька, після смерті Ферді поштові листівки стали для нього єдино прийнятним способом підтримувати зв'язок із життям. "Я живу добре, любий Роберте, сподіваюся, що в тебе також усе гаразд. Передай вітання від мене моїм небозі й небожеві, яких я не знаю, і твоєму батькові". Двадцять сім слів, надто багато. Треба скоротити листа: "Я живу добре, сподіваюся, ти також, вітай Рут, Йозефа, свого батька". Одинадцять слів, і їх вистачило, щоб сказати те саме. То навіщо їздити туди, тиснути руки, цілий тиждень не відмінювати: "Я в'яжу, я в'язав, я в'язатиму"? Тільки для того, щоб побачити, що Нетлінгер не змінився, Грус} >ельштрассе не змінилася, а рук пані Трішлер уже немає?

Море бурякової гички було ніби посиlane зеленаво-сріблястим пір'ям. Унизу під шляхопроводом проїхав, погойдуючись, шістнадцятий номер. Сорок п'ять пфенігів. Усе подорожчало. Мабуть, Нетлінгер ще не скінчив пояснювати, що таке демократія. Почало смеркати, голос його полагіднішав, дочка принесла з вітальні плед, чи то югославський, чи данський, чи фінський, принаймні чудових кольорів, накинула йому на плечі, а сама знов сіла у нього в ногах, щоб шанобливо слухати його далі. Мати, що саме готувала смачні бутерброди з гострою приправою і свіжі салати, гукнула їм із кухні: "Посидьте ще надворі, діти, вечір такий теплий і такий приємний".

Образ того Нетлінгера, що поставав у його уяві, був чіткіший, ніж того, якого Шрелла побачив під час цієї зустрічі, коли він клав у рот шматочки полядвиці, запивав їх чудовим, виборним, найкращим вином, уже розмірковуючи, чим би Цього разу найдостойніше увінчати обід: сиром, морозивом, тістечком чи омлетом. "До того, що ви дізналися, панове,— сказав колишній радник посольства, прочитавши їм лекцію

"Як я став гурманом",— ви повинні додати одне: малесеньку, хай навіть найменшу, крихту оригінальності".

В Англії він якось написав на класній дошці: "Він має бути вбитий". П'ятнадцять років він грав на ксилоо^юні мови: "Я живу, я жив, я житиму". Чи я справді житиму? Він ніколи не розумів людей, яким грамати́ка здавалася нудною. "Його вбивають, його вбили, його вб'ють". Хто його вб'є? "Мені належить помста",— сказав господь.

— Кінцева зупинка, пане, головний вокзал.

Метушня на вокзалі не поменшала: хто тут приїхав, а хто від'їздить? Чого цим людям не сидиться вдома? Коли відходить поїзд на Остенде? А може, поїхати до Італії чи до Франції? Адже й там хтось прагне навчитись відмінювати: "Я живу, я жив, я житиму. Його вб'ють". Хто його вб'є?

Номер у готелі? Ви хочете знати, скільки він коштувати ме? Вам треба дешевий? Привітність молоді дами, що водила гарним пальчиком по спискові адрес, помітно пригасла. Видно, в цій країні питати про ціну — великий гріх. Найви-гідніше купувати найкраще. Найдорожче — завжди найдешевше. Ти помиляєшся, кралечко, дешево завжди дешевше, це факт, посунь свій гарний пальчик аж до самого низу списку. Пансіон "Модерн". Сім марок. Без сніданку. Ні, дякую, я знаю, як іти на Модестгасе, справді знаю. Номер шістнадцятий. Це біля самої брами.

Повернувши за ріг, він мало не наскочив на великого темно-сірого кабана, що висів перед крамницею. Він відсахнувся вбік і через це мало не поминув Робертового будинку. Тут йому не загрожують спогади, він тільки раз був у цьому домі. Модестгасе, 8. Він зупинився перед блискучою мідяною

табличкою і прочитав: "Доктор Роберт Фемель. Контора статичних розрахунків. Після обіду зачинена". А все ж він затремтів, натиснувши на дзвінок: те, що відбувалося не на очах у нього, на тлі невідомих йому лаштунків, схвилювало його дужче, ніж побачене й пережите. За цими дверима померла Едіт, у цьому домі народилися її діти, тут жив Роберт. Коли всередині залунав дзвінок, він уже зрозумів, що йому ніхто не відчинить. Одночасно він почув і телефон-ний дзвінок, бой із готелю "Принц Генріх" дотримав свого слова. Я дам йому добрі чайові, коли ми з Робертом гратимемо в більярд.

Пансіон "Модерн" усього за чотири будинки звідси. Нарешті він опиниться вдома. На щастя, в малесенькому вестибюлі не чути запаху їжі. Приємно буде покласти стомлену голову на чисту пошивку.

— Дякую, я знайду сам.

— Третій поверх, треті двері ліворуч. Обережно підіймайтеся сходами, пане, залізні пруті, що притримують килим, подекуди повідставали, є такі гості, що все ламають. Вас не треба будити? І ще одне маленьке прохання: чи не заплатили б ви наперед? Чи вам іще пришлють речі? Не пришлють? Ні? То, будь ласка, з вас вісім марок п'ять по[^]енігів. Разом із обслуговуванням. На жаль, я змушена вживати таких застережних заходів, пане, ви собі не уявляєте, скільки на світі є всякої наволочі, через неї доводиться недовіряти навіть порядним людям, що вдієш. Деякі примудряються обмотуватись простиралами, а пошивки ріжуть собі на хусточки. Аби ви знали, які доводиться переживати прикрощі. Квитанції не треба? Тим краще, через ті податки й так уже скоро з торбами підеш. Ви чекаєте гостей, свою дружину, правда ж? Не турбуйтеся, я пошлю її нагору...

Він дарма боявся: спогади не вилились у почуття, радість чи смуток, а лишилися в мозку сухими фюрмулами, серце не стиснулося з ляку, його ніщо не зачепило. Он там він стояв смерком між будинком для паломників і самим абатством, де тепер лежать купи добре випаленої, аж синьої цегли. Їх був цілий гурт: генерал Отто Кестерс, у кволому мозку якого закарбувалась одна-єдина о^ормула—"поле обстрілу", капітан Фемель, обер-лейтенант Шріт та двоє прапорщиків, Кан-дерс і Гохбрет. Урочисто-суворі, вони переконували генерала, що треба бути послідовним і робити своє діло навіть тоді, коли йдеться про такі шановані будівлі, як ця. І коли інші офіцери, плаксиві вбивці, спробували протестувати, проголошуючи себе рятівниками культури, котрийсь із них чотирьох вимовив страшні слова: "Державна зрада". Але ніхто не зумів так чітко, легко й логічно довести, що абатство необхідно підірвати, як Шріт. Коли Отто Поле-Обстрілу завагався, він сказав йому:

— Це треба зробити хоча б на доказ своєї віри в перемогу, пане генерале. Така болісна жертва покаже населенню й солдатам, що ми ще віримо в перемогу.

І тоді з уст генерала злетіли крилаті слова:

— Я вирішив. Висаджуйте, панове. Якщо йдеться про перемогу, ми не маємо права жаліти своїх найсвятенніших культурних скарбів. До роботи, панове.

Руки торкнулися кашкетів, клацнули каблуки.

Невже йому справді було колись двадцять дев'ять років, невже він був колись капітаном, стояв із генералом Кестерсом на цьому місці, де тепер новий абат, усміхаючись, вітає його батька?

— Ми дуже раді, пане таємний раднику, що ви знов ошасливили нас своїми відвідинами. Нам дуже приємно познайомитися з вашим сином. Йозеф у нас уже майже як свій, правда ж, Йозеф? Доля нашого абатства тісно переплелася з долею родини Фемелів, а в Йозефа навіть, якщо дозволите мені торкнутися такої делікатної теми, в Йозефа навіть у наших околицях влучила стріла Амура. Бачите, пане докторе, теперішня молодь навіть не червоніє, коли про неї кажуть таке. Панно Рут і панно Маріанно, на жаль, я не можу взяти вас із собою на оглядини.

Дівчата захихотіли. Чи не так само хихотіли на цьому місці мати, Жозефіна й навіть Едіт, коли їх не брали в чоловіче товариство? На знімках у родинному альбомі досить тільки поміняти обличчя і старомодний одяг

— Так, келії вже заселені,— сказав абат.— А ось наш скарб, бібліотека... Прошу далі, це келія для хворих, на щастя, саме тепер порожня...

Він ніколи не ходив тут із крейдою від будівлі до будівлі, ніколи не писав на цих стінах своїх таємничих позначок із літер "X", "Y", "7", код знищення, який уміли розшифровувати тільки Шріт, Гохбрет і Кандерс. Тепер тут пахло тинь-ком, свіжою фарбою і щойно обструганим деревом.

— Так, ця фреска, образ таємної вечері в трапезній, збереглася завдяки уважності вашого онука, а вашого сина. Ми добре знаємо, що вона не має великої мистецько-історичної вартості — вибачте мені це зауваження, пане таємний раднику, — але навіть твори цієї малярської школи починають ставати рідкісними, а ми завжди почували себе зобов'язаними підтримувати давні традиції. Мушу признатися, що мене й досі захоплює вірність деталям цих митців. Гляньте лишень, як старанно й любовно вималювані ступні святого Йоанна і святого

Петра, ступні старого й молодого чоловіків. Яка точність у деталях.

Ні, тут ніхто не співав "Тремтять порохняві кістки", ніхто не святкував дня сонцестояння, то все йому приснилося. Він був елегантний добродій, що мав небагато понад сорок, син елегантного батька й батько життєрадісного, дуже розумного сина, який, усміхаючись, ходив разом із ними по монастиреві, хоч, видно, й дуже нудився: щоразу, коли він обертася до Йозефа, то бачив на його обличчі тільки привітну, але трохи стомлену усмішку.

— Як ви знаєте, були зруйновані навіть господарські будівлі. Ми почали відбудову з них, бо вважали, що вони допоможуть нам створити матеріальні передумови для нового, щасливого життя. Ось корівня. Звичайно, ми застосовуємо електричне доїння. Не смійтесь, я певен, що наш патрон святий Бенедикт не був би проти електричного доїння Дозвольте мені запропонувати вам тут скромну перекуску, привітати вас, наших дорогих гостей, своїм славетним хлібом, славетним маслом і медом. Ви, може, не знаєте, що кожен абат, який помирає або залишає посаду, заповідає своєму наступникові не забувати родину Фемелів. Ви справді належите до нашого монастирського братства... О, а ось і молоді дами. Звичайно, тут ви можете знов приєднатися до нас

На простих дерев'яних столах виставили хліб і масло, вино й мед. Йозеф обняв однією рукою сестру, а другою Маріанну, його білява голова ясніла між двома чорнявими дівчачими головами.

— Ви ж ушануєте нас своєю присутністю на освяченні абатства? Канцлер і міністри вже дали згоду взяти участь у нашому святі, приїдуть також кілька осіб королівської крові з-за кордону, і ми були б дуже раді вітати серед своїх гостей і всю

родину Фемелів. Моє урочисте казання відбу деться не під знаком звинувачення, а під знаком примирення, примирення навіть із тими силами, які в сліпому запалі зруйнували наш притулок, але не примирення з руйнівними силами, що знов загрожують нашій культурі. Отже, запрошую вас на свято і щиро сподіваюся, що ви не відмовите нам.

"Я не приїду на освячення,— подумав Роберт,— бо я не примирився, не примирився з тими силами, що не пожаліли Ферді, не вберегли Едіт, а вберегли собор Святого Северина. Я не примирився ні з самим собою, ні з тим духом примирення, який ви будете проголошувати у своєму врочистому казанні. Ваш притулок зруйнував не сліпий запал, а ненависть, зовсім не сліпа, і я ще не каюся, що піддався їй. Може, признатися, що це вчинив я? Своїм признанням я боляче вражу батька, хоч він не винен, і, можливо, ще й сина, хоч він також не винен, і вас, велебний отче, хоч ви теж не винні. А хто винен? Я не примирився зі світом, у якому один порух Руки може коштувати людині життя".

І він сказав:

— Щиро дякую, велебний отче, мені буде дуже приємно взяти участь у вашому святі.

"Я не приїду, велебний отче,— подумав старий,— бо я там був би пам'ятником самому собі, а не тим, ким став тепер: старим чоловіком, що сьогодні вранці доручив своїй секретарці плюнути на його пам'ятник. Не лякайтесь, велебний отче, але я не примирився зі своїм сином Отто, що перестав бути моїм сином, зберіг тільки оболонку мого сина. І я не можу примиритися з тим, що будівлі важливіші за людей, навіть якщо ті будівлі я сам споруджував. На святі нашої відсутності не помітять, нас гідно замінять канцлер, міністри, особи королівської крові з-за кордону й високі церковні достойники.

Це не ти, Роберте, висадив абатство й побоявся мені сказати? Вираз твоїх очей, твої жести під час огляду будівель зрадили тебе. Але мене це не зачіпає— може, ти тоді думав про того хлопця, імені якого я так і не дізнався і який кидав твої записки в нашу поштову скриньку, думав про офіціанта на прізвище Гроль, про ягнят, яких ніхто не пас і ми теж не пасли. Отже, не святкуйте примирення: *sorry*, велебний отче, але ви переживете нашу відсутність, навіть не помітите її. І повісьте на монастирі табличку: "Побудував Генріх Фемель 1908 року, на двадцять дев'ятому році життя, зруйнував Роберт Фемель 1945 року, на двадцять дев'ятому році життя". А що робитимеш ти, Йозефе, в тридцять років? Заміниш батька в конторі статичних розрахунків? Будуватимеш чи руйнуватимеш? Формули дійовіші, ніж розчин. Під-бадьорте своє серце хоралом, велебний отче, і добре подумайте, чи ви справді примирилися з духом, що зруйнував монастир".

І старий сказав:

— Щиро дякую, велебний отче, нам буде дуже приємно взяти участь у вашому святі.

З лук і долин уже здіймалася прохолода, суха гичка на ланах стала вологою і темною, заповідаючи добрий урожай, ліворуч біля керма біліла Йозефова голова, праворуч чорніли дві дівчачі голови. Машина повільно їхала до міста. Звідкись долинула пісня: "Чи ми справді жито жали?" Пісня здавалася такою самою нереальною, як струнка вежа собору Святого Северина на обрії. Розмову знов почала Маріанна.

— Ти їдеш не через Додрінген?

— Ні, дідусь хотів, щоб ми поїхали через Денклінген.

— Я думала, що ми поїдемо найкоротшою дорогою.

— Нічого, коли ми доберемося до міста й о шостій,— сказала Рут.— За годину встигнемо переодягтися.

Голоси дітей звучали тихо, ніби шепіт засипаних землею в темних штольнях, що намагаються підбадьорити один одного: "Я бачу світло" — "Ти помиляєшся" — "Справді бачу" — "Де?" — "Хіба ти не чуєш стукоту? Це рятувальна команда" — "Я нічого не чую". Невже ми в абатстві, в кімнаті для гостей, розмовляли вголос?

Не треба, щоб застигли 4юрмули знов ожили, таємниці обернулися в слова, а спогади в почуття. Почуття можуть убити все, навіть такі надійні, суворі речі, як любов і ненависть. Невже колись і справді на світі був капітан, що звався Роберт Фемель, що чудово засвоїв жаргон офіцерських казі-но, пильно дотримувався всіх військових традицій, що згідно зі своїм службовим обов'язком запрошував до танцю дружину старшого за званням офіцера й чітко проголошував тости за наш великий німецький народ? Шампанське, ординарці, гра в більярд — червона куля на зеленому полі, біла куля на зеленому полі, знов біла. А одного вечора до нього підійшов з києм у руці якийсь незнайомий і, всміхаючись, відрекомендувався:

— Лейтенант Шріт, як бачите, підривник, як і ви, пане капітане, захищаю динамітом західну культуру.

У Шріта в голові не було плутанини, він умів чекати й ошадити силу, йому не доводилося щоразу мобілізувати свої почуття, він не впивався трагізмом, робив те, що заприсягнувся робити, висаджував тільки німецькі мости, тільки німецькі будинки, не зруйнував жодної російської хати, не вибив жодної російської шибки. Він чекав, грав у більярд, не казав жодного

зайвого слова — і ось нарешті здобич, осяяна весняним сонцем, з'явилася перед нами, велика здобич, на яку нам так довго довелося чекати: абатство Святого Антонія. А на обрії маячила здобич, що випорснула з наших рук: собор Святого Северина.

— Не їдь так швидко,— тихо мовила Маріанна.

— Вибач,— відповів Йозеф.

— Скажи, чого ми їдемо сюди, в Денклінген?

— Дідусь хоче, щоб ми сюди заїхали.

— Йозефе, не їдь цією алеєю,— мовила Рут.— Хіба ти не бачиш таблички: "Тільки для тих, хто має біля дороги ділянку". Чи ти, може, теж маєш тут ділянку?

Ціла делегація — чоловік, син, онук і майбутня невістка — рушили до зачарованого замку.

— Ні, ні,— сказала Рут,— я почекаю за брамою, будь ласка, лишіть мене тут.

Вечорами, коли ми з батьком сидимо у вітальні, бабуса могла б бути й з нами. Я читаю, він п'є вино, порпається у своїй картотеці, розкладає перед собою, немов пасьянс, 4ютокопії креслень, такі завбільшки, як дві поштові листівки. Батько завжди чемний, краватка в нього завжди гарно зав'язана, жилет завжди застібнутий на всі ґудзики, він ніколи не дозволяє собі батьківської добрودушності, завжди стриманий і уважний:

— Може, тобі потрібні якісь книжки, одяг, гроші на подорожі? Ти не нудьгуєш, доню? Може, хочеш десь піти? В

театр, у кіно, на танці? Я залюбки проведу тебе. Чи, може, хочеш знов запросити своїх шкільних товаришок на каву, посидіти з ними у квітнику на даху? Сьогодні така гарна погода.

Вечірні прогулянки перед сном, навколо свого кварталу, по Модестгасе де брами, потім Вокзальною вулицею до вокзалу.

— Ти чуєш запах далеких країв, доню?

Тоді підземним переходом до собору Святого Северина, повз готель "Принц Генріх".

— Грець забув змити кров із тротуару. Кров із кабана засохла й почорніла.

— Доню, вже пів на десяту, мабуть, тобі пора спати. На добраніч.

Поцілунок у чоло. Він завжди привітний, завжди ввічливий.

— Може, хочеш, щоб ми взяли кухарку? Чи тобі ще не набридла їжа з ресторану? Щиро казати, я не люблю чужих людей у домі.

Сніданок: чай, булочки, молоко. Поцілунок у чоло. А часом він тихенько каже:

— Доню, доню...

— Що таке, тату?

— Збирайся, ми їдемо.

— Зараз-таки, негайно?

— Так. Пропустиш уроки сьогодні й завтра, ми їдемо недалеко: тільки до Амстердама. Це чудове місто, доню, тихе, й дуже привітні люди, їх треба тільки знати. Ти їх знаєш?

— Так, знаю. Гарно гуляти ввечері вздовж каналів.

— Вода як скло. Як скло. Тиша. Ти чуєш, які тут тихі люди? Нідє люди не галасують так, як у нас, завжди горлають, кричать, величаються. Тобі не буде нудно, якщо я зайду ще пограти в більярд? Ходімо зі мною, коли хочеш.

ніколи не розуміла, чому їх, старих і молодих, так чарувала його гра. Він стояв, оточений хмарою диму з сигари, поставивши на столик біля себе кухоль із пивом, і грав V більярд, невтомно грав, а вони не зводили з нього очей. Чи вони справді були з ним на "ти", чи це просто така особливість голландської мови, що мені вчувалося "ти", коли вони зверталися до нього? Вони знали, що його звати Роберт, і коли вимовляли це ім'я, то переключували літеру "р" по піднебінню, мов твердий цукерок. Тиша. І канали всі, як скло. Мене звати Рут, я напівсирота. Моїй матері було двадцять чотири роки, як вона померла, а мені минув третій, і коли я думаю про неї, то уявляю собі її сімнадцятирічною або старою, як світ. їй не личить бути двадцяти чотири річною. Вона може бути або молодою дівчиною десь до вісімнадцяти років, або старою жінкою понад вісімдесят. Мати завжди здавалася мені бабусиною сестрою. Я знаю велику таємницю, яку всі пильно оберігають: знаю, що бабуся божевільна, і не хочу бачити її, поки вона божевільна. її божевілля — брехня. Вона ховає свій сум за грубими мурами лікарні, я знаю, що це таке, бо сама часто впиваюся сумом і тоді тону в брехні. Вся житлова частина дому на Модестгасе, вісім, заселена привидами. "Підступність і кохання", дідусь побудував абатство, батько висадив його, а Йозеф знов

відбудовує. Про мене. Аби ви знали, як це мене мало обходить. Я бачила, як із льохів виносили мертвих, і Йозеф намагався переконати мене, що вони хворі і їх просто везуть до лікарні,— але хіба хворих кидають, як мішки, на вантажні машини? І я бачила, як наш учитель Крот на перерві потай вернувся до класу і вкрав у Конрада Греца з ранця бутерброд, бачила, який у нього був вираз обличчя, й перелякалася до смерті, почала молити бога: "Прошу тебе, боже, не доведи, щоб учитель побачив мене, прошу тебе, прошу". Бо я знала, що він мене вб'є, коли побачить. Я стояла за дошкою, шукала там свою шпильку, і він міг помітити мої ноги, але бог зглянувся на мене, Крот мене не побачив. Я бачила, яке в нього було обличчя, і ще бачила, як він кусав хліб, перше ніж вийшов. А яка сцена була потім, коли Конрад Грец виявив пропажу і Крот почав нас усіх намовляти, щоб ми щиро призналися:

— Діти, будьте чесні, даю вам п'ятнадцять хвилин на роздуми. Тоді ви мусите назвати винного, а то...

Лишилося вісім хвилин, сім, шість... Я глянула на нього, він перехопив мій погляд і кинувся до мене.

— Рут, це ти? — крикнув він.— Ти взяла бутерброд?

Я похитала головою і заплакала, бо знов перелякалася до смерті. А він сказав:

— О боже, Рут, признайся ж!

Я залюбки взяла б на себе вину, але тоді він помітив би, що я все знаю. Я, плачучи, знов похитала головою. Лишилося чотири хвилини, три, дві, одна. П'ятнадцять хвилин минуло.

— Прокляті злодюги, зграя брехунів! На кару тепер напишете в зошитах двісті разів: "Не можна красти".

Що мені до ваших абатств. Мені довелося берегти страшніші таємниці, пережити смертельний жах. Мертвих кидали на машину, як мішки.

Чому вони так холодно розмовляли з тим милим абатом? Що він їм зробив? Хіба він когось убив, украв чийсь бутерброд? У Конрада Греца було вдосталь їжі, він брав до школи білий хліб із печінковим паштетом, маслом і зеленим сиром. Який біс раптом проглянув з обличчя нашого лагідного, розважного вчителя? На ньому була написана жадоба вбивства, в кожній його рисочці світилася ця жадоба. Вони кидали трупи на машини, як мішки, і мені було смішно, коли батько глузував із бургомістра, стоячи перед великим планом міста, що висів на стіні, коли він малював свої чорні позначки й казав:

— Забрати геть, підірвати!

Я люблю його, люблю не менше, відколи дізналася про абатство. Чи Йозеф хоч лишив сигарети в машині? Я колись бачила, як один чоловік віддав обручку за дві сигарети,— за скільки він віддав би свою дочку, а за скільки дружину? На його обличчі я побачила преїскурант цін: десять, двадцять, з ним можна було торгуватися, з ними всіма можна торгуватися. Хоч як мені прикро, тату, а я їла з таким самим смаком мед, хліб та масло й після того, як дізналася, хто висадив абатство. Ми й далі будемо гратися в батька й дочку, кожен наш порух буде виважений, як у спортивному танці. Власне, після перекуски в абатстві треба було піднятися на пагорб: Йозеф, Маріанна і я спереду, а дідусь за нами, як кожної суботи.

— Ви встигаєте за нами, дідусю?

— Дякую, встигаю.

— Ми не надто швидко йдемо?

— Ні, не турбуйтеся, діти. Можна мені трохи посидіти, чи ви вважаєте, що тут надто мокро?

— Пісок сухий, як порошок, дідусю, і ще зовсім теплий. Спокійно сідайте собі, дайте руку, я допоможу вам.

— Звичайно, дідусю, закурить сигару, не бійтеся, ми глядітимемо, щоб нічого не сталося.

На щастя, Йозеф лишив сигарети в машині, й запальничка не зіпсована. Дідусь дарує мені такі гарні сукні й светри, багато кращі, ніж батько, в того смак старомодний. Видно, що дідусь дещо тямить у дівчатах і жінках. Я не розумію і не хочу розуміти бабусю. її божевілля — брехня, вона не давала нам їсти, і я зраділа, коли її забрали й нас почали годувати. Може, це й правда, що вона робила й робить велике діло, але я навіть чути не хочу ні про яке велике діло. Я мало не загинула через бутерброд із печінковим паштетом та через шматок білого хліба з маслом і зеленим сиром. Хай вона повертається додому й сидить із нами ввечері, але не давайте їй доступу до кухні, прошу вас, не давайте. Я бачила голод, написаний на обличчі вчителя, і боюся його. Боже, зроби так, щоб вони мали що їсти, завжди мали що їсти, щоб на їхніх обличчях не з'являвся знов той страшний вираз. І це ж був той лагідний пан Крот, що в неділю сідає у свою малолітражку і їде з родиною до абатства Святого Антонія послухати врочисту службу. Скільки це вже було недільних днів від Зелених свят, скільки від Водохреща, а скільки від Великодня? Він приємний чоловік, у нього приємна дружина і двоє приємних діток.

— Глянь, Рут, правда ж, наш Францик виріс?

— Так, пане Кроте, ваш Францик виріс.

І я вже не думаю про те, що моє життя висіло на волосині, ні, не думаю. Я теж слухняно написала двісті разів: "Не можна красти" і, звичайно, не відмовляюся, коли Конрад Грец запрошує мене до себе на вечірку. Там дають чудові паштети з гусячої печінки і білий хліб з маслом та зеленим сиром, і якщо там хтось наступить комусь на ногу чи перекине келих із вином, то не каже: "Вибачте, будь ласка" чи "Перепрошую", а каже: "Sorry".

Яка тепла трава на узбіччі дороги, які пахучі в Йозефа сигарети, і мені не перестав смакувати хліб із медом, відколи я дізналася, що це батько висадив у повітря абатство. Який гарний Денклінген у промінні призахідного сонця. Нам доведеться поспішати, на переодягання потрібно принаймні півгодини.

— Підійдіть ближче, генерале. Нема чого вам бентежитись, усіх новачків найперше відрекомендовують мені, бо я прожила найдовше в цьому чудовому домі. Чому ви так завзято вганяєте свій ціпок у невинний моріжок, хитаєте головою перед кожним муром, перед капицею, перед теплицею і все мурмочете: "Поле обстрілу"? Зрештою, це непоганий вислів. Поле обстрілу — вільна дорога для куль і снарядів. Як, Отто? Кестерс? Ні, не треба ніяких фамільярностей, не називаймо одне одного на ім'я, до того ж, ім'я Отто вже зайняте. Можна, я називатиму вас "Поле-Обстрілу"? Мені досить глянути на вас, почути ваш голос, відчути ваш подих, щоб зрозуміти: ви не лише прийняли причастя буйвола, а й живилися ним, тільки його й споживали. А тепер скажіть мені, ви католик? Звичайно, я б дуже здивувалась, якби ви були не католиком. Ви вмієте прислужувати в церкві? Ну певне, вас же виховував

католицький священик. Вибачте, що я сміюся. Ось уже три тижні як ми тут шукаємо нового служника в каплицю. Балоша вони визнали здоровим і виписали. А що, як ви нам трохи допоможете? Ти ж бо тихий божевільний, не буйний, і маєш одну-однісіньку дуринку — за кожної нагоди, коли треба й коли не треба, мурмочеш: "Поле обстрілу". Ти ж зможеш перекладати требник з правого боку віттаря на лівий, а з лівого на правий і ставати навколішки перед дароносицею, га? Ти ж здоровий, як цвях, усі люди твого фаху здорові, матимеш іще силу бити себе кулаком у груди і проказувати: "Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa" і "Kyrie eleison" От бачиш, навіщо може ще пригодиться досвідчений генерал, якого виховав католицький священик. Я запропоную священикові нашого закладу тебе в служники. Ти ж згоден, правда?

Дякую, зразу видно справжнього кавалера. Ні, звернімо сюди, до теплиці, я вам покажу щось таке, що безпосередньо стосується вашого фаху. І прошу, не треба упадати за мною, ми не на уроках танців, і мені вже сімдесят, а вам сімдесят три, не цілуйте мені руку, таке старече залицяння ні до чого, киньте ці дурниці. Краще глянь он туди. Що ти бачиш за цією зеленою шибкою? Так, то зброя, арсенал нашого шановного старшого садівника, він стріляє тими пупавками зайців і куріпок, ворон і козуль, бо наш старший садівник завзятий мисливець. І серед тих пукавок он там лежить гарний чор-

Господи, помилуй гр.).

ний пістолет, дуже зручна річ. Ану, шпар, чого там тебе навчили, коли ти був прапорщиком чи лейтенантом. Скажи, така річ, як та, справді небезпечна для життя, нею можна когось убити? Чого ти побілів, старий вояче, ти колись центнерами поїдав причастя буйвола, а тепер у тебе жижки тремтять, коли я ставлю тобі прості запитання. Годі тобі тремтіти, хоч я трішки й божевільна, але зовсім не збираюся

приставляти до твоїх сімдесятирічних грудей пістолета й заощаджувати державі пенсію. Я нічого не збираюся заощаджувати державі. Дай мені по-військовому чітку відповідь на по-військовому чітко поставлене запитання: можна з тієї пукавки вбити когось? Так? Добре. З якої відстані найкраще стріляти, щоб улучити? З десяти або з дванадцяти метрів, щонайбільше з двадцяти п'яти?

О боже, чого ви так хвилюєтеся? Не знала, що старі генерали можуть бути такі боягузи. Ви збираєтесь донести на мене? Тут нема кому доносити. Вам утовкмачили в голову, що треба на когось доносити, й ви ніяк не можете відвикнути від цього, еге ж? Про мене, можете цілувати мені руку, але тримайте язика на припоні, і завтра вранці будете прислужувати в каплиці, втямили? Тут іще ніколи не було такого гарного, високого, сивоголового служника. Ти зовсім не розумієш жартів? Зброя цікавить мене з тієї самої причини, що тебе — поле обстрілу. Невже ти й досі не збагнув, що за неписаними законами цього гостинного будинку кожен, хто живе в ньому, має свого коника? Твій коник — поле обстрілу. То ж не зраджуй таємницю, Поле-Обстрілу, пам'ятай, що ти отримав добре виховання — вперед кличе Гіпденбург, слава йому. От бачиш, це тобі сподобалося, треба лише вміти вибрати відповідні слова... Тут ми звернемо й підемо повз каплицю. А може, зайдеш і оглянеш місце своєї майбутньої діяльності? Спокійно, старий, бачу, ти ще не забув, як треба заходити до божого дому: скинь капелюха, вмочи пальці правої руки у свячену воду в чаші, перехрестися. Так, молодець. А тепер стань навколішки, зведи очі на лампадку і прокажи "Богородице діво" та "Отче наш"... Тихо, не так голосно, це тільки те, чого вимагає католицьке виховання. Вставай, знов умочи пальці у свячену воду, перехрестися, пропусти даму вперед і надягни капелюха. От і добре, ми знов надворі — теплий вечір, чудові дерева в чудовому парку, лавки. Вперед, кличе Гіпденбург, слава йому. Це тобі подобається, правда ж? А

це: мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай. Теж подобається, га? Облиш ці жарти, власне, такі жарти після Вердена вже недоречні. Там загину ли останні кавалери, загинуло надто багато кавалерів, надто багато коханців, надто багато добре вихованих людей, і все за якихось кілька місяців. Ти не пробував підрахувати, скільки вчительського поту за той час пішло намарне? Зовсім намарне! Чому ви не додумалися поставити кулемет у вестибюлі ремісничої чи торговельної школи, у вестибюлі гімназії і зразу після випускних іспитів пустити чергу просто в радісні обличчя того "особового складу"? Ти вважаєш, що це перебільшення? Ну, то я тобі скажу, що правда — завжди перебільшення. Я ще танцювала з випускниками тисяча дев'яцсот п'ятого, шостого і сьомого років, ходила на вечірки з тими любителями пива у гімназійних та університетських кашкетах, а потім під Верденом полягла більше ніж половина тих трьох випусків. А як, по-твоєму, скільки лишилося живих випускників тисяча дев'яцсот тридцять п'ятого, тридцять шостого і тридцять сьомого років? Або тисяча дев'яцсот сорок першого й сорок другого — вибери сам собі які хочеш роки. І не починай знов тремтіти, я й гадки не мала, що старі генерали можуть бути такі боягузи. Ну гаразд, візьми мене під руку... Як мене звати? Затям, тут про таке не питають, тут не мають візитних карток і не п'ють на брудершафт, переходять на "ти" без дозволу, знають, що всі люди брати, навіть коли вони брати-вороги. Декотрі з них прийняли причастя ягняти божого, але таких дуже мало, старий, а решта прийняли причастя буйвола. Моє ім'я — мені гвинтівку дай, мені гвинтівку дай, а прізвище — вперед кличе Гінденбург, слава йому. Забудь назавжди свої міщанські забобони і свої уявлення про добрі звичаї, тут у нас безкласове суспільство. І не нарікай на те, що ви програли війну. Боже мій, невже ви справді програли її, уже дві війни, одну за одною? Таким, як ти, я бажаю, щоб вони програли сім воєн! Ну, годі тобі рюмсати, мені начхати на те, скільки воєн ти програв. Загиблі діти важливіші, ніж програні війни. Тепер ти будеш прислужувати тут, у каплиці денклінген-ської лікарні, це

дуже почесна робота, і не кажи мені нічого про майбутнє німців, я читала в газеті, що воно докладно визначене. Якщо тобі вже конче треба поплакати, то не плач так жалісливо. Вони й з тобою повелися несправедливо, заплямували твою честь? А нащо тобі та честь, якщо кожен чужинець може плюнути на неї, га? Але не журися, в цій божевільні до тебе будуть добре ставитись, прислухатимуться до кожного поруху твоєї стражденної душі, зважатимуть на всі твої комплекси. Все залежить тільки від грошей: якщо ти бідний, тебе битимуть і обливатимуть холодною водою,

а як багатий, то виконуватимуть усі твої забаганки, навіть дозволять виходити з лікарні, щоб випити в Денклінгені кухоль пива. Тобі досить лише гукнути: "Поле обстрілу! Поле обстрілу для другої, для третьої армії!"—і зразу ж хтось відповість: "Слухаю, пане генерале!" В цьому домі час розуміють не як щось ціле, а тільки як уламки цілого, тут він ніколи не стане історією, збагнув? Я тобі цілком вірю, що ти вже бачив мої очі в чоловіка з червоним шрамом на переніссі, я вірю тобі, але такі заяви і здогади тут заборонені, тут існує лише сьогоднішній день: сьогодні був Верден, сьогодні помер Генріх, загинув Отто, сьогодні тридцять перше травня тисяча дев'яtselот сорок другого року, сьогодні Генріх прошепотів мені ледь чуто: "Вперед кличе Гінденбург, слава йому*. Ти його знав, тиснув йому руку, чи, швидше, він тобі тиснув руку. Добре, а тепер трохи попрацюймо, я ще пам'ятаю, яку молитву було найважче запам'ятати служникам у церкві, я вчила цієї молитви свого сина Отто й потім загадувала йому проказувати її: "Suscipiat Dominus sacrificum de manibus tuis ad laudem et gloriam nominis sui,— а тут починається найважче, старий: — ad utilitatem quoque nostram, totiusque Ecclesiae sua sánete" *. Тепер проказуй за мною. Та ні, "ad utilitatem", а не "utilatem", цю помилку роблять усі. Я напишу тобі молитву на папірці, або, якщо хочеш, учи її за своїм молитовником. Ну, а тепер до побачення, пора вечеряти, Поле-Обстрілу, смачного тобі...

Вона повернулася повз капицю широкими чорними доріжками назад до теплиці. Лише мури були свідками того, як вона відімкнула ключем двері й тихо прокралася між порожніми горщиками з-під квіток і грядками, від яких тхнуло пліснявою, до кімнатки старшого садівника. Там вона взяла зі стояка пістолет, відкрила свою м'яку чорну торбинку й поклала його в неї. Легенько клацнув замочок. Усміхаючись, погладжуючи порожні горщики з-під квіток, вона вийшла з теплиці й знов замкнула двері. Тільки темні мури бачили, як вона витягла зі шпарки ключа й поволі пішла широкими чорними доріжками назад до лікарні.

Гуперте приніс їй вечерю до кімнати: чай, хліб, масло, сир і шинку. Всміхаючись, він глянув на неї і сказав' — У вас просто чудовий вигляд, шановна пані

Хай прийме господь жертву з рук твоїх на похвалу й на славу імені своєму, а також на користь нашу і всієї святої церкви своєї (латин 1

— Он як,— сказала вона. Потім поклала торбинку на шафу, скинула капелюшок із темноволосої ще голови і, теж усміхаючись, спитала: — Чи не можна попросити садівника, щоб він приніс мені кілька квіток?

— Садівника немає,— відповів Гупертс,— у нього вільний день. Він прийде аж завтра ввечері.

— А, крім нього, ніхто не має права заходити до теплиці?

— Ні, шановна пані, він такий, що нікого туди не пустить.

— То, мабуть, доведеться мені почекати до завтрашнього вечора або я сама куплю квітки в Денклінгені чи Додрінгені.

— Ви хочете вийти, шановна пані?

— Може, й вийду, вечір такий гарний, а мені ж дозволено виходити, хіба ні?

— Звичайно... звичайно, дозволено... А може, я подзвоню панові радникові чи панові докторові?

— Я сама подзвоню, Гупертсе, прошу, з'єднайте мене з містом, але надовго, будь ласка... Добре?

— Ну певне, що з'єднаю, шановна пані.

Коли Гупертс вийшов, вона відчинила вікно й викинула ключа від теплиці в яму з компостом, тоді знов зачинила вікно, налила в чашку чаю та молока, сіла і присунула до себе телеес}юнний апарат.

— Ну, починаймо,— сказала вона тихо, намагаючись лівою рукою спинити тремтіння в правій, якою зняла трубку.— Ну, починаймо,— ще раз сказала вона,— я сховала смерть у торбинку й готова вернутися до життя. Ніхто з них не знав, що для цього досить було доторкнутися до холодного металу, вони надто буквально розуміли мої слова про гвинтівку. Мені не треба гвинтівки, вистачить і пістолета. Починаймо, скажи мені, котра година, лагідний голосе в трубці. Ти ще й досі такий, як був, і досі, щоб тебе почути, треба набрати той самий номер? — Вона переклала трубку в ліву руку й почула гудки телес}юнної станції.— Варто було Гупертсові натиснути на кнопку, і все стало досяжним: час, світ, сучасність, німецьке майбутнє. Мені страшенно цікаво, який воно матиме вигляд, коли я вийду з зачарованого замку.

Правою рукою вона набрала номер, три одиниці, й почула лагідний голос: "Сімнадцять годин п'ятдесят вісім хвилин тридцять секунд". Напружена тиша, удар гонга, і знов той самий лагідний голос: "Сімнадцять годин, п'ятдесят вісім хвилин сорок секунд". Час струмував на неї, під його навалою її обличчя смертельно зблідло, а лагідний голос казав далі: "Сімнадцять годин п'ятдесят дев'ять хвилин, десять...

двадцять... тридцять... сорок... п'ятдесят секунд". Ще раз пролунав різкий удар гонга, і лагідний голос сказав: "Вісімнадцять годин, шосте вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року". Генріхові було б сорок вісім років, Йоган-ні — сорок дев'ять, а Отто — сорок один, Йозефові тепер двадцять два роки, Рут дев'ятнадцять... А голос казав далі: "Вісімнадцять годин одна хвилина".

Обережно, а то я справді збожеволію, гра перестане бути грою, і я повернуся в сьогоднішній день, тепер уже навіки й не знайду дороги назад, бігатиму вздовж повитих плющем стін, не знаходячи виходу. Час дає мені свою візитну картку, ніби виклик на двобій, але його не можна прийняти. Шосте вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року, вісімнадцять годин одна хвилина сорок секунд. Кулак помсти розбив моє дзеркальце, лишилося тільки дві скалки, в яких я побачила своє смертельно бліде обличчя. Я ж бо чула, як кілька годин поспіль лунали вибухи, чула, як люди обурено шепотіли: "Вони висадили в повітря абатство". Санітари і сторожі, садівники й пекарчуки передавали з уст в уста цю страшну новину, яка мені не здається такою страшною. "Поле обстрілу", червоний шрам на перенісці, сині очі. Хто це міг бути? Невже він? Хто? Я б висадила в повітря всі абатства на світі, якби цим могла повернути Генріха, якби могла воскресити Йоганну, Ферді, офіціанта на прізвище Гроль, Едіт і якби могла довідатися ким був Отто. Загинув під Києвом. Це звучить по-дурному й відгонить історією. Годі, старий, не граймося більше в піжмурки,

я вже не затулятиму тобі очей, сьогодні тобі мине вісімдесят, а мені минуло сімдесят, і з десяти-дванадцяти метрів зовсім не важко влучити в ціль. Напливайте на мене, роки й місяці, дні й години, хвилини й секунди... Скільки тепер секунд?

"Вісімнадцять годин дві хвилини двадцять секунд". Я залишаю свій паперовий кораблик і кидаюся в океан. Я бліда як смерть, але, може, все-таки не втону в ньому. "Вісімнадцять годин дві хвилини тридцять секунд". Цей голос підганяє мене, не можна гаяти часу, не можна марнувати жодної секунди, треба поспішати. Дівчино, дівчино, чому ви не відповідаєте? Дівчино, дівчино... Мені потрібне таксі, негайно, зараз-таки, допоможіть мені. Магнітофонні стрічки не відповідають, час би мені вже знати про це. Треба покласти трубку, знову зняти й набрати інший номер: один, один, два. Чи таксі теж і досі викликають тим самим номером? "А ще ви можете побачити в Денклінгенському кінотеатрі,— сказав лагідний голос,— вітчизняний фільм "Брати з Моргофа". Початок сеансів о вісімнадцятій годині і о двадцятій п'ятнадцять хвилин... У Додрінгенському кінотеатрі йде чудовий фільм "На що здатне кохання". Тихо, тихо, мій кораблик розпався, але хіба я не навчилася плавати в Блюхерівських купальнях тисяча дев'яtsel п'ятого року? В мене тоді був чорний купальник зі шлярками і фартушком, ми вчилися стрибати головою вниз із помосту метр заввишки. Опануй себе, набери повітря, ти ж училась плавати... Що мені відповість номер один, один, три? Ану, відповідай, лагідний голосе, "...а якщо ви чекаєте на вечір гостей, ми пропонуємо вам смачні й недорогі страви: на перше грінки, запечені з сиром і шинкою, тоді зелений горошок зі сметаною, а до нього товчена картопля і щойно підсмажений шніцель". Дівчино, дівчино!.. Магнітоо^юнні стрічки не відповідають... "...і ваші гості скажуть, що ви чудова господиня". Покладу трубку й наберу один, один, чотири. Знов лагідний голос: "...Отже, зібрано все для ночівлі, приготовано їжу, і не забудьте, якщо надумаете зупинитися на нерівному місці, поставити машину на

ручне гальмо. А тепер бажаємо веселого недільного відпочинку в колі родини".

Нічого в мене не вийде, надто багато часу треба надолужувати, обличчя моє стає все блідіше, моє закам'яніле обличчя не розпливеться в сльозах, заперечуваний, змарнований час застряг у мені, як грудка брехні. Дзеркальце, правду скажи мені... Чи мої коси дійсно побіліли в камері тортур цих лагідних голосів? Спробую ще цей номер: один, один, п'ять. Сонний голос відповідає:

— Телефонна станція Денклінгена.

— Ви чуєте мене, дівчино? Чуєте?

— Так, чую. Я сміюся.

— Мені треба терміново зв'язатися з конторою архітектора Фемеля, Модестгасе, сім або Модестгасе, вісім, обидва номери можна знайти під прізвиськом Фемель, голубко. Ви не ображаєтесь, що я вас зву голубкою?

— Ні, чого ж, шановна пані.

— Мені треба дуже швидко. Чути, як шелестять сторінки.

— Тут є телеє}юн пана Генріха Фемеля... і пана доктора Роберта Фемеля... з ким ви б хотіли поговорити, шановна пані?

З Генріхом Фемелем. Прошу, не вішайте трубки. Чи телефон і досі стоїть на підвіконні і, розмовляючи, він може дивитися на вулицю й на будинок номер вісім навпроти, де його діти гралися колись на даху, а також на крамницю Греца, де перед дверима завжди висів забитий кабан? Чи там тепер справді пролунав

телео^юнний дзвінок? Гудки долинали десь дуже здалека, а паузи між ними здавалися їй нескінченно довгими.

— На жаль, шановна пані, там ніхто не бере трубки

— Тоді, будь ласка, наберіть той другий номер.

— Добре, шановна пані.

Дарма* дарма, ніхто не відповідає.

— То, може, ви викличете мені таксі, голубко, га?

— Будь ласка. Куди?

— У Денклінгенську лікарню.

— Зараз, шановна пані.

— Так, Гупертсе, заберіть і чай, і хліб, і шинку. І, будь ласка, лишіть мене саму, я побачу, коли таксі їхатиме алеєю. Ні, дякую, мені більше нічого не треба. Ви справді не магнітофонна стрічка? Ох, я не хотіла вас образити, це був просто жарт. Дякую.

їй було холодно. Вона відчула, як її обличчя зсихається, стає обличчям бабусі, вона бачила його в шибці вікна, зморщене й стомлене. Не треба плакати. Чи справді час посипав сріблом мої чорні коси? Я навчилася плавати, але не знала, що вода така холодна. Лагідні голоси мучили мене, вганяли в мене дійсність, хотіли зробити з мене бабусю зі срібними косами, гнів обернути в мудрість, думки про помсту в прощення, пересипати

ненависть цукром мудрості. Старі пальці вчепилися в торбинку. Там лежало золото, принесене із зачарованого замку, викуп.

Забери мене звідси, коханий, я повертаюся додому. Я стану твоєю сивою, старою, любою дружиною, доброю матір'ю і ласкавою бабусею, яку можна вихвалити до небес перед своїми приятелями і приятельками. Наша бабуса хворіла, довго хворіла, але тепер видужала і принесла з собою повну торбинку золота.

Що ми сьогодні їстимемо в кав'ярні "Кронер"? Грінки, запечені з сиром і з шинкою, горошок зі сметаною, а до нього шніцель? І кричатимем: "Осанна Давидовій нареченій, що вернулася додому з зачарованого замку"? Грець, убивця своєї матері, прийде скласти нам шану, голос крові не озвався в ньому, як не озвався і в Отто. А коли вчитель гімнастики їхатиме повз наш дім на білому коні, я вистрілю в нього. З альтанки на даху до вулиці не більше, як десять метрів, а по діагоналі може бути хіба трохи більше, як тринадцять. Я попрошу Роберта, він мені добре вирахує все. Принаймні він їхатиме на такій відстані, що його буде легко влучити. Поле-Обстрілу пояснив мені це, а він, наш сивоголовий церковний служник, повинен таке знати. Завтра вранці він візьметься до своїх нових обов'язків. Чи він до того часу не забуде, що треба казати "иШИаєт", а не "иШаїєт"? Червоний шрам на переніссі... Отже, він таки став капітаном. Так довго тривала війна. Шибки бряжчали, коли лунав черговий вибух, а вранці на підвіконні лежав шар куряви, і я написала по ньому пальцем: "Едіт, Едіт". Навіть голос крові не примусив би мене любити Едіт дужче, ніж я її любила. Звідки ти до нас з'явилася, скажи, Едіт?

Я зсихаюсь і зморщуюсь дедалі дужче, він мене зможе перенести на руках від таксі до кав'ярні "Кронер". Я приїду саме вчасно, тепер щонайбільше вісімнадцять годин шість хвилин і тридцять секунд. Мою губну помаду роздавив у торбинці

чорний кулак помсти, і мої порохняві кістки тремтять, я боюся, бо не знаю, який вигляд матимуть мої сучасники, чи вони й досі ті самі, що були тоді, чи тільки схожі на них? І що буде з нашим золотим весіллям, старий, ми ж одружилися у вересні тисяча дев'ятого року, ти вже забув? Тринадцятого вересня. Як ти думаєш його влаштувати? Сивий ювіляр, сива ювілярка, навколо сила-силенна онуків. Пробач, що я сміюся, Давиде, з тебе не вийшло Авраама, але я відчуваю в собі трішечки Сариного сміху. Лише трішечки, багато сміху в мені не поміститься, тільки горіхову шкаралупку сміху принесла я з собою в торбинці, повній золота, та хоч який малий мій сміх, але він має в собі могутню енергію, більшу, ніж Робертів динаміт...

Ви дуже врочисто йдете алеєю і надто повільно. Спереду син Едіт, але поряд із ним не Рут. Їй було три роки, коли я пішла з дому, та я впізнала б її дев'ятнадцятирічною. Це не Рут. Відрухи не міняються, в насінині вже є майбутнє дерево. Як часто я бачила в Рут відрухи моєї матері, коли вона відгортала з чола волосся. Де ж Рут? Вона повинна була пробачити мені... Це якась незнайома дівчина, але гарна. Ага, це з її лона вийдуть твої правнуки, старий. Скільки їх буде, сім чи сім разів по сім? Пробач, що я сміюся, ви йдете, як герольди, повільно й надто врочисто. Може, ви хочете забрати ювілярку? Я тут, і готова до того, щоб ви мене забрали, зсохла й зморщена, як старе-престаре яблуко. Ти подумаєш віднести мене на руках до таксі, старий, тільки швидко, я не хочу більше втрачати жодної секунди. Он таксі вже приїхало, бачите, як добре я вмію все залагоджувати. Хоч цього я навчилася як дружина архітектора. Дайте доро-

Гу таксі, з правого боку хай стане Роберт і незнайома дівчина, а з лівого — старий зі своїм онуком Роберте, чи це не те місце, де ти відчуваєш потребу покласти комусь руку на плече? Тобі потрібна допомога, підтримка? Заходь, старий, хай із тобою зайде щастя. Нумо святкувати й веселитися! Пора!

Порт'є стривожено глянув на годинника: минула шоста, а Йохен не прийшов змінити його, і гість з одинадцятого номера спав уже двадцять одну годину, повісивши на дужку дверей картку: "Прошу не турбувати", хоч досі ще ніхто не відчув тиші смерті за зачиненими дверима, ще не перемовляються пошепки гості, не зойкнула жодна покоївка. В ресторані почали вечеряти. Темні костюми, ясні сукні, на столах повно срібла, свічки, музика. До салату з омарів — Моцарт до м'ясних страв — Вагнер, до десерту — джазова музика.

Порт'є відчував біду. Він боязко поглядав на годинника Секундна стрілка на ньому надто повільно наближалася до тієї позначки, коли біда стане видимою. Без кінця дзвонив телесфон: "Вечерю за першим меню у дванадцятий номер" "Вечерю за третім меню у двісті вісімнадцятий номер" "Шампанське в чотирнадцятий номер". Чоловіки й жінки, що відзначають кінець тижня подружньою зрадою, замовляли відповідні стимулятори. П'ятеро туристів, які летіли ніч ним рейсом, тинялися по вестибюлі, чекаючи на автобус, що мав відвезти їх на аеродром.

— Так, шановна пані, перша вулиця ліворуч, тоді друга праворуч і знов третя ліворуч, римські дитячі гробниці ввечері освітлені, фотографувати їх дозволено.

Стара Блезік пила в кутку свій портвейн. Вона таки нарешті спіймала Гуго, і він читав їй місцеву газету:

— "Кишенькового злодія спіткала невдача. Вчора на Еренфельдгюртелі якийсь молодик намагався вихопити торбинку з рук у літньої жінки, проте хоробрій бабусі вдалося... Дер жавний секретар Даллес..."

— Пусте, цього не читай,— сказала стара Блезік.— Не треба мені політики й міжнародних справ. Мене цікавлять тільки місцеві новини.

І Гуго знов почав читати:

"Бургомістр складає шану заслуженому боксерові...

Час зловтішно відтягав ту мить, коли мала статися біда, а поки що тихо бряжчали келихи, офіціанти ставили на столи срібні таці і, торкаючись порцелянових тарілок, видобували з них високу музику. У дверях, що, гойднувшись, знов тихо стали у свої оббиті повстю гнізда, з'явився водій авіакомпанії і замахав руками, кваплячи тих, кого мав везти на аеродром. Порт'є знервовано глянув у свій записник: "Залишити з 18.30 номер вікнами на вулицю для пана М. Залишити з 18.30 подвійний номер для таємного радника Фемеля та його дружини, неодмінно з вікнами на вулицю. О 19.00 вивести на прогулянку собаку Кесі з номера 114". Щойно тому дзявкалові понесли в особливий спосіб приготовану яєшню — жовток твердий, а білок м'який — з добре підсмаженими скибочками ковбаси, і та погань, як завжди, буде коверзувати, відмовлятися від їжі. Гість в одинадцятому номері спить ось уже двадцять одну годину вісімнадцять хвилин.

— Так, шановна пані, фейєрверк почнеться через півгодини після заходу сонця, тобто десь о дев'ятнадцятій годині тридцять хвилин, а похід колишніх солдатів — десь о дев'ятнадцятій годині п'ятнадцять хвилин. На жаль, я не можу вам сказати, чи пан міністр буде там присутній.

Гуго читав, як заведений:

— "І батьки міста вручили заслуженому боксерові не лише свідоцтво почесного громадянина, а й золоту медаль, яку дають тільки за особливі заслуги в царині культури. На закінчення церемонії відбувся бенкет".

Туристи нарешті залишили вестибюль.

— Так, панове, бенкет лівої опозиції в синій залі... Ні, права опозиція влаштовує бенкет у жовтій залі, дорогу показують таблички.

Хто зна, котрий із них належить до лівих, а котрий до правих, з їхніх облич цього не видно. На таких речах Йохен краще розуміється, в нього непомильний інстинкт, коли треба визначити, хто на якому щаблі стоїть. Він може в дранті впізнати справжнього аристократа і в найкращому вбранні — пролетаря, вміє розрізнити лівих від правих, хоч у них геть усе однакове, навіть меню... Ох, сьогодні ще чийсь бенкет: ради нагляду фірми "Найнеобхідніші побутові послуги".

— У червоній залі, пане.

У них усіх однаковий вираз обличчя, і всі їстимуть на перекуску салат з омарів, і ліві, і праві, і рада нагляду. До перекуски заграють Моцарта, до основної страви, якраз, коли вони почнуть куштувати густу підливу,— Вагнера, а до десерту — джазову музику.

— Так, пане, в червоній залі.

Йохенів інстинкт непомильний тільки тоді, коли треба визначити чиєсь місце в суспільстві, але зраджує його, як ідеться про щось більше. Коли овеча жриця з'явилася тут уперше, саме Йохен шепнув: "Увага, це пройда з пройд", а як

потім прийшла та миршава, бліда почвара з довгим розчухраним волоссям, з самою лише торбинкою в руках і дешевенькою книжкою під пахвою, Йохен шепнув: "Повія". А я йому заперечив: "Вона тягається з кожним, але нічого не бере за те, отже, не повія". Та Йохен стояв на своєму: "Вона тягається з кожним і бере за те" — і виявилось, що мав рацію. А от біди Йохен не відчуває. Коли потім прийшла ще одна, білява, осяйна, з тринадцятьма валізами, я сказав йому, як вона сіла в ліфт: "Закладімося, що ми її вже не побачимо живою". А Йохен відповів: "Дурниці, вона просто втекла на кілька днів від чоловіка". І чия була правда? Моя! Вона наковталася снодійних пігулок і вивісила на дверях картку: "Прошу не турбувати". Її не турбували двадцять чотири години, а тоді в готелі почали шепотіти: "Небіжчик. У номері сто вісімнадцятому небіжчик". Гарненьке мені діло, коли о третій годині дня до готелю з'являється комісія розслідування справ про вбивство, а о п'ятій із нього виносять труп, гарненьке діло.

Тьху, яка пика, наче в буйвола. Шафа з манерами дипломата, два центнери ваги, хода, як у такси, а костюм! Видно, що велика цяця, але тримається в затінку, а до ляди підступають дві менші цяці.

— Будь ласка, номер для пана М.

— Ага, так, номер двісті одинадцятий. Гуго, проведи добро діїв нагору.

І шість центнерів ваги, загорнуті в англійську вовну, нечутно полинули нагору.

— Йохене, бійся бога, де ти так довго був?

— Вибач,— сказав Йохен,— ти знаєш, що я майже ніколи не спізнююсь, особливо, як на тебе чекають діти й дружина. Я б залюбки вчасно змінив тебе, та коли йдеться про голубів, моє серце роздирається між обов'язками приятеля й обов'язками голубівника, і якщо я послав з поштою шістьох голубів, то хочу, щоб усі шестеро й повернулися, сам розумієш, але прилетіло в термін лише п'ятеро, а шостий на десять хвилин спізнився, геть змучений, бідолаха. Ну, йди, якщо хочеш побачити фейерверк, а то не захопиш гарного місця. Бачу бачу, ліва опозиція в синій залі, права в жовтій залі, рада нагляду фірми "Найнеобхідніші побутові послуги" — в червоній. Ну так, сьогодні субота. А однаково не такий шарварок, як буває, коли збираються філателісти чи правління організації броварів. Не бійся, я з цими братчиками впораюся, триматиму себе в шорах, хоч як мені кортить дати лівій опозиції під гузно, а правій і найнеобхіднішим послугам плюнути в тарілку. Ну, не хвилюйся, я високо триматиму прапор нашого готелю і подбаю про твоїх кандидатів у самогубці. Так, шановна пані, я пошлю Гуго о дев'ятій годині до вас у номер грати в карти, гаразд. Он як, пан М. уже тут? Не подобається мені цей пан М. Хоч я його не бачив, а він мені гидкий. Добре, пане, я пришлю в двісті одинадцятий номер шампанське і три сигари "Партагас емінентес". Ви ж повинні впізнати з їхнього запаху, що це вони! Боже мій, кого я бачу! Весь рід Фемелів.

Дівчино дівчино, що з тебе стало! Коли я побачив тебе вперше, серце в мене закалатало в грудях, хоч я знав, що такі квіточки, як ти, не про нас цвітуть. Це було під час параду на честь кайзера тисяча дев'яťсот восьмого року. Я приніс червоне вино в номер, де ти сиділа зі своїми татом і мамою. Дитино моя, хто б міг подумати, що з тебе колись вийде справжнісінька бабуса, сива й геть зморщена, я б тебе міг віднести в номер однією рукою, і відніс би, коли б мені дозволили. Але мені такого не дозволять, а шкода, голубонько, ти й досі ще гарна.

— Пане таємний раднику, ми залишили для вас і вашої дружини, вибачте, для вашої дружини й для вас номер двісті дванадцятий. Ваші речі на вокзалі? Немає? А може, щось принести з вашого дому? Також не треба? Ага, ви берете номер тільки на дві години, хочете побачити с}ейєрверк і похід колишніх солдатів. Звичайно, в номері вистачить місця на шість осіб, там великий балкон і, якщо хочете, можна зсунути ліжка. Не хочете? Гуго, проведи гостей до двісті дванадцятого номера й захопи з собою карту вин. Я скажу вашим онукам, у якому ви номері. Звичайно ж, пане докторе, більярдна залишена для вас і для пана Шрелли. Я на той час звільню Гуго. Так, Гуго гарний хлопець, він від самого обіду висів на телеє}юні, все пробував зв'язатися з вами. Я думаю, що він на ціле життя запам'ятав ваш номер і номер пансіону "Модерн". Чого спілка колишніх солдатів влаштовує похід? Сьогодні день народження якогось маршала, по-моєму, героя Гузенвальда. Ми почуємо чудову пісню: "Тріщать сволоки в твоїм домі, вітчизно". І хай собі тріщать, пане докторе. Що? Бони завжди тріщали? Якщо дозволите мені висловити свою особисту думку щодо нашої політики, то я вам скажу: будьте обережні, коли вони знов затріщать. Будьте обережні!

— Я вже колись стояла тут і дивилася, як ти крокував там унизу,— тихо сказала вона.— Це було під час параду на честь кайзера в січні дев'ятсот восьмого року. Погода була розкішна, коханий, мороз аж дзвенів,— здається, так пишуть у віршах? Я страшенно боялася, що ти не витримаєш останнього, найважливішого випробування: випробування мундиром. На сусідньому балконі стояв генерал і підіймав келих за тата, за маму й за мене. Ти тоді витримав випробування, старий. Не дивися на мене так сторожко, саме сторожко, так ти ще ніколи не дивився на мене. Поклади голову мені на коліна, запали сигару й вибач, що я тремчу. Мені страшно Ти бачив обличчя того хлопця? Правда, він міг бути братом Едіт? Мені страшно, зрозумій мене, я ще не можу вернутися до нашого помешкання,

хтозна, чи взагалі коли-небудь зможу. Не можу знову ввійти в те коло, я ще дужче боюся його ніж боялась тоді. Ви, мабуть, звикли до їхніх облич, а я вже починаю тужити за своїми тихими божевільними в лікарні Чи ви осліпли? Чому ви так легко дали себе обдурити? Вони вб'ють вас навіть не за порух руки, навіть не за бутерброд, їм уже байдуже, чи ви чорняві, чи біляві, чи ваша прабаба хрещена, вони однаково вб'ють вас, якщо їм не сподобається ваше обличчя. Хіба ти не бачив плакатів на стінах? Чи ви осліпли? Я вже просто не знаю, де опнилася. Повір мені, коханий, усі вони прийняли причастя буйвола. Дурні, як чобіт, глухі, як тетеря, моторошно сумирні, як той останній прибулець до нашої лікарні, втілення буйвола. І всі пристойні, ще б пак. Мені страшно, старий, навіть тридцять п'ятого року й сорок другого я не відчувала себе такою чужою серед людей. Може, мені потрібен час, щоб звикнути до них, але до цих людей я не звикла б навіть за цілі сторіччя. Вони пристойні, всі пристойні, і на обличчях у них немає навіть тіні смутку, а що то за людина, яка не знає смутку? Налий мені ще келих вина й не дивися так підозріло на мою торбинку. Ви знаєте ліки, але вживати їх я мушу сама В тебе чисте серце, ти собі не уявляєш, який цей світ лихий Сьогодні я зажадаю від тебе ще однієї великої жертви: ска суїї свято в кав'ярні "Кронер", підірви легенду про себе, замість вимагати від онуків, щоб вони плюнули на твій пам'ятник, зроби так, щоб тобі його не ставили. Ти ж ніколи не любив сиру з перцем, хай до святкового столу сядуть офіціанти та помічниці кухаря і поїдять страви, приготовані на твій день народження. Ми залишимося тут, на цьому балконі, будемо втішатися теплим вечором у колі родини, пити вино, милуватися 4>ейєрверком і дивитись на похід колишніх солдатів. З ким ті солдати хочуть знов воювати? Можна мені подзвонити до кав'ярні "Кронер" і скасувати свято?

Біля portalу собору Святого Северина вже збиралися учасники походу в синіх мундирах. Вони стояли купками, курили й тримали в руках синьо-червоні прапори, на яких була вибита

велика чорна літера "С". Духовий оркестр стиха награвав пісню: "Тріщать сволюки в твоїм домі, вітчизно", готуючись до виступу. На балконах тихо подзенькували келихи й чути було металевий звук відерець із шампанським, коли їх ставили на стіл. Корки вистрілювали просто в темно-синє вечірнє небо. Дзвони на вежі собору Святого Северина вибили три чверті на сьому. На сусідній балкон вийшло троє добродіїв, одягнених у темні костюми.

— Ви справді думаєте, що вони будуть нам корисні? — спитав М.

— Я певний,— сказав другий.

— А не вийде так, що ми, виявивши свою прихильність до цієї спілки, втратимо більше виборців, аніж здобудемо? — спитав М.

— Спілка колишніх солдатів дотримується помірних поглядів,— сказав перший.

— Ви нічого не втратите, а можете тільки виграти,— сказав другий.

— Скільки це дало б нам голосів у кращому випадку і скільки в гіршому?

— У кращому — вісімдесят тисяч, а в гіршому — п'ятдесят. Вирішуйте.

— Я ще ні на чому не спинився,— сказав М.,— жду вказівок від К. Як ви думаєте, преса не довідалася, що ми тут?

— Ні, пане М.,— сказав перший. — А обслуга готелю?

— Обслуга ніколи не зрадить таємниці, пане М.,— сказав другий.— Вказівки від pana К. скоро мають надійти.

— Мені ці хлопці не подобаються,— сказав М.,— вони в щось вірять.

— Хай собі вірять, пане М., але це вісімдесят тисяч голосів,— сказав перший.

Вони засміялися. Дзенькнули келихи. Задзвонив телес}юн.

— Так, М. слухає. Я вас правильно зрозумів? Виявити їм прихильність? Гаразд. Пан К. дав позитивну відповідь, панове, переставмо стіл і стільці на балкон.

— А що подумують за кордоном?

— Вони однаково думають не те, що треба. Сміх. Дзенькіт келихів.

— Я зійду вниз і скажу керівникові походу, щоб він звернув увагу на ваш балкон,— сказав перший.

— Ні,— мовив старий,— я не хочу класти голову тобі на коліна, не хочу дивитися в синє небо. Ти сказала, коли дзвонила до кав'ярні, щоб вони прислали сюди Леонору? Вона була б розчарована. Ти її не знаєш, це Робертова секретарка, мила дівчина, шкода було б позбавити її втіхи. Не таке в мене вже чисте серце, і я добре знаю, який цей світ лихий. Я відчуваю себе чужим у ньому, ще чужішим, ніж тоді, коли ми ходили до "Кітвиці" у Верхню гавань і носили гроші офіціантові на прізвище Гроль. Глянь, вони вже лаштуються до походу. Вечір теплий, наче влітку. Вже смеркає, хтось сміється... Допомогти тобі, кохана? Ти, мабуть, не помітила, що в таксі поклала торбинку

мені на коліна. Вона важка, але все-таки не досить важка... Що ти хочеш зробити цією штукою?

— Застрілити он того гладкого на білому коні. Бачиш? Ти його ще пам'ятаєш?

— Невже ти думаєш, що я міг би його забути? Він убив мій сміх, зламав потаємну пружину в прихованому годинниковому механізмі, дав наказ засудити на смерть білявого ангела, забрати батька Едіт, Гроля й того хлопця, ім'я якого ми так і не дізналися, показав мені, що один помах руки може коштувати людині життя, відняв у нас Отто й залишив саму лише оболонку з нього, а однаково я б не вбивав його. Я часто питав себе, чому я приїхав у це місто? Щоб розбагатіти? Ні, ти знаєш, що не тому. Може, тому, що кохав тебе? Ні, я тоді ще не знав тебе й не міг кохати. Може, мене сюди привело шанобство? Ні. Мені здається, я хотів лише поєміятися з них, сказати наприкінці: "Я просто пожартував". Чи я хотів мати дітей? Хотів. І мав їх: двоє померли малими, один загинув на війні, після того, як став чужий мені, ще чужіший, ніж ті молодики з прапорами внизу. А третій син? "Як живете, тату?" — "Добре. А ти?" — "Добре, дякую, та ту". — "Може, тобі щось треба?" — "Ні, дякую, в мене все є". Абатство Святого Антонія? Вибач, кохана, що я сміюся. Все

це марнота, воно не викликає в мені ніякого жалю, навіть ніяких почуттів. Налити тобі ще вина? — Налий, будь ласка.

Я покладаюся, коханий, на параграф п'ятдесят перший, закони можна повернути і так, і сяк... Глянь, а он і наш давній приятель Нетлінгер. Він досить хитрий, щоб ще не з'являтися у мундирі, але потиснути руки, поплескати по плечу, помацати прапори вже можна. Може, краще вже застрілити Нетлінгера... Але я ще подумаю, мабуть, не стрілятиму в той паноптикум унизу, майбутній убивця мого онука сидить на сусідньому балконі, бачиш? Він у темному костюмі, пристойний, дуже

пристойний, він не те думає, що вони, не так поводитьсь й не те планує, він дечого навчився, вільно розмовляє французькою і англійською, знає латинську й грецьку і ще зранку заклав на завтра у свій календарик закладку: це ж буде п'ятнадцята неділя після Зелених свят. "Котру молитву сьогодні проказувати?" — гукнув він у спальню до своєї дружини. Я не застрілю того лантуха на білому коні, не стрілятиму в паноптикум унизу — досить лише трохи повернутися і щонайбільше за шість метрів від себе я матиму ціль, з такої відстані найкраще влучати. В сімдесят років людина вже більше ні на що не здатна. Я вб'ю не тирана, а пристойного добродія, і аж смерть знов напише в нього на обличчі глибокий подив, від якого він давно відвик. Не тремти, коханий, я заплачу за себе викуп. Мені це подобається: глибоко вдихнути повітря, прицілитись натиснути на спусковий гачок... Не треба затуляти вух, коханий, звук буде не гучний, наче лусне повітряна куля, оце й усе. Переддень п'ятнадцятої неділі після Зелених свят.

13

Одна дівчина була русява, а друга — темно-русява, обидві стрункі, обидві всміхалися, обом личив костюм із червонясто-рудого твіду, в обох гарна шия витикалася з білого, як сніг, комірця, мов стебло квітки, обидві вільно, без акценту, говорили французькою і англійською, фламандською і датською мовами, і так само вільно, без акценту, говорили своєю рідною мовою — німецькою. Вродливі жриці бога, якого немає, вони знали навіть латину. Вони чекали в службовому приміщенні за касою, поки перед бар'єром набиралися групи по дванадцять чоловік. Тоді затоптували гострим підбором недокурок сигарети, звичним порухом підмальовували губи, виходили за бар'єр і, всміхаючись, різними мовами питали без акценту екскурсантів, якої вони національності, звідки приїхали і яка їхня рідна мова. У відповідь екскурсанти підіймали пальця: семеро розмовляли англійською, двоє фламандською і троє

німецькою. Потім пролунало ще одне запитання, сказане веселим тоном: хто з них вивчав латину. Рут нерішуче підняла пальця. Більше ніхто? По вродливому обличчю дівчини пробігла ледь помітна тінь жалю, що цього разу їй так мало трапилось екскурсантів з гуманітарною освітою, тільки одна з них зможе оцінити, як доладно вона віддаватиме розмір, читаючи напис на камені. Усміхаючись, опустивши вниз ліхтарика, як шпагу, вона перша почала спускатися східцями вниз. Запахло бетоном і тиньком, вологим підземеллям, хоч легеньке гудіння свідчило про те, що там прилаштовано кондиціонери. Дівчина без акценту назвала англійською, фламандською і німецькою мовами розміри сірих кам'яних плит і ширину римської вулиці.

— Он там сходи з другого сторіччя нашої ери... купальня з четвертого сторіччя... А он бачите — сторожа знічев'я надряпала квадратики на кам'яних плитах і грала в "млин" (Як казав інструктор? "Завжди наголошуйте на побутових деталях"). Тут діти стародавніх римлян гралися в паці. Зверніть, будь ласка, увагу на те, як бездоганно прилягають одна до одної плити бруківки. Ось риштак: цією сірою кам'яною канавкою стікала давньоримська брудна вода після прання і давньоримські помії. А це залишки невеличкого приватного храму Венери, який намісник звелів побудувати для себе.

В неоновому світлі вона побачила на обличчях екскурсантів веселі усмішки, фламандські й англійські усмішки — справді молоді німці не всміхнулися?

— Чому в будівель такі глибокі підвалини? Ну, на той час, коли їх споруджували, ця місцевість майже напевне була заболочена, поміж сірим камінням дзюрчала вода. Чуєте прокльони рабів-германців? Піт стікав по русявих бровах на білі щоки, а звідти на русяві бороди. Уста варварів ліпили слова, що звучали, як удари мечів: "Прокляття мерзенним римлянам, хай їх скарає Вотан, горе нам, горе, горе". Трішки потерпіть, пані й

панове, лишилося пройти ще кілька кроків. Ось тут залишки будівлі суду, а он і вони: давньоримські дитячі гробниці.

("Тепер,— казав інструктор,— ви перші виходите на майданчик і перечікуєте, поки трохи спаде хвилювання й можна буде починати пояснення. Скільки триватиме ваша промовиста мовчанка, вам може підказати лише інтуїція, а крім того, це залежить і від складу групи. Ні в якому разі не заходьте в суперечки про те, що насправді це не гробниці, а тільки надгробки, які були навіть не тут знайдені").

Надмогильні плити стояли півколом попід стіною. Коли хвилювання спало, вражені екскурсанти підвели очі й над неоновими лампами побачили темно-синє вечірнє небо. Там навіть мерехтіла перша зірка — чи, може, то був тільки відблиск позолоченої або посрібленої кульки з поруччя сходів, які робили п'ять обертів, похило спускаючись до цієї круглої освітленої шахти.

— Бачите білу риску на бетонній стіні там, де сходи починають свій перший закрут? Приблизно на тому рівні пролягала вулиця за часів стародавніх римлян. А тепер гляньте на другий закрут, там також є біла риска на бетонній стіні. Бачите? Такий був рівень вулиці в середні віки. І, нарешті, на тому рівні, де починається третій закрут,— я, певне, можу вам і не показувати на білу риску,— вулиця пролягає в наш час. А тепер, пані й панове, підійдімо до напису.

її обличчя закам'яніло, наче в богині, вона ледь зігнула в лікті руку й підняла ліхтарика догори, ніби недопалений смолоскип:

Dura qui dem frangit t parvo rum morte parentes

Condi ció rápido praecipitata gradu

Spes aeterna tarnen tribuet solacia luctus...

Вона всміхнулася Рут, єдиній, що могла поцінувати мову оригіналу, ледь помітним порухом руки поправила комір твідового жакета, трохи опустила ліхтарика і проказала переклад:

Сувора доля тяжко вражає батьків

Швидкою, наглою смертю коханого сина.

Та в жалобі за тим, хто так мало прожив на світі

І ніколи вже в нього не вернеться з раю,

Потішає нас тільки вічна надія.

У шість років і дев'ять місяців

Накрив тебе камінь цей, Дезідерате.

Прадавня жалоба, якій минуло вже сім сторіч, налягла на обличчя й серця екскурсантів, навіть скувала жувальні м'язи фламандця середнього віку — спідня щелепа в нього відвисла, а язик швидко пересунув жувальну гумку в найдальший куточок рота. Маріанна розплакалась, Йозеф стиснув її за лікоть, Рут поклала їй руку на плече. Дівчина, що вела екскурсію, з тим самим закам'янілим обличчям проказувала напис уже англійською мовою:

Hard a fate meets with the parents...

Небезпечна була та мить, коли екскурсанти поверталися з темних підземель нагору, на світло, і їх огортало тепле вечірнє повітря. Тоді до прадавньої жалоби, що запала глибоко в їхні серця, долучалися невиразні уявлення про любовні містерії стародавніх римлян, і самотні туристи випльовували жувальну гумку перед віконцем каси й каліченою німецькою мовою пробували домовитися з дівчатами, які вели екскурсію, про побачення, запрошували їх потанцювати в готелі "Принц Генріх", погуляти, разом повечеряти.

— A lonely feeling панно.

І панна змушена була ставати неприступною, як весталка, не дозволяти ніякого залицяння, твердо відмовлятися від будь-якого запрошення. Просимо не чіпати руками, можна тільки дивитися.

— No, Sir, no, no2.

А проте вона й сама відчувала дух розтління, що панував у підземеллі, їй було шкода сумних чужинців, що, похитавши головою, несли свою любовну жагу на інші терени, де ще не занепав культ Венери й де її жриці були добре обізнані з валютним курсом і не соромилися визначати ціну в доларах, у фунтах стерлінгів, у гульденах, франках і марках.

Касир раз по раз відривав із котка вхідні квитки, наче той вузький вхід вів до кінозали. І дівчина, заходячи до службового приміщення за касою, ледве встигала кілька разів швидко затягтися сигаретою, вкусити бутерброда й запити його ковтком кави з термоса. І щоразу вона стояла перед важким вибором: чи варто зберегти недокурки сигарети до наступного разу, чи краще його розтоптати гострим підбором. Вона ще раз затягалася сигаретою, потім ще раз, а ліва рука вже шукала в

торбинці помаду, і серце її вперто вирішувало порушити обітницю весталки. Тим часом касир уже просовував голову у двері й казав:

— Поквапся, дитино моя, на тебе чекають уже дві групи, давньоримські дитячі гробниці стали просто-таки модні.

Усміхаючись, вона підходила до бар'єру й питала екскурсантів, якої вони національності і яка їхня рідна мова. Цього разу четверо розмовляли англійською, один французькою, один голландською і аж шестеро німецькою. Опустивши ліхтарика, як шпагу, вона сходила в темне підземелля, щоб

Почуття самотності (англ.). Ні, пане, ні, ні (англ.).

розповісти про стародавній культ кохання і прочитати стародавній напис, напоєний жалобою.

Коли вони виходили надвір повз чергу біля каси, Маріанна й далі плакала. Побачивши її сльози, німці, англійці й голландці збентежено відверталися. Яку болісну таємницю ховали в собі ті темні льохи? Де таке чувано, щоб пам'ятки культури викликали в людей сльози? Щоб за шістдесят п'яти років вони відчували таке глибоке хвилювання, яке можна помітити хіба лише на декотрих обличчях у кінозалах після дуже поганих або дуже гарних фільмів? Невже камені справді можуть розчулити до сліз? Адже інші он, виходячи звідти, байдуже запихають до рота нову жувальну гумку, жадібно закурюють сигарету й переводять плівку у своєму апараті з магнієвою блискавкою, бо їхнє око вже набачило, на що його можна націлити: на гребінь міщанського житлового будинку з п'ятнадцятого сторіччя, якраз навпроти входу до гробниць. Клац — і гребінь з допомогою хімії вже увічнений на плівці...

— Не хвилюйтеся, панове, не хвилюйтеся! — гукнув касир з віконця.— У зв'язку з незвичайним напливом відвідувачів ми вирішили пускати за раз не дванадцять, а п'ятнадцять осіб, тому прошу підійти до каси ще трьох чоловік із черги. Вхід шістдесят пфенігів, каталог одна марка двадцять пфенігів.

Вони йшли, а черга ніяк не кінчалась, тяглася вздовж муру будинку аж до рогу вулиці. На щоках у Маріанни й досі блищали сльози. Вона всміхнулася Йозео^юві у подяку за те, що він стис її за лікоть, потім усміхнулася Рут, яка поклала їй руку на плече.

— Нам треба поспішати,— сказала Рут,— уже за десять хвилин сьома, не випадає, щоб вони чекали на нас.

— За дві хвилини ми будемо там,— відповів Йозеф.— І прийдемо саме вчасно. В підземеллі тхнуло тиньком. Навіть сьогодні я не можу ніде дітися від цього запаху. І бетоном також. Між іншим, ви знаєте, що ті гробниці були відкриті завдяки батьковій пристрасті до висаджування в повітря будівель? Коли висадили стару вартівню, під нею завалилося склепіння й відкрився вхід до тієї порохняви внизу. Отже, хай живе динаміт... До речі, тобі сподобався наш новий дядько, Рут? У тобі озався голос крові, коли ти побачила його?

— Ні,— мовила Рут,— голос крові в мені не озався, але, по-моєму, він приємний, тільки трохи сухуватий і якийсь безпорадний... Він житиме в нас?

— Може, й у нас,— відповів Йозеф.— Ми теж там житимемо, Маріанно?

— Ти хочеш перебратися в місто?

— Так,— сказав Йозеф,— вивчатиму статистику, щоб потім працювати в поважній батьковій конторі. Чи тобі не подобається мій намір?

Вони перетнули людну вулицю й пішли тихішою. Маріанна зупинилася перед якоюсь вітриною, звільнившись від Йозе4>>ової руки й відвівши руку Рут, і витерла хусточкою сльози. Рут пригладила волосся і обсмикала светра.

— Чи ми досить ошатні? — спитала вона.— Я б не хотіла засмутити дідуся.

— Ви досить ошатні,— заспокоїв їх Йозеф.— То як, подобається тобі мій план, Маріанно?

— Мені не байдуже, що ти робитимеш,— відповіла вона.— Вивчати статистику — добре діло, хтозна тільки, як ти думаєш застосовувати свої знання.

— Я ще не знаю, чи будуватиму, чи висаджуватиму будівлі в повітря,— мовив Йозеф.

— Динаміт уже напевне застарів,— сказала Рут.— Я переконана, що тепер є якісь кращі засоби. Ти пам'ятаєш, як радів батько, коли йому ще дозволяли висаджувати зруйновані будівлі? Власне, він зробився такий поважний аж тоді, коли вже не стало чого висаджувати... А яке враження він справив на тебе, Маріанно? Він тобі сподобався?

— Дуже сподобався,— відповіла Маріанна.— Я думала, що він гірший, холодніший, і трохи боялася його, поки знала тільки з розмов, а тепер мені здається, що якраз боятися його зовсім не треба. Може, вам буде смішно, але біля нього я відчуваю себе в безпеці.

Йозефові й Рут не було смішно. Вони взяли Маріанну всередину й пішли далі. Перед дверима кав'ярні "Кронер" вони зупинилися, й дівчата ще раз оглянули себе в дзеркальних шибках дверей, запнутих зсередини зеленим шовком, ще Оаз пригладили волосся. Потім Йозеф, усміхаючись, відчинив перед ними двері.

— Боже, яка я голодна,— сказала Рут.— Але дідусь напевне замовив нам щось смачне.

Пані Кронер, піднявши руки вгору, рушила їм назустріч зеленою доріжкою повз накриті зеленими обрусами столи. Її сріблясті коси куйовдилися, у водявих очах блищала волога, голос тремтів від невдаваного хвилювання,— весь її вигляд свідчив, що сталося якесь лихо.

— То ви ще нічого не знаєте? — спитала вона.

— Ні,— відповів Йозеф.— А що таке?

— Мабуть, сталося щось страшне. Ваша бабуса скасувала свято... зателефонувала кілька хвилин тому. На вас чекають у "Принці Генріхові", у двісті дванадцятому номері. Я не тільки глибоко схвильована, а й дуже розчарована, пане Фемелю, навіть, скажу вам щиро, була б ображена, якби не вважала, що бабуса мала на це якісь поважні підстави. Звичайно ж, для клієнта, що ось уже п'ятдесят років, вірніше, п'ятдесят один рік відвідує нашу кав'ярню, ми приготували сюрприз, мистецький витвір... ну, та я вам його покажу. І що я скажу представникам преси й радіо, які з'являться сюди десь о дев'ятій, коли мало скінчитися святкування в родинному колі? Що я їм скажу?

— І бабуса не пояснила вам, чому скасувала свято?

— Сказала, що нездужає... не знаю, що малося на увазі... може, е-е-е... хронічна недуга вашої бабусі?

— Ми нічого не знаємо,— сказав Йозеф.— Чи не переслали б ви, якщо ваша ласка, подарунки й квітки до готелю "Принц Генріх"?

— Певне, що перешлю, але, може, хоч ви глянете на мій сюрприз ?

Маріанна штовхнула Йозефа в бік, Рут усміхнулася, і він сказав:

— Залюбки, пані Кронер.

— Коли ваш дідусь приїхав до нашого міста,— сказала пані Кронер,— я ще була молоденькою дівчинкою, мені щойно минув чотирнадцятий, і я ще тільки наглядала за кухонним буцѐтом. Потім я навчилася накривати на стіл, і ви самі можете уявити собі, скільки разів я вранці подавала вашому дідусеві сніданок, скільки разів забирала з його столу чарочку на яйце й підсовувала йому повидло, а нахиляючись по тарілку з-під сиру, кидала оком і на його блокнот. Бог мені свідок, що ми не байдужі до життя своїх клієнтів, не думайте, що ділові люди такі черстві... І не думайте, що я забула, як він тоді за одну ніч став славетний, отримавши таке велике замовлення. Може, клієнти і вважають, що все так просто: прийшов до кав'ярні "Кронер", замовив собі щось, розрахувався й пішов, але повірте мені, така доля, як у вашого дідуся, не могла лишити нас байдужими...

— Ну звичайно,— сказав Йозеф.

— О, я знаю, що ви думаєте: коли вже ця стара відчепиться від нас? Але хіба я так багато хочу від вас, коли прошу поглянути на мій сюрприз і сказати дідусеві, що я буду рада, як він прийде й сам подивитися на нього? Знімки для газети вже зроблені.

Вони повільно пішли за пані Кронер зеленою доріжкою повз накрите зеленими обрусами столи. Пані Кронер зупинилася біля великого чотирикутного столу, на який була напнута полотнина, і вони теж машинально поставали навколо нього. Те, що було накрите полотниною, мало якусь дивну 4юрму, в одних місцях здіймалося вгору, в других опадало.

— Як добре, що нас четверо,— мовила пані Кронер. Я вас попрошу, візьміть, будь ласка, кожне за ріжок полотнини, і коли я скажу: "Нумо!", разом підіймемо її вгору.

Маріанна підштовхнула Рут на ріг столу, де ще нікого не було, і вони взялися кожне за кінець полотнини.

— Нумо! — вигукнула пані Кронер.

Вони підняли полотнину, дівчата відійшли з нею вбік, склали ріжки до купи, і пані Кронер старанно згорнула її.

— Боже, це ж докладна копія абатства Святого Антонія,— мовила Маріанна.

— Правда? — зраділа пані Кронер.— Бачите, ми не забули навіть мозаїки над головним входом... А ось тут виноградник.

У копії було відтворено не тільки пропорції абатства, а навіть його кольори: церква темна, господарські будівлі ясні,

дах будинку для паломників червоний, вікна трапезної різнобарвні.

— І все це зроблене не з цукру, не з марципанового тіста, а з того, з якого печуть пісочні торти,— сказала пані Кронер.— Це наш іменинний подарунок панові таємному радникові, спечений із найкращого пісочного тіста. Правда ж, добре було б, якби ваш дідусь прийшов сюди й подивився на нього? А тоді вже ми б віднесли його до майстерні.

— Він неодмінно прийде й подивиться на подарунок,— мовив Йозеф.— А тепер дозвольте мені від імені дідуся подякувати вам. Мабуть, причини, які спонукали дідуся скасувати свято, дуже вагомі, і ви зрозумієте нас...

— Я дуже добре розумію, що вам треба йти... Ні, не накривайте його знов... Зараз сюди приїдуть люди з телебачення...

Аби я міг тепер або зареготати, або заплакати,— ска зав Йозеф, коли вони переходили майдан перед собором Святого Северина,— але я не здатен ні на те, ні на те

— Я тільки знаю, що я швидше б заплакала,— зауважила Рут,— але не заплачу. А що це за люди? Що вони роблять тут зі смолоскипами, чого зняли такий шарварок?

На майдані стояв гамір, цокали копита, іржали коні, голоси, звиклі командувати, наказували шикуватися, музиканти духового оркестру востаннє перевіряли свої інструменти, і серед того гармидеру раптом пролунав не дуже гучний, короткий тріск, зовсім не схожий на всі інші звуки

— Боже мій,— злякано сказала Маріанна,— що це таке?

— Постріл,— відповів Йозеф.

Вона злякалася, коли вийшла з брами на Модестгасе. Вулиця була порожня: ні ремісничих учнів, ні черниць, ні машин, життя на ній завмерло, тільки виднів перед крамницею білий халат пані Грець, що тримала в рожевих руках щітку з довгим держакон і гнала нею перед собою мильну піну. Друкарня була замкнена на всі замки, наче там ніколи вже не збиралися друкувати на білому папері нічого повчального, на східцях до крамниці лежав кабан, розчепірівши лапи, з засохлою раною в боці, і його повільно затягали досередини. З того, як почервоніло в Грець обличчя, видно було, що кабан важкий. Вона телео^юнувала в три місця: і в будинок номер сім, і в будинок номер вісім, але відповіли тільки в кав'ярні "Кронер".

— Вам терміново потрібен пан доктор Фемель? У нас його немає. Свято скасоване. Це панна Леонора? Вас чекають у готелі "Принц Генріх".

Вона саме сиділа у ванній, коли подзвонив кур'єр із терміновим листом. Його наполегливий дзвінок не віщував нічого доброго. Вона вилізла з ванни, накинула халат, обмотала рушником голову, підійшла до дверей і взяла листа. Адреса була написана жовтим Шрітовим олівцем, а конверт перекреслений по діагоналі червоним. Шріт напевне звелів своїй вісімнадцятирічній дочці взяти велосипед і чимдуж їхати на пошту. Бо лист терміновий.

"Люба панно Леоноро, спробуйте відразу зв'язатися з паном Фемелем. Усі статичні розрахунки до будівельного проекту "Х5" неправильні. Крім того, пан Кандерс, з яким я щойно розмовляв по телефону, ще й послав документацію безпосередньо замовникові, що в нас ніколи не було заведене. Справа дуже нагальна, і коли я до двадцятої години не

отримаю від вас звістки, що вжито якихось заходів, то сьогодні ж таки ввечері приїду до вас швидким поїздом. Я певен, що мені не треба казати вам, який об'ємний і важливий проект "X5". Щиро Ваш Шріт".

Вона вже двічі пройшла повз готель "Принц Генріх", тоді назад на Модестгасе, майже до Грецової крамниці, і знов вернулася до готелю. Вона боялася, що шеф дасть їй гарту. Субота для нього була священна, він ще міг стерпіти, коли його в цей день турбували в якихось приватних справах, але й слухати не хотів про справи службові. Їй і досі вчувалися його сердито сказані слова: "Казна-що". Ще не минула сьома, й до Шріта можна було б за кілька хвилин додзвонитися. Добре, що старий скасував свято. Їй здавалося, що дивитись, як Роберт Фемель їсть чи п'є, було б блюзнірством. Вона боязко подумала про будівельний проект "X5". Це не приватна справа, не те, що "Будинок для видавця на узліссі" чи "Будинок для вчителя на березі річки". "X5"... їй страшно було навіть думати про нього, такий секретний був той проект, що зберігався на самому дні в сейфі. Їй перехопило дух: чи не про це він майже чверть години розмовляв із Кандерсом? У неї мороз пішов по спині.

Грец ще й досі вовтузився з кабаном, ніяк не міг затягти його на східці. У двері друкарні подзвонив посланець із велетенським кошиком квіток. На його дзвінок з'явився порт'є, забрав квітки і знов замкнув двері. Посланець розтулив долоню й розчаровано глянув на чайові. "їй-богу, я скажу старому,— подумала Леонора.— Він такий щедрий, звелів давати кожному посланцеві по дві марки чайових, а його вказівки, бачу, не виконують. На долоні в посланця було не блискуче срібло, а тьмяна мідь".

Наберися мужності, Леоноро! Наберися мужності, зціп зуби, перебори свій страх і зайди в готель.

Вона ще раз завернула за ріг. Якась дівчина занесла в двері друкарні кошик із делікатесами й вином і, вийшовши, глянула на долоню з тим самим виразом на обличчі, що й попередній посланець. "Який же поганець цей порт'є,— подумала Леонора, — я неодмінно скажу панові Фемелю".

До сьомої лишилося десять хвилин. Її запрошено до кав'ярні "Кронер", але потім сказано прийти до готелю "Принц Генріх". І ось вона з'явиться зі службовою справою, а шеф про такі справи й слухати не хоче в суботу, бо вона для нього священна. Може, через те, що це проект "Х5", він зробить виняток і поведеться інакше? Вона похитала голо-

во і

вою, відчайдушно штовхнула двері й злякано відчула, що їй зсередини хтось допомагає відчиняти їх.

Голубко, щодо тебе я також дозволю собі одне приватне зауваження. Підходь ближче, сподіваюся, тебе бентежить не мета твоїх відвідин, а самі відвідини цього готелю. Я вже набачився багато молодих дівчат, що заходили сюди, але всі вони були не такі, як ти. Твоє місце не тут, тепер у цьому домі є тільки один-однісінький гість, до якого я б тебе пустив, не дозволяючи собі ніякого приватного зауваження: його звати Фемель. Я міг би бути твоїм дідом, тож не ображайся, якщо я зроблю тобі одне приватне зауваження: що тобі треба в цьому розбійницькому кишлі? Сип за собою крихти хліба, щоб змогла знайти з нього дорогу назад. Ти заблукала, голубко, ті, кого сюди приводить їхній фах, мають зовсім не такий вигляд, як ти, а ті, кого сюди приводить забаганка — тим більше. Підходь ближче.

— Доктор Фемель? Ага, його секретарка! Нагальна справа? Почекайте, панно, я зараз зателе4юною йому... Думаю, галас на вулиці не буде вам заважати.

— Леонора? Я радий, що батько запросив вас, і вибачте мені, будь ласка, за те, що я сьогодні вранці набалакав вам, добре? Батько чекає на вас у двісті дванадцятому номері. Лист від пана Шріта? Всі розрахунки до проекту "X5" зроблені неправильно? Добре, я зателе4юною Шрітові. В кожному разі, я вам вдячний, Леоноро, і ми на вас чекаємо.

Вона поклала трубку, підійшла до портъє і вже розтулила рота, щоб спитати його, як пройти до номера Фемелів, коли її злякав якийсь дивний, не дуже голосний тріск.

— О боже, що це таке? — спитала вона.

— Це постріл із пістолета,— відповів Йохен.

Червона куля котилася по зеленому полі, біла по зеленому полі. Гуго стояв, прихилившись до полакованого в білий колір одвірка й заклавши руки за спину. Геометричні фігури, що утворювались на зеленому полі, здавались йому не такими точними, а ритм не таким чітким. Але ж хіба це були не ті самі кулі, не той самий стіл, найкращої якості, завжди так старанно доглянутий? І хіба Фемелева рука не стала ще легша, а його удари ще влучніші, коли він вичакловував нову фігуру з зеленої порожнечі? А проте Гуго здавалося, що ритм куль став не такий чіткий, а фігури не такі точні. Може, це Шрелла зняв чари з цієї кімнати, принісши в неї тверду сталість часу? Те, що відбувалося тут,— відбувалося сьогодні, о вісімнадцятій годині сорок чотири хвилини, в суботу шостого вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року. Тебе вже не кинуть на тридцять років назад, тоді на чотири роки вперед, знов на

сорок років назад, а потім у сьогоднішній день. Це вже був сталий теперішній час, який секундна стрілка невтомно штовхала вперед, усе відбувалося тепер, сьогодні, в цьому готелі, де з ресторану долинали гомін і вигуки:

— Рахунок, офіціанте, рахунок!

Люди пхалися до виходу, щоб не проґавити 4>ейерверк, до вікон, щоб поглянути на похід колишніх солдатів, пхалися до давньоримських дитячих гробниць.

— З освітленням усе гаразд?

— Хіба ви не знали, що М. означає "міністр"?

— Шикарно, правда ж?

— Рахунок, офіціанте, рахунок!

Не дарма годинники вибивали час, не дарма рухалися стрілки: хвилин ставало все більше й більше, вони складалися в чверті й половини годин, і врешті виходив точний відлік часу — рік у рік, година в годину, секунда в секунду. Хіба в ритмі куль не вчувалися запитання: "Роберте, де ти? Роберте, де ти був? Роберте, де ти будеш?" І хіба Роберт ударами кия не відсилав ті запитання назад: "Шрелло, де ти? Шрелло, де ти був? Шрелло, де ти будеш?" Ця гра була ніби якась відправа, вони киями й кулями творили на зеленому сукні нескінченну молитву. "Нащонащонащо?" Або "Господи, помилуй, господи, помилуй". Відходячи від столу й даючи місце Робертові, Шрелла щоразу всміхався і хитав головою.

І Гуго також після кожного удару несамохіть хитав головою. Чари розвіялися, все стало не таким чітким, ритм порушився, і

годинник на запитання: "Коли?" відповідав точно: о вісімнадцятій годині і п'ятдесят одній хвилині, шостого вересня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року.

— Знаєш що? — сказав Роберт.— Лишімо це, ми ж бо не в Амстердамі.

Гаразд,— відповів Шрелла,— лишімо, ти правду кажеш. Нам іще потрібен цей хлопець?

— Так,— мовив Роберт,— мені він іще потрібен. Чи ти, може, хочеш уже йти, Гуго? Ні? То лишайся тут. Будь ласка, постав кий в стояки, заberi кулі й принеси нам чогось випити... А втім, ні, не йди нікуди, синку, я тобі хотів ще щось показати. Глянь, ось тут лежить ціла пака паперів. Це важливі документи; на них стоять печатки й підписи, тільки одного підпису ще бракує, Гуго: твого. Якщо ти підпишеш ось цей папір, то станеш моїм сином. Ти бачив моїх матір і батька, коли відносив їм вино нагору? Вони стануть твоїми бабусею і дідусем, Шрелла стане твоїм дядьком, Рут і Маріанна — сестрами, а Йозеф — братом. Ти будеш тим сином, якого мені вже не змогла подарувати Едіт. Що скаже старий, як я йому на день народження приведу нового онука з усмішкою Едіт на обличчі?.. Чи мені потрібен цей хлопець, Шрелло? Він нам потрібен, і ми були б раді, якби також стали потрібні йому. Навіть більше: його нам бракує... Чуєш, Гуго, тебе нам бракує. Ти не можеш бути сином Ферді, але в тобі живе його душа... Цить, хлопче, не плач, іди до себе в кімнату й перечитай ці папери. Але будь обережний, коли йтимеш коридором, будь обережний, синку!

Шрелла підняв завісу й виглянув на майдан перед готелем. Роберт простяг йому коробку сигарет, Шрелла запалив сірника. Обидва закурили.

— Ти вже звільнив кімнату в готелі?

— Ні.

— Ти хіба не житимеш у нас?

— Я ще не знаю,— сказав Шрелла.— Я боюся будинків, у яких влаштовуєшся надовго й переконуєшся в тому банальному факті, що життя не спиняється, що воно примирює людину з усім. Ферді став для мене тільки згадкою, мій батько — тільки сном, а вони ж саме тут убили Ферді і звідси зник без сліду батько. їхніх імен немає навіть у списках жодного політичного угруповання, бо вони були далекі від політики, єврейська громада не поминає їх, бо вони не були євреями. Хіба що ім'я Ферді збереглося в судових архівах. Крім нас із тобою, Роберте, твоїх батьків та ще того старого порт'є внизу, про нього ніхто не пам'ятає, твої діти вже навіть не згадають його. Я не можу жити в цьому місті, бо воно мені недостатньо чуже, я тут народився й ходив до школи, тут хотів звільнити Груфельштрассе від лихих чарів. Я носив у собі слово, якого ніколи не вимовляв, Роберте, навіть говорячи з тобою, єдине слово, від якого я чогось чекав на цьому світі,— я й тепер його не вимовлю, хіба що скажу його тобі аж на вокзалі, як ти мене садовитимеш у поїзд.

Ти хочеш сьогодні їхати? — спитав Роберт.

— Ні, не сьогодні, якраз у готелі тут можна прожити довше: коли я зачиняю двері свого номера зсередини, це місто стає мені таке саме чуже, як усі інші. В готелі я можу думати про те, що мені скоро доведеться виїхати звідси, щоб знов десь навчати когось німецької мови, заходити до класу, стирати з дошки арифметичні задачі й писати на ній крейдою: "Я в'яжу, я в'язав, я в'язатиму... Ти в'яжеш, ти в'язав, ги в'язатимеш". Я

люблю граматику так само, як люблю вірші. Ти, певне, думаєш: він не може тут жити тому, що не бачить ніяких політичних шансів для цієї країни. А насправді я, мабуть, тому не можу тут жити, що завжди був цілком аполітичний і досі таким лишився. — Він показав на майдан за вікном і засміявся. — Мене лякають не ті люди на майдані. Так, я все знаю і бачу, Роберте, бачу Нетлінгера й Вакеру, але боюся не тому, що вони є, а тому, що немає інших, ніж вони. Яких? Тих, що часом згадують те слово, вимовляють його хоча б пошепки. Одного разу в Гайд-парку я почув від якогось старого: "Якщо ви вірите в нього, то чому не робите того, що він звелів?" Нерозумно й нереалістично, скажеш ти, Роберте, правда ж? "Паси ягнят моїх", а вони плекають самих вовків, Роберте. Що ми принесли додому з війни? Динаміт? Чудова іграшка, я добре розумію, чому ти так ухопився за неї, розумію твою ненависть до світу, в якому не знайшлося місця для Ферді й Едіт, не знайшлося місця для мого батька, для Гроля й для того хлопця, ім'я якого ви так і не дізналися, не знайшлося місця для поляка, що підняв руку на Вакеру. Отже, ти збираєш статичну документацію, як інші збирають мадонн у стилі барокко, маєш цілу картотеку формул, і моєму небожеві, синові Едіт, також набрид дух тиньку, він шукає о⁴юрмулу майбутнього не в залатаних мурах абатства Святого Антонія. Що він знайде? Ти зможеш дати йому ту 4юрмулу? Чи він знайде її на обличчі свого нового брата, батьком якого ти хочеш стати? Ти маєш рацію, Роберте, батьком не можна бути, ним можна тільки стати. Голос крові — вигадка, лише голос розуму — правда. Тому я й не одружився, не мав мужності повірити в те, що з мене вийде батько, я б не витримав, якби мої діти стали такі чужі мені, як Отто твоїм батькам. Навіть спогади про моїх матір і батька не давали мені стільки мужності, щоб я міг зважитись на це. І ти ще не знаєш, що вийде з Йозефа й Рут, яке причастя вони приймуть, навіть у ваших з Едіт дітях ти не впевнений. Ні, Роберте, я не переберуся з готелю в будинок, де жив Отто й де померла Едіт, ти мене повинен зрозуміти. Я не міг би щодня дивитися на

поштову скриньку, в яку той хлопець укидав твої записки,— у вас же й досі та сама скринька?

Ні,— відповів Роберт,— усі двері замінили, вони були геть посічені скалками бомб, тільки плитки на підлозі лишилися ті самі, що й були, по них ступали його ноги.

— Ти думаєш про це, коли йдеш сіньми?

— Так, думаю і, може, й через це збираю статичні 4юрмули... Чому ти не приїздив раніше?

— Боявся, що місто може виявитися недостатньо чуже мені. А за двадцять два роки утворився непоганий бус5>ер, щоб не набити гуль на душі. І хіба те, що нам треба було сказати один одному, не вміщалося на поштових картках? Я залюбки жив би десь близько від тебе, але не тут. Мені страшно тут, і люди, яких я бачу в цьому місті, здаються мені не кращими за тих, від яких я тоді втік.

— Мабуть, ти не помиляєшся.

— А що сталося з такими, як Ендерс? Ти пам'ятаєш його? Такий рудий. Він був гарний хлопець, напевне не з тих, що сповідують насильство. Що такі люди, як він, робили на війні й що вони роблять тепер?

— По-моєму, ти недооцінюєш Ендерса, він був не тільки гарний хлопець, але й... одне слово, він ніколи не приймав причастя буйвола — чому й нам не сказати про це так просто, як казала Едіт? Ендерс став священиком, після війни він виголосив кілька проповідей, які я вважаю незабутніми. Якби я переказав їх, вони прозвучали б фальшиво, але в його устах звучали добре.

— А що він робить тепер?

— Вони запхнули його в село, до якого навіть не можна доїхати залізницею, і він там виголошує свої проповіді, не переймаючись тим, що його слухають самі лише селяни та їхні діти. Не можна сказати, що вони його ненавидять, ні, просто не розуміють. Навіть по-своєму шанують його як чемного юродивого. Чи він справді каже їм, що всі люди брати? Вони знаються на цьому краще за нього і про себе міркують: "А може, все-таки він комуніст?" Більше вони нічого не здатні придумати. Шаблонів стало менше, Шрелло. Нікому не спало б на гадку називати комуністом твого батька, навіть Нетлінгер був не такий дурний, щоб ухопитися за це, а сьогодні вони більше ні до кого не змогли б його зарахувати. Ендерсові хотілося б пасти ягнят, а вони йому доручають самих баранів. Він став для них підозрілий, бо надто часто вибирав темою своїх казань проповідь на горі. Може, одного дня вони виявлять, що та проповідь — пізніша вставка в Євангелії, і викреслять її... Поїдьмо до Ендерса, Шрелло, хоч, повертаючись увечері автобусом до станції, і виявимо, що веземо з тих відвідин більше відчаю, ніж розради. Мені навіть Місяць ближчий, ніж те село... В і дві даймо Ендерса, будьмо милосердні, в'язнів треба відвідувати... д чому ти згадав саме про Ендерса?

Я подумав, із ким би мені хотілося побачитись. Не

забувай, що, коли мені довелося тікати звідси, я ще був школярем. Але я боюся зустрічей, відколи побачив сестру ферді.

— Ти бачив сестру Ферді?

— Бачив, вона тримає ятку з лимонадом біля останньої зупинки одинадцятого. Ти там ніколи не був?

— Ні, я боявся, що Грус}ельштрассе може здатися мені чужою.

.— Вона й мені здалася чужішою за всі вулиці на світі... Не їдь туди, Роберте. А Трішлери справді загинули?

— Загинули,— відповів Роберт.— І Алоїз також. Потонули разом із "Анною-Катаріною". Вони давно вже не жили в гавані, їм довелось виселитися звідти, коли побудували новий міст. Вони ви найняли помешкання в місті, але не могли там жити, їм були потрібні вода й кораблі. Алоїз вирішив відвезти їх на "Анні-Катаріні" до своїх приятелів у Голландії, але судно почало бомбити, Алоїз кинувся вниз по батьків, та було вже пізно, вода ринула в трюм, і вони не вийшли звідти. Я дуже довго не міг натрапити на їхній слід.

— Де ж ти все це взнав?

— У "Кітвиці", я щодня ходив туди, розпитував усіх про Трішлерів, аж поки знайшов матроса, що знав, яке лихо спіткало "Анну-Катаріну" >.

Шрелла опустил завісу, підійшов до столу й погасив у попільничці сигарету. Роберт рушив за ним.

— Мабуть, нам пора піднятися до моїх батьків... Чи ти, може, не хочеш бути присутній на урочистості?

— Ні,— сказав Шрелла,— я піду з тобою. Але хіба ми не почекаємо на хлопця? А що роблять такі, як Швойгель?

— Тебе справді цікавить Швойгель?

— Цікавить. А чому ти питаєш?

— Невже ти, живучи по готелях і пансіонах, думав про Ендерса й Швойгеля?

— Так, думав. А ще про Грєве й Гольтена — вони єдині не нападали на мене, коли я повертався зі школи додому. Ще Дрішка не нападав... Що вони тепер роблять? Вони живі?

— Гольтен загинув на війні, а Швойгель живий. Він став письменником і часом увечері телес)юиує мені або сам приходить, але я прошу Рут казати, що мене немає вдома. Я його не зношу, а крім того, балакати з ним — тільки марно гаяти час. Мені з ним просто нудно, він завжди говорить про міщан і неміщан — себе він, мабуть, вважає за неміщанина. Не знаю, що це означає в його устах. Та мене це й не цікавить. Якось він питався й про тебе.

— Ну, а що сталося з Грєве?

— Він партійний діяч, тільки не питай мене, якої партії, та це й не має значення. А Дрішка виробляє "Автомобільних левів Дрішки", цей товар дає йому дуже великий прибуток. Ти ще не знаєш, що таке "Автомобільні леви Дрішки"? Поживи в нас кілька днів і визнаєш. У кожного, хто хоч трохи цінує себе, на поличці в машині перед заднім склом лежить "Лев Дрішки", а в цій країні ти навряд чи знайдеш людей, що не цінують себе... їм уже змалку втовкмачують у голову, що треба цінувати себе. Правда, вони дещо винесли з війни, спогад про страждання й жертви, але тепер уже знов цінують себе — ти бачив тих людей у вестибюлі? Вони збираються на три різні бенкети: на бенкет лівої опозиції, на бенкет правління "Найнеобхідніших побутових послуг" і на бенкет правої опозиції, але треба бути генієм, щоб здогадатися, на котрий бенкет хто з них іде.

— Так, я чекав на тебе внизу саме тоді, як збиралися перші учасники бенкету, і чув слово "опозиція",— сказав Шрелла.— Найперші прийшли найневинніші, пішаки демократії, пройди з тих, про яких кажуть, що вони не такі вже й погані. Вони розмовляли про марки машин і про дачі, повідомляли один одному, що французька Рів'єра починає входити в моду саме через те море відвідувачів, яке заливає її, і що, всупереч усім прогнозам, серед інтелектуалів стає модним подорожувати з екскурсіями. Як це тут називають: снобізмом навиворіт чи діалектикою? Ти б не міг мені пояснити? Англійський сноб сказав би: "За десять сигарет я продам вам свою бабусю", а ці тутешні справді продали б свою бабусю, і всього лише за п'ять сигарет. Вони і свій снобізм сприймають без крихти гумору. Потім вони завели мову про школу, одні були за гуманітарну освіту, а другі проти. Отакі балачки. Я прислухався до них, бо хотів щось почути про справжні турботи цієї країни, а вони все шанобливо шепотіли один одному прізвище діяча, на якого чекали цього вечора. Якогось Креца — ти вже чув це прізвище?

— Крец — так би мовити, зірка опозиції,— сказав Роберт.

— Я раз по раз чув слово "опозиція", але з їхньої розмови не збагнув, до кого вони стоять в опозиції.

— Якщо вони чекали на Креца, то це були ліві.

— То цей Крец має серед них таку славу? Вони від нього так багато сподіваються?

Атож,— відповів Роберт,— вони покладають на нього

великі надії.

Я бачив його,— сказав Шрелла, він прийшов остан

ній. Якщо вони покладають на нього такі великі надії, то хотів би я знати, хто для них зовсім безнадійний... Мені здається, що якби я когось хотів убити, То саме його. Невже ви всі осліпли? Певне ж, він розумний і освічений, цитує в оригіналі Геродота, а для цих пішаків, що мліють при слові "освіта", це, звичайно, звучить, як божиста музика. Але думаю, Роберте, що ти ні на хвилину не лишив би свою дочку чи свого сина на самоті з тим Крецом, який від снобізму вже зовсім забув, якої він статі. Ці люди поводяться, як на кону, Роберте, вони грають кінець світу, але грають погано, бракує ще тільки жалобної музики, і вийшов би похорон за третім розрядом...

їхню розмову урвав телебонний дзвінок. Роберт підійшов зі Шреллою до апарату, що стояв у кутку, і зняв трубку.

— Леонора? — сказав він.— Я радий, що батько запросив вас, і вибачте мені, будь ласка, за те, що я сьогодні вранці набалакав вам, добре? Батько чекає на вас у двісті дванадцятому номері. Лист від пана Шріта? Всі розрахунки до проекту "Х5" зроблені неправильно? Добре, я зателефоную Шріто-ві. В кожному разі, я вдячний вам, Леоноро, і ми на вас чекаємо.

Роберт поклав трубку і знов обернувся до Шрелли.

— По-моєму...— почав він, але замовк, почувши якийсь дивний, не дуже голосний тріск.

— О боже,— сказав Шрелла,— це постріл.

— Так,— підтвердив Роберт,— це постріл. Мабуть, нам тепер треба піднятися нагору.

Гуго прочитав: "Відмова від прав. Цим даю свою згоду на те, щоб мій син Гуго..." Під заявою стояли важливі печатки й підписи, але голос, який він боявся почути, не озвався. Що то був за голос, який наказував йому колись прикрити голизну матері, коли вона поверталася додому зі своїх походеньок, лягала на ліжко й починала мурмотіти страшну, як смерть, молитву: "Нащо пащо нащо"? Він відчував жаль, коли прикривав її, приносив їй води, скрадався до крамниці й випрохував там для неї дві сигарети, боячись, що дорогою на нього нападуть хлопці, битимуть його й прозиватимуть "ягням божим". Що то був за голос, який наказував йому грати в канасту з жінкою, що "не повинна була народитися*", 1 який попереджав його, щоб він не заходив до номера овечої жриці? Тепер той голос звелів йому прошепотіти слово "батько". Щоб страх, який посів його, став менший, він почав вимовляти інші слова: "брат", "сестра", "дідусь", "бабуся", "дядько", але ніщо не допомагало. Він додавав до них усе нові слова: "динаміка" й "динаміт", "більярд" і "коректний", "шрами на стіні", "коньяк" і "сигарети", "червона куля на зеленому полі", "біла куля на зеленому полі", але й від цього страх не меншав. Може, треба щось робити, щоб він трохи розвіявся? Він відчинив вікно і глянув на юрбу, що гула на майдані. Що то було за гудіння — мирне чи грізне? На тлі темно-синього неба спалахував сф>ейєрверк. Від кожного залпу розпукувались велетенські квітки, цілі снопи жовто-гарячих квіток, що хилилися на всі боки, ніби розчепірені пальці. Він зачинив вікно, погладив бузкову ліврею, що висіла на вішаку біля одвірка, й відчинив двері в коридор. Навіть тут, нагорі, було відчутне хвилювання, що охопило весь готель, у двісті одинадцятому номері тяжко поранений! Гомін, біганина по коридорах та по сходах і владні голоси поліцаїв: З дороги! З дороги! З дороги! З дороги! Гуго ще дужче злякався і знов прошепотів.

— Батько. Директор сказав:

— Нам тебе бракуватиме. Невже ти підеш від нас, та ще й так раптово?

Гуго нічого не сказав, тільки подумав: "Все й мало статися раптово, до цього йшлося". Та коли Йохен приніс звістку про замах, директор перестав дивуватися, що він, Гуго, йде від них. Почувши Йохенову звістку, директор не вжахнувся, а зрадів, замість сумно похитати головою, він радісно потер руки.

— Ви нічого не розумієте. Такий скандал зразу додасть готелеві слави. По газетах зарясніють величезні заголовки. Убивство — це не самогубство, Йохене, а політичне вбивство — не якесь там звичайне вбивство. Коли він не помер, то ми вдамо, що помирає. Ви нічого не розумієте, в газетах повинен бути хоча б такий рядок: "Життя потерпілого висить на волоску". Всіх, хто дзвонитиме по телео^юну, з'єднуйте зі мною, щоб не лягнули якоїсь дурниці. О господи, чого у вас такий переляканий вигляд? Будьте стримані, показуйте на обличчі легеньке співчуття, немов людина, яка хоч і оплакує небіжчика, але тішиться, що отримає спадщину Гайда, діти мої, беріться до роботи. На нас дощем посиплять-ся телеграми з проханням залишити номер. І саме М.! Ви навіть не уявляєте собі, що це означає. Аби тепер не сталося

ще й якогось самогубства. Негайно зателео^юнуйте добродієві з одинадцятого номера, не біда, якщо він розлютиться й їде Хай йому біс, невже його і 4>ейєрверк не збудив! Гайда, діти, до зброї!

"Тату,— подумав Гуго,— ви повинні забрати мене звідси, мене самого не пустять до двісті дванадцятого номера". В сірих сутінках сходової клітки спалахували магнієві блискавки, потім з'явився освітлений чотирикутник ліс})та, який привіз гостей з* номерів від двісті тринадцятого до двісті двадцять шостого,— вони не могли вийти на своєму поверсі, бо коридор оточила

поліція, і тепер мушили спускатися до себе запасними сходами через третій поверх. Коли двері ліцья відчинилися, з нього, схвильовано перемовляючись, висипалися чоловіки в темних костюмах і жінки в ясних сукнях. Обличчя в ішх були розгублені, уста викривлені, з них злітали слова: "Це щось не чуване!" і "Це скандал!" Гуго надто пізно зачинив двері, вона побачила його і кинулась коридором до його кімнати. Тільки-но він устиг обернути ключа в замку, як вона почала щосили смикати за ручку дверей.

— Відчини, Гуго, ну, відчини ж!

— Не відчиню.

— Я тобі наказую!

— Я вже чверть години не працюю в готелі, шановна пані.

— Ти йдеш звідси?

— Так.

— Куди?

— До свого батька.

— Відчини, Гуго, відчини, я тобі не зроблю нічого поганого й більше не лякатиму тебе! Ти не можеш піти звідси, я знаю, що в тебе немає батька, добре знаю. Ти потрібен мені, Гуго, ти той, на кого вони чекають, і знаєш це. Ти побачиш весь світ, вони поклонятимуться тобі в найкращих готелях, тобі не треба буде нічого казати, досить тільки з'явитися їм на очі. Твоє обличчя, Гуго... Ну ж, відчини, ти не можеш піти звідси!

Вона замовкла і знов смикнула за ручку. Від цього потік її благальних слів на мить припинився.

— Я справді прошу тебе не задля себе, Гуго, забудь усе, Що я казала й робила, я була в розпачі... Ходімо зі мною, задля них... Вони чекають на тебе, ти наше ягня боже...

Ручка ще раз сіпнулася.

— Що вам тут потрібно? — спитала вона.

— Мені потрібен мій син.

— Гуго ваш син?

— Так. Відчини, Гуго.

"Уперше він не додав "будь ласка",— подумав Гуго. Він обернув ключа в замку й відчинив двері.

— Ходімо, синку, нам пора.

— Іду, тату.

— У тебе більше немає речей?

— Немає.

— Ходімо.

Гуго взяв свою валізку. Він був радий, що батькова спина затуляє від нього обличчя овечої жриці. Спускаючись запасними сходами, він ще чув її плач.

— Не плачте ж, діти,— сказав старий,— вона повернеться й житиме з нами. Їй було б дуже прикро, якби вона довідалася, що ми так і не випили вино. Все-таки рана його дуже небезпечна, і я сподіваюся, що в нього й досі не зійшов з обличчя вираз величезного здивування, бо вони ж усі вважають себе за безсмертних... Такий короткий, не дуже гучний тріск, а може зробити диво. Дівчата, дайте, будь ласка лад подарункам і квіткам. Леонорі я доручаю квітки, Рут — вітальні листівки, а Маріанні — подарунки. Лад — половина життя... Невідомо тільки, з чого складається друга половина. Я, діти, не можу бути сумним, не можу, й край. Сьогодні великий день, він повернув мені дружину й подарував сина — можна мені так називати вас, Шрелло? Ви ж брат Едіт... Я навіть отримав онука, правда ж, Гуго? Я ще не зважуюся називати тебе онуком, хоч ти й син мого сина, але не мій онук. Я не можу пояснити цього. Який голос забороняє мені називати тебе онуком?

Сідайте. Хай дівчата зроблять нам бутерброди. Витрушуйте кошики з делікатесами й вином, діти, тільки не порозкидайте папок, що їх так гарно склала в стоси Леонора. Найкраще буде, якщо кожен вибере собі паку за якийсь рік і сяде на неї. Ви, Шрелло, візьміть собі паку з літерою "А", вона найбільша. А тобі, Роберте, я запропоную паку за тисяча дев'ятсот десятий рік, вона друга за величиною, добре? А ти, Ріозефе, може, сам вибереш, що тобі до вподоби? Непоганий тисяча дев'ятсот двадцять перший рік. От і добре, сідайте. Перший ковток наш буде за пана М., щоб здивований вираз ніколи не сходив з його обличчя... А другий — за мою дружину, хай її благословить господь. Шрелло, гляньте, будь ласка, хто там стукає в двері.

Якийсь пан Грець хоче засвідчити мені свою пошану? Сподіваюся, він не притарабанив на спині кабана? Ні? Слава богу. Прошу, любий Шрелло, скажіть йому, що мені з ним нема про що говорити. Чи, може, ти, Роберте, вважаєш, що сьогодні саме той день і та година, щоб приймати пана Греця? Не вважаєш,

правда? Дякую, Шрелло. Сьогодні той день і та година, коли слід урвати фальшиві добросусідські стосунки. Кілька слів можуть коштувати людині життя: "Це гріх і ганьба",— казала стара пані Грець. І один помах руки може коштувати людині життя, і один погляд, який не так зрозуміють. А тепер, Гуго, налий, будь ласка, вина — сподіваюсь, ти не образишся, коли ми тут, у родинному колі, віддамо належне навичкам, які тобі довелося здобути в житті, і скористаємося ними?

Великі букети ставте перед панорамою абатства Святого Антонія, а менші — обабіч неї, на полиці, де лежать скручені в рурку креслення. Заберіть звідти ті рурки й повикидайте геть, насправді то не креслення, а чистий папір, вони лежать там тільки для декорації. Чи, може, хтось із вас захоче використати той коштовний креслярський папір? Ти часом не захочеш, Йозес}е? Чому ти так незручно сидиш? Ти вибрав тисяча дев'ятсот сорок перший рік, а він був неврожайний, хлопче. Сорок п'ятий був би кращий, замовлення так і сипались на мене, але я їх роздав, синку. Через слово "sorry" перехотів будувати. Рут, склади в купу вітальні адреси на креслярському столі, я замовлю друковану відповідь із подякою. А ти допоможеш мені заадресувати конверти. За це я куплю тобі щось гарне в Гелени Горушки. Як та відповідь має звучати: "Щиро дякую за увагу, яку ви мені виявили у зв'язку з моїм вісімдесятиріччям"? Може, я додам до кожної відповіді власноручний малюнок. Як ти вважаєш, Йозес}е, варто чи ні? Намалюю пелікана або змію... чи, може, буйвола?.. Глянь тепер ти, Йозефе, хто там прийшов так пізно. Четверо людей із кав'ярні "Кронер"? Принесли подарунок, від якого я, по-твоєму, не повинен відмовлятися? Ну Добре, хай заходять.

Двоє офіціантів і двоє дівчат з кухонного буфету обережно занесли в двері широку чотирикутну дошку, накриту білою, як сніг, полотниною. Старий злякався: невже вони принесли небіжчика? В одному місці щось гостре, як палиця, напинало

полотнище. Може, то ніс? І несли його вкрай обережно, немов небіжчик був їм дуже дорогий. У майстерні запала цілковита тиша. Леонорині руки застигли з букетом,

Рут завмерла з пачкою вітальних адрес, обрамлених золотом, Маріанна не встигла поставити порожнього кошика.

— Ні, ні,— тихо сказав старий,— не ставте цього додолу. Дайте їм дві підставки від креслярських дощок.

Гуго і Йозеф узяли з кутка дві підставки й примостили їх на паки документів від тисяча дев'ятсот тридцять шостого до тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Офіціанти й дівчата опустили дошку на підставки, поставали по її чотирьох кутках і взялися за різки полотна. Старший офіціант урочисто скомандував: "Нумо!" — і вони підняли полотно.

Старий почервонів, підскочив до макета, витвореного з тіста, й підняв кулаки, наче музикант, який збирався на силі, щоб гнівно загупати в барабан. Якусь мить здавалося, що він зараз розтовче ту солодку споруду, та потім кулаки опустилися й безсило повисли вздовж тіла. Старий тихо засміявся, вклонився спершу дівчатам, а тоді офіціантам, випростався, витяг з кишені гаманця й дав кожному по банкноті.

— Прошу,— спокійно сказав він,— передайте пані Кронер мою щирю подяку і скажіть їй, що важливі події, на жаль, змушують мене відмовитися від сніданку в її кав'ярні... важливі події. З завтрашнього дня я вже не приходитиму до вас снідати. — Він почекав, поки дівчата й офіціанти вийшли, а тоді вигукнув: — Ну, починаймо, діти, дайте мені великого ножа й тарілку!

Він найперше зрізав баню з церкви й подав тарілку Робертові.